คู่มือพระไตรปิฎก

พระวินัย พระสูตร พระอภิธรรม



พระมหาสมปอง มุทิโต

ศูนย์กลางการศึกษาบาลีใหญ่และพระไตรปิฎก

ศูนย์วิปัสสนากรรมฐานวิหารธรรม บ้านศรีวิราช ต.โสมเยี่ยม อ.น้ำโสม จ.อุดรธานี

ชื่อหนังสือ **คู่มือพระไตรปิฎก**
พระวินัย พระสูตร พระอภิธรรม
โครงการอบรมพระไตรปิฎก หลักสูตร ๑ เดือน

ISBN

ผู้เขียน **พระมหาสมปอง มุทิโต**
ศูนย์วิปัสสนากรรมฐานวิหารธรรม
๓๓๓ หมู่ ๖ บ้านศรีวิราช ต.โสมเยี่ยม อ.น้ำโสม จ.อุดรธานี ๔๑๒๑๐
โทร. ๐๘๑-๓๖๑-๗๗๓๕; sompong.mac@gmail.com

จัดพิมพ์

ครั้งที่ ๑	มกราคม ๒๕๕๓	๑๐๐	เล่ม	(รุ่นที่ ๑)
ครั้งที่ ๒	มกราคม ๒๕๕๔	๑๐๐	เล่ม	(รุ่นที่ ๒)
ครั้งที่ ๓	มกราคม ๒๕๕๕	๑๐๐	เล่ม	(รุ่นที่ ๓)
ครั้งที่ ๔	มกราคม ๒๕๕๖	๑๐๐	เล่ม	(รุ่นที่ ๔)
ครั้งที่ ๕	มกราคม ๒๕๕๗	๑๐๐	เล่ม	(รุ่นที่ ๕)
ครั้งที่ ๖	มกราคม ๒๕๕๘	๑๐๐	เล่ม	(รุ่นที่ ๖)
ครั้งที่ ๗	มีนาคม ๒๕๕๙	๑๐๐	เล่ม	(รุ่นที่ ๗ วุฒิบัตร)
ครั้งที่ ๘	มีนาคม ๒๕๖๐	๑๐๐	เล่ม	(รุ่นที่ ๘ วุฒิบัตร)
ครั้งที่ ๙	มกราคม ๒๕๖๑	๑,๐๐๐	เล่ม	(รุ่นที่ ๙, ๑๐ วุฒิบัตร)
ครั้งที่ ๑	มกราคม ๒๕๖๓	๓,๐๐๐	เล่ม	(รุ่นที่ ๑๑ วุฒิบัตร)

คำนำ
(พิมพ์ครั้งที่ ๘)

พระไตรปิฎก คือ **ประมวลคำสั่งสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ๘๔,๐๐๐ พระธรรมขันธ์** ที่พระอรหันตสาวกทรงจำสืบทอดกันมายาวนานตั้งแต่ปฐมสังคายนา ซึ่งมีขึ้นหลังพระพุทธปรินิพพาน ๓ เดือน ต่อมาได้จารึกคำสั่งสอนทั้งหมดนี้ไว้เป็นตัวอักษรตั้งแต่การทำสังคายนาครั้งที่ ๕ ปัจจุบัน ได้จัดพิมพ์เป็นรูปเล่มหนังสือ ๔๕ เล่ม เท่ากับอายุการประกาศพระพุทธศาสนาของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าตลอด ๔๕ พรรษา

พระไตรปิฎก เป็นพระปริยัติสัทธรรมที่ควรศึกษาในเบื้องต้น เพราะเป็นปทัฏฐานให้มีปฏิบัติสัทธรรมคือ ศีล สมาธิ ปัญญา และให้ได้รับผลเป็นปฏิเวธสัทธรรม คือ มรรค ผล นิพพาน

พระไตรปิฎก ต้นฉบับเดิมเป็น ***ภาษามาคธี***หรือ***ภาษาบาลี*** ซึ่งจะเหมือนกันทุกประเทศที่นับถือพระพุทธศาสนา จะต่างเพียงตัวอักษรและแปลเป็นภาษาของประเทศนั้นๆ เช่น ฉบับบาลีอักษรไทยและแปลเป็นภาษาไทย ภาษาพม่า ลังกา ลาว กัมพูชา อังกฤษ เป็นต้น

พระไตรปิฎก ฉบับบาลีอักษรไทย ก็มีหลายฉบับ ทุกฉบับมีจำนวน ๔๕ เล่ม ส่วนฉบับ**แปลเป็นภาษาไทย** บางฉบับมี ๔๕ เล่ม บางฉบับมี ๑๐๐ เล่ม บางฉบับมีมากกว่า ๑๐๐ เล่ม

คู่มือพระไตรปิฎก ที่จัดทำขึ้นนี้ ถือเอาตามชุดที่มี ๔๕ เล่ม เพราะมีเนื้อความเท่ากับต้นฉบับภาษาบาลีเดิม หากผู้ศึกษามีพระไตรปิฎกชุดใด ก็สามารถนำมาประกอบการศึกษาได้เช่นกัน เพราะมีหัวข้อหลักธรรมเหมือนกัน

ด้วยหวังให้พุทธศาสนิกชน ทั้งภิกษุสามเณรและอุบาสกอุบาสิกา ผู้เป็นเจ้าของพระพุทธศาสนา มีความรู้ความเข้าใจพระสัทธรรมทั้ง ๑๐ ประการ คือ มรรค ๔ ผล ๔ นิพพาน ๑ พระปริยัติ ๑ อันเป็นแก่นแท้แห่งพระศาสนาที่ตนเคารพนับถือสูงสุด จึงจะนับได้ว่า ได้ศึกษาให้มีความรู้ในหลักธรรมคำสอนในพระพุทธศาสนาประการ ๑ ได้สืบทอดอายุพระพุทธศาสนาอย่างภาคภูมิใจประการ ๑ ได้มีส่วนร่วมประกาศพระพุทธศาสนาให้แพร่หลายประการ ๑ ได้ดื่มด่ำรสอรรถธรรมด้วยตัวเองประการ ๑ ได้ดำรงตนไว้ในฐานะที่เกิดเป็นมนุษย์ ได้พบพระพุทธศาสนา ได้มีศรัทธามั่นคงในพระรัตนตรัย ได้ฟังพระสัทธรรม และได้ปฏิบัติธรรมตามสมควรแก่ความรู้ประการ ๑

จิรํ ติฏฺฐตุ สทฺธมฺโม, ธมฺเม โหนฺตุ สคารวา.

ขอพระสัทธรรมจงดำรงมั่นตลอดกาลนาน ขอพุทธศาสนิกชนจงมีความเคารพในธรรมเถิด

พระมหาสมปอง มุทิโต

ผู้อำนวยการศูนย์วิปัสสนากรรมฐานวิหารธรรม

และสถานีวิทยุศูนย์พระพุทธศาสนาและวัฒนธรรม (ศ.พ.ว.ธ.)

คำนำ

(พิมพ์ครั้งที่ ๙)

โย ควํ น วิชานาติ น โส รกฺขติ โคคณํ,
เอวํ สีลํ อชานนฺโต กึ โส รกฺเขยฺย สํวรํ. (วิ.มหา. ๔/๑๓๑)

ผู้ใดไม่รู้จักโค ผู้นั้นย่อมรักษาฝูงโคไว้ไม่ได้ ฉันใด
ภิกษุก็ฉันนั้น เมื่อไม่รู้จักศีล ไฉนจะพึงรักษาสังวรได้เล่า

โย ควํ น วิชานาติ น โส รกฺขติ โคคณํ,
ภิกฺขุเรวํ อชานนฺโต กึ โส รกฺเขยฺย สาสนํ. (มุทิตเถร)

ผู้ไม่รู้จักโค ย่อมรักษาฝูงโคไว้ไม่ได้ ฉันใด
ภิกษุผู้ไม่รู้จักศาสนา ก็ไม่สามารถรักษาศาสนาไว้ได้ ฉันนั้น

เมื่อใคร่ศึกษาพระไตรปิฎก ใคร่ทรงพระไตรปิฎก ใคร่เปิดเผย ถ่ายทอด แสดง บอก สอน พระไตรปิฎก ในเบื้องต้นควรศึกษา**ภาษาบาลีที่รักษาพระไตรปิฎกไว้**ให้เข้าใจถูกต้องก่อน เมื่อเข้าใจภาษาบาลีดีพอ ย่อมสามารถเข้าใจพระพุทธธรรมคำสั่งสอนตรงตามพระพุทธประสงค์ได้ดี เมื่อเริ่มศึกษาพระไตรปิฎกพร้อมกับน้อมใจว่า นี้คือคำสอนของพระบรมศาสดาเอกของโลก ย่อมมีศรัทธาแรงกล้า ทุ่มเทกายวาจาใจศึกษาค้นคว้าด้วยความอุตสาหะอย่างใหญ่หลวง ได้ดื่มด่ำโอชะธรรมทีละน้อย น้อมรับไว้ปฏิบัติ สามารถหลีกเลี่ยงความเสื่อม และดำรงตนไว้ในความเจริญได้ มีความแกล้วกล้า ร่าเริง อาจหาญ เบิกบานใจ ดำเนินไปตามทางแห่งอริยมรรคที่พระอริยเจ้าทั้งหลายดำเนินไปก่อนแล้ว

พระบรมศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้า ทรงรับสั่งกระตุ้นเตือนพระสงฆ์สาวกว่า

“**เทเสถ ภิกฺขเว ธมฺมํ อาทิกลฺยาณํ มชฺเฌกลฺยาณํ ปริโยสานกลฺยาณํ สาตฺถํ สพฺยญฺชนํ เกวลปริปุณฺณํ ปริสุทฺธํ พฺรหฺมจริยํ ปกาเสถ. สนฺติ สตฺตา อปฺปรชกฺขชาติกา อสฺสวนตา ธมฺมสฺส ปริหายนฺติ, ภวิสฺสนฺติ ธมฺมสฺส อญฺญาตาโร**”. (วิ.มหา. ๔/๓๒)

“ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจงแสดงธรรม ให้มีความงามในเบื้องต้น มีความงามในท่ามกลาง และมีความงามในที่สุด จงประกาศพรหมจรรย์ พร้อมทั้งอรรถและพยัญชนะอย่างบริสุทธิ์บริบูรณ์ครบถ้วน สัตว์ทั้งหลายผู้มีธุลีในตาน้อย จะพากันเสื่อมเพราะไม่ได้ฟังธรรม ผู้รู้ธรรมจักมี(อย่างแน่นอน)”

จิรํ ติฏฺฐตุ สทฺธมฺโม, ธมฺเม โหนฺตุ สคารวา.

ขอพระสัทธรรมจงดำรงมั่นตลอดกาลนาน ขอพุทธศาสนิกชนจงมีความเคารพในธรรมเถิด

พระมหาสมปอง มุทิโต
ผอ.ศูนย์วิปัสสนากรรมฐานวิหารธรรม
ศูนย์กลางการศึกษาบาลีใหญ่และพระไตรปิฎก

โครงการศึกษาบาลีใหญ่พระไตรปิฎก
ศูนย์วิปัสสนากรรมฐานวิหารธรรม อ.น้ำโสม จ.อุดรธานี

๑. **อบรมพระไตรปิฎกเบื้องต้น ๑ เดือน** (เดือนกุมภาพันธ์ของทุกปี)
ศึกษาโครงสร้างหลักธรรมในพระไตรปิฎกฉบับแปลไทย มหาจุฬาฯ
ครบทั้ง ๓ ปิฎก คือ พระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก และพระอภิธรรมปิฎก

๒. **ศึกษาบาลีใหญ่และพระไตรปิฎก ระดับกลาง ๘ เดือน** (เปิด ๒๕ เม.ย. ทุกปี)
ศึกษาคัมภีร์กัจจายนะ หรือ คัมภีร์พาลาวตาระ (ไวยากรณ์บาลีใหญ่) ๔ เดือน
ศึกษาพระไตรปิฎก ฉบับภาษาบาลี ควบคู่กับฉบับแปลไทย ๔ เดือน

๓. **ศึกษาบาลีใหญ่และพระไตรปิฎก ระดับสูง ๓ ปี** (เปิด ๒๕ เม.ย. ทุกปี)
ศึกษาคัมภีร์ปทรูปสิทธิ (ไวยากรณ์บาลีใหญ่) คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (ประมวลศัพท์)
และคัมภีร์ปทมัญชรี (ฝึกแปลและแต่งประโยคบาลี) ๑ ปี ๖ เดือน
ศึกษาพระไตรปิฎกฉบับบาลี ควบคู่กับอรรถกถา และฎีกา ๑ ปี ๖ เดือน

คุณสมบัติผู้จะเข้าศึกษา

๑. หวังความเจริญงอกงามในพระพุทธศาสนา
๒. รักการศึกษาและปฏิบัติธรรมที่ถูกต้องตามพระไตรปิฎก
๓. มุ่งมั่นบำเพ็ญประโยชน์ตนและประโยชน์เพื่อพุทธบริษัท ๔

ผู้ศึกษาครบทั้ง ๓ หลักสูตร

ได้รับประกาศนียบัตร และพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาฯ พร้อมทั้งตู้ ๑ ชุด

ติดต่อสอบถามและร่วมศึกษาทางออนไลน์

พระมหาสมปอง มุทิโต วัดวิหารธรรม อ.น้ำโสม จ.อุดรธานี โทร. ๐๘๑-๓๖๑-๗๗๓๕
วิทยุออนไลน์ App สมาพันธ์สื่อวิทยุพระพุทธศาสนาอาเซียน ช่อง วัดวิหารธรรรม
Facebook Live วัดวิหารธรรม, และไลน์กลุ่ม พระไตรปิฎกนำทาง



สารบัญ

เรื่อง **หน้า**

ปิฎกที่ ๑ พระวินัยปิฎก ๘ เล่ม

ว่าด้วยข้อห้ามและข้ออนุญาต

ปิฎกที่ ๒ พระสุตตันปิฎก ๒๕ เล่ม

ว่าด้วยพระธรรมเทศนาและธรรมบรรยาย

ปิฎกที่ ๓ พระอภิธรรมปิฎก ๑๒ เล่ม
ว่าด้วยปรมัตถธรรม ๔ มี ๗ คัมภีร์

คู่มือพระไตรปิฎก

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส.



ประวัติความเป็นมาของพระไตรปิฎก

ในสมัย**สมเด็จพระมหาสมณโคตมะสัมมาสัมพุทธเจ้า**ยังทรงพระชนม์อยู่ ระหว่างพรรษาที่ ๑๒ ท่านพระสารีบุตรเถระผู้เป็นพระอัครสาวกเบื้องขวาทั้งมีปัญญาเลิศกว่าพระอรหันต์ทั้งหลาย ได้คำนึงว่า "หากยังไม่มีการรวบรวมประมวลคำสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าไว้ เมื่อพระพุทธองค์เสด็จดับขันธปรินิพพานไปแล้ว พระพุทธศาสนาก็จะค่อยๆอันตรธานไปได้"

แม้พระสัมมาสัมพุทธเจ้าจะยังทรงพระชนม์อยู่ ท่านก็ได้ดำริไว้เป็นแนวทางแก่คนรุ่นหลังว่า ควรมีการรวบรวมคำสอนของพระพุทธองค์เอาไว้ เรียกว่า "**การสังคายนา**" การสังคายนา ก็คือ การรวบรวมคำสั่งสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้ามาตรวจสอบเทียบเคียงกันดีแล้ว ช่วยกันทรงจำ และถ่ายทอดสืบต่อแก่สาวกรุ่นหลังให้เป็นอย่างเดียวกัน เพื่อไม่ให้ผิดเพี้ยนและไม่เสื่อมสลายไป

ต่อมา ช่วงปลายพุทธกาล นิครนถนาฏบุตรผู้เป็นศาสดาของศาสนาเชนได้สิ้นชีวิตลง สาวกของท่านไม่ได้รวบรวมคำสอนไว้เป็นหมวดหมู่ และไม่ได้ตกลงกันไว้ให้ชัดเจนก่อน ปรากฏว่าเมื่อศาสดาของศาสนาเชนสิ้นชีวิตลง เหล่าสาวกก็แตกแยกทะเลาะวิวาทกันว่า ศาสดาของตนสอนว่าอย่างไร ครั้งนั้นพระจุนทเถระได้นำข่าวนี้มากราบทูลแด่พระสัมมาสัมพุทธเจ้า และพระองค์ได้ตรัสแนะนำให้พระสงฆ์ทั้งปวง ร่วมกันสังคายนารวบรวมพระสัทธรรมทั้งหลายไว้ เพื่อให้พระศาสนาดำรงอยู่อย่างถาวรเพื่อประโยชน์สุขแก่หมู่ชน (ที.ปา.๑๑/๑๐๘/๑๓๙)

เวลานั้น ท่านพระสารีบุตรเถระอัครสาวกยังมีชีวิตอยู่ ท่านปรารภเรื่องนี้แล้วกล่าวว่า "ปัญหาของศาสนาเชนเกิดขึ้นเพราะไม่ได้รวบรวมหลักคำสอนเอาไว้ ดังนั้น พระพุทธสาวกเถระทั้งหลาย ควรจะได้ทำการสังคายนา คือรวบรวมประมวลคำสอนของพระพุทธองค์ไว้ให้เป็นหลักมีแบบแผนเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน" เมื่อปรารภเช่นนี้แล้ว ท่านพระสารีบุตรเถระก็ได้แสดงวิธีการสังคายนาไว้เป็นตัวอย่าง โดยท่านได้รวบรวมคำสอนที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้เป็นข้อธรรมต่างๆ มาแสดงตามลำดับหมวดตั้งแต่หมวดหนึ่ง ไปจนถึงหมวดสิบ คือเป็น ธรรมหมวด ๑ ธรรมหมวด ๒ ธรรมหมวด ๓ ไปจนถึงธรรมหมวด ๑๐ เมื่อท่านพระสารีบุตรเถระแสดงจบลงแล้ว พระพุทธเจ้าก็ทรงประทานสาธุการ (ที.ปา.๑๑/๒๒๕-๓๖๓/๒๒๔-๒๘๖)

หลักธรรมที่ท่านพระสารีบุตรเถระได้แสดงไว้นี้ จัดเป็นพระสูตรหนึ่งเรียกว่า "**สังคีติสูตร**" ว่าด้วยวิธีการสังคายนาหรือสังคีติ เป็นตัวอย่างที่พระอัครสาวกคือท่านพระสารีบุตรเถระได้กระทำไว้ แต่ท่านพระสารีบุตรเองได้นิพพานไปก่อนพระพุทธเจ้า เมื่อพระพุทธเจ้าปรินิพพาน ภาระจึงตกอยู่กับพระมหากัสสปเถระผู้เป็นพระอริยสาวกผู้มีอายุพรรษามากและเป็นประมุขสงฆ์สูงสุดในเวลานั้น

การสังคายนาพระไตรปิฎก

การสังคายนา คือ การรวบรวมพระธรรมวินัยของพระพุทธเจ้าให้ครบถ้วน เพื่อธำรงรักษาพระธรรมวินัยเอาไว้ไม่ให้สูญหาย ไม่ให้วิปลาสคลาดเคลื่อนผิดไป เพราะพระธรรมวินัยนั้นคือหลักของพระพุทธศาสนา หากปราศจากคำสอนแล้วพระพุทธศาสนาก็ดำรงอยู่ไม่ได้ ดังพุทธวจนะในคราวใกล้จะเสด็จดับขันธปรินิพพานว่า “**โย โว อานนฺท มยา ธมฺโม จ วินโย จ เทสิโต ปญฺญตฺโต, โส โว มมจฺจเยน สตฺถา.**” แปลว่า “ดูกรอานนท์ ธรรมและวินัยใด ที่เราได้แสดงแล้ว และบัญญัติไว้แล้ว แก่เธอทั้งหลาย, ธรรมและวินัยนั้น จักเป็นศาสดาของเธอทั้งหลาย เมื่อเราล่วงลับไป” (ที.ม. ๑๐/๑๔๑/๑๗๘)

สังคายนาครั้งที่ ๑

เมื่อพระพุทธองค์เสด็จดับขันธปรินิพพานแล้วได้ ๗ วัน พระมหากัสสปเถระได้ทราบข่าวการปรินิพพานของพระพุทธเจ้า ขณะที่ท่านกำลังเดินทางถึงเมืองปาวา พร้อมด้วยหมู่ศิษย์จำนวนมาก เมื่อได้ทราบข่าวนั้น ศิษย์บางท่านของพระมหากัสสปะผู้ยังเป็นปุถุชนอยู่ ได้เสียงใจร้องไห้คร่ำครวญ ในจำนวนนั้น มีพระภิกษุบวชเมื่อแก่องค์หนึ่ง ชื่อว่าสุภัททะ ได้กล่าวขึ้นว่า “หยุดเถิด หยุดเถิด ท่านอย่าร่ำไรไปเลย พระสมณะนั้นปรินิพพานก็ดีแล้ว เราจะทำอะไรจะได้ทำตามความพอใจ ไม่ต้องเกรงบัญชาใคร” พระมหากัสสปะได้ฟังเช่นนั้น คิดจะทำนิคคหกรรม (ลงโทษ) แต่เห็นว่ายังมิควรก่อน และดำริขึ้นว่า “พระพุทธเจ้าปรินิพพานเพียง ๗ วัน ก็มีผู้คิดที่จะทำให้เกิดความแปรปรวน หรือประพฤติปฏิบัติให้วิปริตไปจากพระธรรมวินัยเช่นนี้ จึงควรจะทำการสังคายนา เราจะชักชวนพระเถระผู้เป็นพระอรหันต์ทั้งหลาย ซึ่งล้วนทันได้เห็นพระพุทธเจ้า ได้ฟังคำสอนของพระองค์มาโดยตรง เป็นผู้รู้คำสอนของพระพุทธเจ้า และได้อยู่ในหมู่สาวกที่เคยสนทนาตรวจสอบกันอยู่เสมอ ซึ่งรู้ว่าสิ่งใดที่เป็นคำสอนของพระพุทธเจ้า ให้มาประชุมกัน เพื่อช่วยกันแสดง ช่วยกันถ่ายทอด ช่วยกันรวบรวม ประมวลเอาคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้ามาไว้ทั้งหมดแล้ว ตกลงวางมติไว้” จากนั้น ท่านจึงเดินทางไปยังเมืองกุสินาราเพื่อเป็นประธานในการถวายพระเพลิงพระพุทธสรีระ

การทำสังคายนาพระธรรมวินัยครั้งที่ ๑ เกิดขึ้นภายหลังพระพุทธปรินิพพาน ๓ เดือน พระมหาเถระล้วนเป็นพระอรหันต์จำนวน ๕๐๐ รูป เห็นความสำคัญของพระธรรมวินัย ซึ่งจะสืบทอดพระศาสนาต่อไปในภายภาคหน้า เป็นห่วงว่า หากปล่อยปละละเลยจนกระทั่งพระธรรมวินัยเกิดความคลาดเคลื่อนไป จะเป็นอันตรายใหญ่หลวงต่อพระพุทธศาสนา จึงได้เริ่มทำการสังคายนารวบรวมพระสัทธรรมคำสอนเอาไว้เป็นครั้งปฐม ณ ถ้ำสัตตบรรณคูหา ภูเขาเวภารบรรพต เขตกรุงราชคฤห์ แคว้นมคธ (รัฐพิหารประเทศอินเดียในปัจจุบัน) ตามคำปรารภของพระมหากัสสปเถระ โดยมีพระเจ้าอชาตศัตรูเป็นองค์ราชูปถัมภ์ ใช้เวลาในการสังคายนารวบรวมพระธรรมวินัย ๗ เดือนจึงแล้วเสร็จ โดยในครั้งนั้น พระมหากัสสปเถระเป็นประธานทำสังคายนาและทำหน้าที่เป็นผู้ปุจฉาในประเด็นต่างๆ ท่านพระอานนท์เถระผู้ได้ฟังธรรมมากที่สุดเป็นองค์วิสัชชนาพระสุตตันตปิฎกและพระอภิธรรมปิฎก และท่านพระอุบาลีเถระผู้ทรงพระวินัยเป็นองค์วิสัชชนาพระวินัยปิฎก ซึ่งแนวทางการวางระเบียบพระธรรมวินัยในครั้งนั้น จัดเป็นรูปแบบที่เรียกว่า “**พระไตรปิฎก**” และยังคงมีการรักษาสิ่งที่ได้จัดรวบรวมในครั้งปฐมสังคายนาอยู่ในพระไตรปิฎกฉบับเถรวาทโดยไม่มีการตัดออกและเพิ่มเข้าแต่อย่างใด จวบจนปัจจุบัน

สังคายนาครั้งที่ ๒

การทำสังคายนาพระธรรมวินัยครั้งที่ ๒ เกิดขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๑๐๐ ที่วาลิการาม กรุงเวสาลี แคว้นวัชชี (รัฐอุตตรประเทศ ประเทศอินเดียในปัจจุบัน) โดยมีท่านพระยสะกากัณฑกบุตร เป็นผู้ชักชวน พระเถระผู้ใหญ่ที่เข้าร่วมทำสังคายนา ได้แก่ พระสัพพกามี พระสาฬหะ พระขุชชโสภิตะ พระวาสภคามิกะ (ทั้งสี่รูปนี้เป็นชาวปาจีนกะ) พระเรวตะ พระสัมภูตะสาณวาสี พระยสะกากัณฑกบุตร และพระสุมนะ (ทั้งสี่รูปนี้เป็นชาวปาฐา) ในการนี้ พระเรวตะทำหน้าที่เป็นประธานผู้คอยซักถาม และพระสัพพกามีเป็นผู้นำในการวิสัชนาข้อธรรมวินัย การทำสังคายนาครั้งนี้มีพระสงฆ์มาประชุมร่วมกัน ๗๐๐ รูป ดำเนินการอยู่เป็นเวลา ๘ เดือน จึงเสร็จสิ้น

ข้อปรารภในการทำสังคายนาครั้งนี้เกิดขึ้นเมื่อ พระยสะกากัณฑกบุตรพบเห็นข้อปฏิบัติย่อหย่อน ๑๐ ประการทางพระวินัยของภิกษุวัชชีบุตร คือ (๑) เก็บเกลือไว้ในเขนงแล้วฉันกับอาหารรสไม่เค็มได้ (๒) ฉันอาหารเมื่อเงาเลยเวลาเที่ยงวันไป ๒ องคุลีได้ (๓) เข้าบ้านฉันอาหารที่ไม่เป็นเดนได้ (๔) ทำอุโบสถแยกกันในอาวาสที่มีสีมาเดียวกันได้ (๕) ทำสังฆกรรมในเมื่อภิกษุทั้งหลายยังมาไม่พร้อมแล้วอนุมัติภายหลังได้ (๖) ประพฤติตามแบบที่พระอุปัชฌาย์อาจารย์เคยประพฤติมาได้ (๗) ฉันนมสดที่แปรไปแล้วแต่ยังไม่เป็นนมเปรี้ยวได้ (๘) ดื่มสุราอ่อนๆ ได้ (๙) ใช้ผ้ารองนั่งไม่มีชายได้ (๑๐) รับทองรับเงินได้ ท่านจึงชวนพระเถระต่างๆ ให้ช่วยกันวินิจฉัย แก้ไขความถือผิดครั้งนี้

โดยรายละเอียดของปฐมสังคายนาและทุติยสังคายนา มีกล่าวถึงในพระวินัยปิฎก จูฬวรรค แม้ในวินัยปิฎกจะไม่กล่าวถึงคำว่า "**พระไตรปิฎก**" ในการทำปฐมสังคายนาและทุติยสังคายนา แต่ในสมันตปาสาทิกา ซึ่งเป็นอรรถกถาอธิบายวินัยปิฎกนั้น บอกว่าการจัดหมวดหมู่คำสอนของพระพุทธศาสนาให้เป็นรูปเป็นร่างอย่างพระไตรปิฎกนั้น มีมาตั้งแต่ครั้งปฐมสังคายนาแล้ว

สังคายนาครั้งที่ ๓

การทำสังคายนาพระธรรมวินัยครั้งที่ ๓ เกิดขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๓๔ ที่อโศการาม กรุงปาฏลีบุตร แคว้นมคธ ประเทศอินเดีย โดยมีพระโมคคลีบุตรติสสเถระเป็นประธาน การทำสังคายนาครั้งนี้มีพระสงฆ์มาประชุมร่วมกัน ๑,๐๐๐ รูป ใช้เวลา ๙ เดือน จึงเสร็จสิ้น

ข้อปรารภในการทำสังคายนาครั้งนี้ เกิดขึ้นเมื่อพวกเดียรถีย์หรือนักบวชศาสนาอื่นมาปลอมบวช แสดงลัทธิศาสนาและความเห็นของตนว่าเป็นพระพุทธศาสนา โดยมีพระเจ้าอโศกมหาราชเป็นผู้อุปถัมภกยอยกพระพุทธศาสนา ทำการสังคายนาพระธรรมวินัยเพื่อกำจัดความเห็นผิดของพวกเดียรถีย์ออกไปจากพระพุทธศาสนา

ในการทำสังคายนาครั้งนี้ ท่านพระโมคคลีบุตรติสสเถระ ได้แต่งคัมภีร์กถาวัตถุ ซึ่งเป็นคัมภีร์หนึ่งในพระอภิธรรมไว้ด้วย และเมื่อทำสังคายนาเสร็จแล้ว ก็มีการส่งคณะทูตไปประกาศพระพุทธศาสนาในประเทศต่างๆ เช่น

พระมหินทเถระ โอรสของพระเจ้าอโศกมหาราช นำพระพุทธศานาไปประกาศและประดิษฐานในประเทศศรีลังกาหรือเกาะสิงหล

พระโสณเถระและ**พระอุตตรเถระ** ศิษย์ของพระเวสสภูเถระ นำพระพุทธศาสนามาเผยแผ่และประดิษฐาน ณ ดินแดนสุวรรณภูมิ (รวมประเทศไทยเราด้วย) เป็นต้น

สังคายนาครั้งที่ ๔

การสังคายนาครั้งที่ ๔ เกิดขึ้นที่ชาลันธราราม หรือบางหลักฐานบอกว่าทำที่แคว้นกัษมีร์ ประเทศอินเดียตอนเหนือ ในรัชสมัยของพระเจ้ากนิฏฐกะ แต่เป็นการสังคายนาของนิกายมหายาน ฝ่ายเถรวาทจึงไม่ยอมรับว่าเป็นการสังคายนา

สังคายนาครั้งที่ ๕ จารึกเป็นอักษร

การทำสังคายนาครั้งที่ ๕ นี้ เกิดขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๔๖๐ ที่อาโลกเลณสถาน มตเลชนบท ประเทศศรีลังกา โดยมีท่านพระรักขิตมหาเถระเป็นประธาน การทำสังคายนาครั้งนี้เพื่อต้องการจารึกพระพุทธพจน์เป็นลายลักษณ์อักษรเอาไว้ เพื่อเทียบความถูกผิดกับความทรงจำ

การนับจำนวนครั้งการสังคายนาแตกต่างกัน

การนับครั้งการสังคายนามีความแตกต่างกัน ระหว่างพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทกับพระพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน นอกจากนี้ ประเทศที่นับถือพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทด้วยกันเองก็ยังนับครั้งการสังคายนาไม่ตรงกัน ซึ่งพอจะสรุปได้ดังนี้

ประเทศศรีลังกา นับการสังคายนา ๓ ครั้งแรกที่ประเทศอินเดีย และการสังคายนาที่ประเทศตนเองอีก ๓ ครั้ง โดยครั้งสุดท้ายกระทำเมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๘ โดยการสังคายนาครั้งนี้เป็นที่รู้กันเฉพาะในประเทศศรีลังกาเท่านั้น

ประเทศพม่า นับการสังคายนา ๓ ครั้งแรกที่ประเทศอินเดีย และนับการสังคายนาครั้งที่ ๒ ที่ศรีลังกา เป็นสังคายนาครั้งที่ ๔ ของประเทศพม่า และนับการสังคายนาที่ประเทศตนเองอีก ๒ ครั้ง โดยครั้งสุดท้าย หรือครั้งที่ ๖ ในพม่า มีชื่อเรียกว่าฉัฏฐสังคายนา เริ่มกระทำเมื่อวันที่ ๑๗ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๙๗ เสร็จสิ้นเมื่อวันที่ ๒๔ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๙๙ การทำสังคายนาครั้งนี้ทำขึ้นเนื่องในโอกาสฉลอง ๒๕ พุทธศตวรรษ เพื่อพิมพ์พระไตรปิฎก อรรถกถา และคำแปลเป็นภาษาพม่า โดยได้เชิญพุทธศาสนิกชนจากหลายประเทศเข้าร่วมพิธี โดยเฉพาะจากประเทศพม่า ศรีลังกา ไทย ลาว และกัมพูชา

ประเทศไทย นับการสังคายนา ๓ ครั้งแรกที่ประเทศอินเดีย และครั้งที่ ๑-๒ ที่ศรีลังกา แต่ในหนังสือสังคีติยวงศ์ หรือประวัติแห่งการสังคายนา ของสมเด็จพระวันรัต ได้นับการสังคายนาครั้งที่ ๑-๕ แล้วนับเพิ่มอีก ๔ ครั้ง คือ

ครั้งที่ ๖ เมื่อ พ.ศ. ๙๕๖ ในลังกา โดยพระพุทธโฆสาจารย์ได้แปลและเรียบเรียงอรรถกถา ซึ่งถือว่าเป็นการชำระอรรถกถา ไม่ใช่พระไตรปิฎก ทางลังกาจึงไม่นับเป็นการสังคายนา

ครั้งที่ ๗ เมื่อ พ.ศ. ๑๕๘๗ ในลังกา โดยพระกัสสปเถระเป็นประธานรจนาอรรถกถาต่างๆ

ซึ่งถือว่าเป็นการชำระอรรถกถา ไม่ใช่พระไตรปิฎก ทางลังกาจึงไม่นับเป็นการสังคายนาเช่นกัน

ครั้งที่ ๘ เมื่อ พ.ศ. ๒๐๒๐ ในประเทศไทย โดยการอุปถัมภ์ของพระเจ้าติโลกราชแห่งอาณาจักรล้านนา

ครั้งที่ ๙ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๓๑ ในประเทศไทย โดยการอุปถัมภ์ของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชแห่งกรุงรัตนโกสินทร์

ความหมายของคำว่า "พระไตรปิฎก"

คำว่า "**พระไตรปิฎก**" แบ่งออกเป็น ๓ คำ คือ "**พระ+ไตร+ปิฎก**"

คำว่า "**พระ**" ใช้เรียกเพื่อยกย่อง เพราะเป็นหลักธรรมอันประเสริฐ

คำว่า "**ไตร**" แปลว่า "**สาม**" เพราะหลักธรรมอันประเสริฐนั้นแบ่งออกเป็น ๓ ส่วนใหญ่ๆ คือ พระวินัย อันเป็นธรรมเครื่องแนะนำสั่งสอน พระสูตร อันเป็นธรรมเครื่องไหลออกแห่งผล และพระอภิธรรม อันเป็นปรมัตถธรรมประเสริฐสุด

คำว่า "**ปิฎก**" แปลว่า "**คลัง ตู้ เล่มหนังสือ กระบุง ตะกร้า ภาชนะ**" เพราะเป็นที่บรรจุหลักธรรมอันประเสริฐนั้น

เมื่อรวมคำทั้ง ๓ เข้ากันแล้ว เป็น "**พระไตรปิฎก**" จึงมีความหมายว่า "**คลังหลักธรรมอันประเสริฐ ๓ ส่วนใหญ่**"

ปิฎก ๓

พระไตรปิฎก คือ **คลังหลักธรรมอันประเสริฐ** จัดพิมพ์เป็นเล่มหนังสือได้ ๔๕ เล่ม เท่ากับจำนวน ๔๕ พรรษาของพระพุทธเจ้า แบ่งออกเป็น **๓ ส่วนใหญ่** เรียกว่า "**ปิฎก ๓**"

ปิฎกที่ ๑ ชื่อว่า **พระวินัย** หรือ **พระวินัยปิฎก** เป็นประมวลพุทธพจน์หมวดพระวินัย ว่าด้วยข้อที่พระพุทธองค์ทรงห้ามและข้อที่ทรงอนุญาต มีจำนวน ๘ เล่ม แบ่งเป็น ๕ ภาคใหญ่ คือ **อุภโตวิภังค์** คือภิกขุวิภังค์ภาค ๑ (อา หรือ ปา) ภิกขุวิภังค์ภาค ๒ และภิกขุนีวิภังค์ (ปา) **มหาวรรค** (มะ) **จุลลวรรค** (จุ) และ**ปริวาร** (ปะ)

ปิฎกที่ ๒ ชื่อว่า **พระสูตร** หรือ **พระสุตตันตปิฎก** เป็นประมวลพุทธพจน์หมวดพระสูตร ว่าด้วยแบบแผนการละบาปอกุศลและสร้างบุญกุศลต่างๆ มี ๒๕ เล่ม แบ่งเป็น ๕ นิกาย คือ ทีฆนิกาย มัชฌิมนิกาย สังยุตตนิกาย อังคุตตรนิกาย และขุททกนิกาย *(ย่อว่า **ที มะ สัง อัง ขุ**)*

ปิฎกที่ ๓ ชื่อว่า **พระอภิธรรม** หรือ **พระอภิธรรมปิฎก** เป็นประมวลพุทธพจน์หมวดพระอภิธรรม ว่าด้วยปรมัตถธรรม ๔ มีจำนวน ๑๒ เล่ม แบ่งเป็น ๗ คัมภีร์ คือ ธัมมสังคณี วิภังค์ ธาตุกถา ปุคคลบัญญัติ กถาวัตถุ ยมก และปัฏฐาน *(ย่อว่า **สัง วิ ธา ปุ กะ ยะ ปะ**)*

พระไตรปิฎก ๔๕ เล่ม (ฉบับบาลี)

มีคำเต็ม คำย่อ และหัวใจ ดังนี้

พระวินัยปิฎก ๘ เล่ม			
เล่มที่	**คำเต็ม**	**คำย่อ**	**หัวใจ**
๑	วินยปิฏก มหาวิภงฺค ปฐมภาค	วิ.มหาวิ.	อา
๒	วินยปิฏก มหาวิภงฺค ทุติยภาค	วิ.มหาวิ.	ปา
๓	วินยปิฏก ภิกฺขุนีวิภงฺค	วิ.ภิกฺขุนี.	ปา
๔	วินยปิฏก มหาวคฺค ปฐมภาค	วิ.มหา.	มะ
๕	วินยปิฏก มหาวคฺค ทุติยภาค	วิ.มหา.	มะ
๖	วินยปิฏก จุลฺลวคฺค ปฐมภาค	วิ.จุลฺล.	จุ
๗	วินยปิฏก จุลฺลวคฺค ทุติยภาค	วิ.จุลฺล.	จุ
๘	วินยปิฏก ปริวาร	วิ.ป.	ปะ
พระสุตตันตปิฎก ๒๕ เล่ม			
เล่มที่	**คำเต็ม**	**คำย่อ**	**หัวใจ**
๙	ทีฆนิกาย สีลกฺขนฺธวคฺค	ที.สี.	ที
๑๐	ทีฆนิกาย มหาวคฺค	ที.มหา.	ที
๑๑	ทีฆนิกาย ปาฏิกวคฺค	ที.ปา.	ที
๑๒	มชฺฌิมนิกาย มูลปณฺณาส	ม.มู.	มะ
๑๓	มชฺฌิมนิกาย มชฺฌิมปณฺณาส	ม.ม.	มะ
๑๔	มชฺฌิมนิกาย อุปริปณฺณาส	ม.อุ.	มะ
๑๕	สํยุตฺตนิกาย สคาถวคฺค	สํ.ส.	สัง
๑๖	สํยุตฺตนิกาย นิทานวคฺค	สํ.นิ.	สัง
๑๗	สํยุตฺตนิกาย ขนฺธวารวคฺค	สํ.ข.	สัง
๑๘	สํยุตฺตนิกาย สฬายตนวคฺค	สํ.สฬา.	สัง
๑๙	สํยุตฺตนิกาย มหาวารวคฺค	สํ.มหา.	สัง
๒๐	องฺคุตฺตรนิกาย เอกกนิปาต	องฺ.เอกก.	อัง
	องฺคุตฺตรนิกาย ทุกนิปาต	องฺ.ทุก.	อัง
	องฺคุตฺตรนิกาย ติกนิปาต	องฺ.ติก.	อัง
๒๑	องฺคุตฺตรนิกาย จตุกฺกนิปาต	องฺ.จตุกฺก.	อัง
๒๒	องฺคุตฺตรนิกาย ปญฺจกนิปาต	องฺ.ปญฺจก.	อัง
	องฺคุตฺตรนิกาย ฉกฺกนิปาต	องฺ.ฉกฺก.	อัง
๒๓	องฺคุตฺตรนิกาย สตฺตกนิปาต	องฺ.สตฺตก.	อัง
	องฺคุตฺตรนิกาย อฏฺฐกนิปาต	องฺ.อฏฺฐก.	อัง
	องฺคุตฺตรนิกาย นวกนิปาต	องฺ.นวก.	อัง
๒๔	องฺคุตฺตรนิกาย ทสกนิปาต	องฺ.ทสก.	อัง
	องฺคุตฺตรนิกาย เอกาทสกนิปาต	องฺ.เอกาทสก.	อัง

๒๕	ขุทฺทกนิกาย ขุทฺทกปาจ	ขุ.ขุ.	ขุ
	ขุทฺทกนิกาย ธมฺมปท	ขุ.ธ.	ขุ
	ขุทฺทกนิกาย อุทาน	ขุ.อุ.	ขุ
	ขุทฺทกนิกาย อิติวุตฺตก	ขุ.อิติ.	ขุ
	ขุทฺทกนิกาย สุตฺตนิปาต	ขุ.สุ.	ขุ
๒๖	ขุทฺทกนิกาย วิมานวตฺถุ	ขุ.วิ.	ขุ
	ขุทฺทกนิกาย เปตวตฺถุ	ขุ.เปต.	ขุ
	ขุทฺทกนิกาย เถรคาถา	ขุ.เถร.	ขุ
	ขุทฺทกนิกาย เถรีคาถา	ขุ.เถรี.	ขุ
๒๗	ขุทฺทกนิกาย ชาตก ปฐมภาค	ขุ.ชา.	ขุ
๒๘	ขุทฺทกนิกาย ชาตก ทุติยภาค	ขุ.ชา.	ขุ
๒๙	ขุทฺทกนิกาย มหานิทฺเทส	ขุ.มหา.	ขุ
๓๐	ขุทฺทกนิกาย จูฬนิทฺเทส	ขุ.จูฬ.	ขุ
๓๑	ขุทฺทกนิกาย ปฏิสมฺภิทามคฺค	ขุ.ปฏิ.	ขุ
๓๒	ขุทฺทกนิกาย อปทาน ปฐมภาค	ขุ.อป.	ขุ
๓๓	ขุทฺทกนิกาย อปทาน ทุติยภาค	ขุ.อป.	ขุ
	ขุทฺทกนิกาย พุทฺธวํส	ขุ.พุทฺธ.	ขุ
	ขุทฺทกนิกาย จริยาปิฏก	ขุ.จริยา.	ขุ

พระอภิธรรมปิฎก ๑๒ เล่ม

เล่มที่	คำเต็ม	คำย่อ	หัวใจ
๓๔	อภิธมฺมปิฏก ธมฺมสงฺคณี	อภิ.สงฺ.	สัง
๓๕	อภิธมฺมปิฏก วิภงฺค	อภิ.วิ.	วิ
๓๖	อภิธมฺมปิฏก ธาตุกถา	อภิ.ธา.	ธา
	อภิธมฺมปิฏก ปุคฺคลปญฺญตฺติ	อภิ.ปุ.	ปุ
๓๗	อภิธมฺมปิฏก กถาวตฺถุ	อภิ.ก.	กะ
๓๘	อภิธมฺมปิฏก ยมก ปฐมภาค	อภิ.ย.	ยะ
๓๙	อภิธมฺมปิฏก ยมก ทุติยภาค	อภิ.ย.	ยะ
๔๐	อภิธมฺมปิฏก ปฏฺฐาน ปฐมภาค	อภิ.ป.	ปะ
๔๑	อภิธมฺมปิฏก ปฏฺฐาน ทุติยภาค	อภิ.ป.	ปะ
๔๒	อภิธมฺมปิฏก ปฏฺฐาน ตติยภาค	อภิ.ป.	ปะ
๔๓	อภิธมฺมปิฏก ปฏฺฐาน จตุตฺถภาค	อภิ.ป.	ปะ
๔๔	อภิธมฺมปิฏก ปฏฺฐาน ปญฺจมภาค	อภิ.ป.	ปะ
๔๕	อภิธมฺมปิฏก ปฏฺฐาน ฉฏฺฐภาค	อภิ.ป.	ปะ

พระไตรปิฎก ๔๕ เล่ม (ฉบับไทย)

พระวินัยปิฎก ๘ เล่ม

เล่มที่ ๑ **มหาวิภังค์ ภาคที่ ๑** (อา)
เวรัญชกัณฑ์ ปาราชิกกัณฑ์
สังฆาทิเสสกัณฑ์ อนิยตกัณฑ์

เล่มที่ ๒ **มหาวิภังค์ ภาคที่ ๒** (ปา)
นิสสัคคิยกัณฑ์ ปาจิตติยกัณฑ์
ปาฏิเทสนียกัณฑ์ เสขิยกัณฑ์
อธิกรณสมถะ

เล่มที่ ๓ **ภิกขุนีวิภังค์** (ปา)
ปาราชิกกัณฑ์ สังฆาทิเสสกัณฑ์
อนิยตกัณฑ์ นิสสัคคิยกัณฑ์
ปาจิตติยกัณฑ์ ปาฏิเทสนียกัณฑ์
เสขิยกัณฑ์ อธิกรณสมถะ

เล่มที่ ๔ **มหาวรรค ภาคที่ ๑** (ม)
มหาขันธกะ อุโปสถขันธกะ
วัสสูปนายิกขันธกะ ปวารณาขันธกะ

เล่มที่ ๕ **มหาวรรค ภาคที่ ๒** (ม)
จัมมขันธกะ เภสัชชขันธกะ กฐินขันธกะ
จีวรขันธกะ จัมเปยยขันธกะ โกสัมพิกขันธกะ

เล่มที่ ๖ **จูฬวรรค ภาคที่ ๑** (จุ)
กัมมขันธกะ ปริวาสิกขันธกะ สังฆเภทขันธกะ
สมุจจยขันธกะ สมถขันธกะ

เล่มที่ ๗ **จูฬวรรค ภาคที่ ๒** (จุ)
ขุททกขันธกะ เสนาสนขันธกะ วัตตกขันธกะ
ปาติโมกขฐปนขันธกะ ภิกขุนีขันธกะ
ปัญจสติกขันธกะ สัตตสติกขันธกะ

เล่มที่ ๘ **ปริวาร** (ป)

พระสุตตันตปิฎก ๒๕ เล่ม

ทีฆนิกาย (ที)

เล่มที่ ๙ สีลขันธวรรค
เล่มที่ ๑๐ มหาวรรค
เล่มที่ ๑๑ ปาฏิกวรรค

มัชฌิมนิกาย (ม)

เล่มที่ ๑๒ มูลปัณณาสก์
เล่มที่ ๑๓ มัชฌิมปัณณาสก์
เล่มที่ ๑๔ อุปริปัณณาสก์

สังยุตตนิกาย (สัง)

เล่มที่ ๑๕ สคาถวรรค
เล่มที่ ๑๖ นิทานวรรค
เล่มที่ ๑๗ ขันธวารวรรค
เล่มที่ ๑๘ สฬายตนวรรค
เล่มที่ ๑๙ มหาวารวรรค

อังคุตตรนิกาย (อัง)

เล่มที่ ๒๐ เอกกนิบาต ทุกนิบาต ติกนิบาต
เล่มที่ ๒๑ จตุกกนิบาต
เล่มที่ ๒๒ ปัญจกนิบาต ฉักกนิบาต
เล่มที่ ๒๓ สัตตกนิบาต อัฏฐกนิบาต นวกนิบาต
เล่มที่ ๒๔ ทสกนิบาต เอกาทสกนิบาต

ขุททกนิกาย (ขุ)

เล่มที่ ๒๕ ขุททกปาฐะ ธรรมบท
อุทาน อิติวุตตกะ สุตตนิบาต
เล่มที่ ๒๖ วิมานวัตถุ เปตวัตถุ
เถรคาถา เถรีคาถา
เล่มที่ ๒๗ ชาดก ภาคที่ ๑
เล่มที่ ๒๘ ชาดก ภาคที่ ๒
เล่มที่ ๒๙ มหานิทเทส
เล่มที่ ๓๐ จูฬนิทเทส
เล่มที่ ๓๑ ปฏิสัมภิทามรรค
เล่มที่ ๓๒ อปทาน ภาคที่ ๑
เล่มที่ ๓๓ อปทาน ภาคที่ ๒
พุทธวงส์ จริยาปิฎก

พระอภิธัมมปิฎก ๑๒ เล่ม

เล่มที่ ๓๔ ธัมมสังคณี (สัง)
มาติกา จิตตุปปาทกัณฑ์
รูปกัณฑ์ นิกเขปกัณฑ์ อัฏฐกถากัณฑ์
เล่มที่ ๓๕ วิภังค์ ๑๘ (วิ)
ขันธ์ อายตนะ ธาตุ สัจจะ อินทรีย์
ปฏิจจสมุปบาท สติปัฏฐาน
สัมมัปปธาน
อิทธิบาท โพชฌงค์ มัคคังคะ ฌาน
อัปปมัญญา สิกขาบท ปฏิสัมภิทา
ญาณ ขุททกวัตถุ ธัมมหทยะ
เล่มที่ ๓๖ ธาตุกถา (ธา)
บุคคลบัญญัติ (ปุ)
เล่มที่ ๓๗ กถาวัตถุ (ก)
เล่มที่ ๓๘ ยมก ภาคที่ ๑ (ย)
เล่มที่ ๓๙ ยมก ภาคที่ ๒ (ย)
เล่มที่ ๔๐ ปัฏฐาน ภาคที่ ๑ (ป)
เล่มที่ ๔๑ ปัฏฐาน ภาคที่ ๒ (ป)
เล่มที่ ๔๒ ปัฏฐาน ภาคที่ ๓ (ป)
เล่มที่ ๔๓ ปัฏฐาน ภาคที่ ๔ (ป)
เล่มที่ ๔๔ ปัฏฐาน ภาคที่ ๕ (ป)
เล่มที่ ๔๕ ปัฏฐาน ภาคที่ ๖ (ป)

ปิฎกที่ ๑

พระวินัยปิฎก ๘ เล่ม

ว่าด้วยข้อห้ามและข้ออนุญาต

พระวินัยปิฎก ๘ เล่ม

(ย่อว่า อา ปา มะ จุ ปะ มี ๒๑,๐๐๐ พระธรรมขันธ์)

พระวินัย หรือ **พระวินัยปิฎก** คลังหลักธรรมอันประเสริฐ ที่เป็นข้อห้ามและข้ออนุญาต ถ้าห้ามแล้วขืนทำก็ปรับว่าผิด ถ้าอนุญาตแล้วไม่ทำตามก็ปรับว่าผิด **พระวินัยปิฎก**จึงจัดเป็นสีลสิกขาที่ควรศึกษาให้เข้าใจก่อน เพราะเป็นเบื้องต้นแห่งการประพฤติธรรมเพื่อให้ได้สมาธิและปัญญา

๑. ความหมายของคำว่า "วินัย"

คำว่า "**วินัย**" มาจาก **วิ+นัย** มีความหมาย ๓ ประการ คือ

๑. **วินัย** หมายถึงนัยต่างๆ (วิวิธ+นัย) เพราะมีปาติโมกข์ ๒ คือ ภิกขุปาติโมกข์ และภิกขุนีปาติโมกข์ เพราะมีวิภังค์ ๒ คือ ภิกขุวิภังค์ และภิกขุนีวิภังค์ และเพราะมีอาบัติ ๗ กอง เป็นต้น

๒. **วินัย** หมายถึงนัยพิเศษ (วิเสส+นัย) เพราะมีอนุบัญญัติเพิ่มเติมเพื่อทำให้สิกขาบทรัดกุมยิ่งขึ้น หรือเพื่อผ่อนผันให้เพลาความเข้มงวดลง

๓. **วินัย** หมายถึงกฏสำหรับฝึกอบรมกายวาจา (วิ+นัย) (**วินยนโต เจว กายวาจานํ**) เพราะเป็นเครื่องป้องกันความประพฤติที่ไม่เหมาะสมทางกายและทางวาจา

๒. พระวินัยปิฎก ๓ ส่วน

พระวินัยปิฎก คือ ประมวลพุทธบัญญัติเกี่ยวกับข้อปฏิบัติ ขนบธรรมเนียม ประเพณี วิถีชีวิต และวิธีดำเนินกิจการของภิกษุสงฆ์และภิกษุณีสงฆ์ แบ่งออกเป็น ๓ ส่วน คือ อาทิพรหมจรรย์ อภิสมาจาร และปริวาร

อาทิพรหมจรรย์ คือ ข้อปฏิบัติอันเป็นเบื้องต้นแห่งการประพฤติพรหมจรรย์ ที่พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติไว้เป็นพุทธอาณา เพื่อป้องกันความประพฤติเสียหายและวางโทษแก่ภิกษุผู้ล่วงละเมิดโดยปรับอาบัติ หนักบ้าง เบาบ้าง และทรงอนุญาตให้พระสงฆ์นำมาสวดทุกกึ่งเดือน เรียกว่า**พระปาติโมกข์**

อภิสมาจาร คือ ขนบธรรมเนียมเกี่ยวกับมรรยาทและความเป็นอยู่ที่ดีงามสำหรับน้อมนำความประพฤติที่ดี ทำให้ความเป็นอยู่ของพระสงฆ์ดูดีงาม มีคุณค่า น่าเลื่อมใสศรัทธายิ่งขึ้น

ปริวาร คือ หมวดพระบาลีที่พระธรรมสังคาหกาจารย์ยกขึ้นสังคายนา จัดเป็นหมวดหมู่ไว้เพื่อให้กุลบุตรเกิดความฉลาดในส่วนต่างๆ มีอาบัติเป็นต้น ที่ได้กล่าวมาแล้วทั้งในมาติกาและในวิภังค์ เป็นภาคผนวกของพระวินัยปิฎกเล่ม ๑-๗

พระพุทธเจ้า ทรงมีพระธรรมเป็นดุจพระสรีระ และมีพระอรหันตขีณาสพเป็นบริวาร ฉันใด **พระวินัยปิฎก ก็มีพระวินัยเล่มที่ ๑-๗ เป็นสรีระ และมีเล่มที่ ๘ เป็นบริวาร** ฉันนั้น

๓. ขั้นตอนการบัญญัติพระวินัย

ขณะที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าเสด็จไปประทับจำพรรษาที่ ๑๒ ณ เมืองเวรัญชา แคว้นปัญจาละ ท่านพระสารีบุตรได้กราบทูลอาราธนาให้ทรงบัญญัติสิกขาบทว่า “ถึงเวลาแล้ว พระพุทธเจ้าข้า ที่พระผู้มีพระภาคจะทรงบัญญัติสิกขาบท และยกพระปาติโมกข์ขึ้นแสดงแก่พระสาวก อันจะเป็นเหตุให้พรหมจรรย์ดำรงอยู่ได้นาน” พระพุทธองค์ไม่ทรงบัญญัติสิกขาบท เพราะในระยะนั้น ภิกษุสงฆ์ส่วนใหญ่ล้วนเป็นพระอริยบุคคล จึงตรัสตอบว่า “จงรอไปก่อนสารีบุตร ตถาคตรู้เวลาที่จะบัญญัติสิกขาบท”

ต่อมา ในพรรษาที่ ๒๐ พระพุทธเจ้าได้ปรารภเหตุการณ์มัวหมองในคณะสงฆ์ ทรงเริ่มบัญญัติสิกขาบทครุกาบัติครั้งแรก และทรงกำหนดโทษสำหรับผู้ฝ่าฝืนหรือล่วงละเมิด เรียกว่า **ปรับอาบัติ**

๔. อธิบายคำว่า “อาบัติ”

คำว่า “**อาบัติ**” แปลว่า **การต้องโทษ การล่วงละเมิด** คำนี้เป็นชื่อเรียกกิริยาที่ล่วงละเมิดสิกขาบทนั้นๆ และเป็นชื่อเรียกโทษหรือความผิดที่เกิดจากการล่วงละเมิดสิกขาบท เช่น ภิกษุกล่าวอวดอุตตริมนุสธรรมที่ไม่มีในตน ต้องอาบัติปาราชิก

อาบัติ มี ๗ กอง คือ ปาราชิก สังฆาทิเสส ถุลลัจจัย ปาจิตตีย์ ปาฏิเทสนียะ ทุกกฏ ทุพภาสิต

อาบัติปาราชิก มีโทษหนัก ทำให้ผู้ล่วงละเมิดขาดจากความเป็นภิกษุ, **อาบัติสังฆาทิเสส** มีโทษปานกลาง ผู้ล่วงละเมิดต้องอยู่กรรมคือประพฤติวัตรอย่างหนึ่งจึงจะพ้นจากอาบัติ, **ส่วนอาบัติ ๕ กอง**ที่เหลือ มีโทษเบา ผู้ล่วงละเมิดจะพ้นจากอาบัติได้ ต้องปฏิบัติตามพุทธวิธีที่ทรงอนุญาตไว้

บทบัญญัติในพระวินัยแต่ละข้อเรียกว่า “**สิกขาบท**” แปลว่า ข้อที่ต้องศึกษา บทบัญญัติสำหรับภิกษุสงฆ์มี ๒๒๐ สิกขาบท และข้อวินิจฉัยสิกขาบทเพื่อระงับอธิกรณ์อีก ๗ แต่มักเรียกรวมกันเป็น ๒๒๗ สิกขาบท และบทบัญญัติสำหรับภิกษุณีสงฆ์ ๓๐๔ นับรวมกับข้อวินิจฉัยอธิกรณ์อีก ๗ เป็น ๓๑๑ สิกขาบท

สิกขาบทเหล่านี้มาในพระปาติโมกข์ พระพุทธเจ้าทรงอนุญาตให้ประชุมสงฆ์ฟังสวดทุกกึ่งเดือน เรียกว่า ประชุมฟังพระปาติโมกข์

บทบัญญัติสำหรับภิกษุ มาในพระปาติโมกข์ ๒๒๗ สิกขาบท แบ่งเป็น ๘ กลุ่ม คือ ปาราชิก ๔ สังฆาทิเสส ๑๓ อนิยต ๒ นิสสัคคิยปาจิตตีย์ ๓๐ ปาจิตตีย์ ๙๒ ปาฏิเทสนียะ ๔ เสขิยะ ๗๕ อธิกรณสมถะ ๗

สิกขาบทที่มาในพระปาติโมกข์นั้น ปรับอาบัติแก่ภิกษุผู้ล่วงละเมิดไว้โดยตรง ๔ กอง คือ (๑)ปาราชิก (๒) สังฆาทิเสส (๓) ปาจิตตีย์ทั้งที่เป็นนิสสัคคิยปาจิตตีย์และสุทธิกปาจิตตีย์ (๔) ปาฏิเทสนียะ และอาบัติที่ไม่ระบุไว้โดยตรงอีก ๓ กอง คือ ถุลลัจจัย ทุกกฏ ทุพภาสิต

พระวินัยเป็นสิ่งสำคัญและจำเป็นสำหรับฝึกหัดอบรมกุลบุตรผู้เข้ามาบวชในพระพุทธศาสนา เพราะผู้เข้ามาบวชนั้นมาจากต่างตระกูล ต่างชนชั้น ต่างอัธยาศัย ต่างจิตต่างใจ หากไม่มีพระวินัยไว้คอยควบคุมความประพฤติให้เป็นระเบียบเรียบร้อย ก็จะเป็นหมู่ภิกษุที่สับสนวุ่นวาย ไม่เป็นที่ตั้งแห่ง

ความเลื่อมใสศรัทธา ถ้าภิกษุทุกรูปประพฤติตามพระวินัย ก็จะเป็นหมู่ภิกษุที่งดงาม น้อมนำให้เกิดความเลื่อมใสศรัทธา ทำให้พระพุทธศาสนาดำรงอยู่ได้นาน ดุจดอกไม้นานาชนิดที่ถูกร้อยไว้ด้วยเส้นด้าย ไม่แตกแยกกระจัดกระจายไป ยังคงเป็นพวงมาลัยที่สวยสดงดงามอยู่อย่างเดิม

๕. พระวินัยปิฎกแบ่งออกเป็น ๕ คัมภีร์

๑. **มหาวิภังค์** หรือ **ภิกขุวิภังค์** ว่าด้วยสิกขาบทหรือศีลของภิกษุ ๒๒๗ ข้อที่มาในพระปาติโมกข์

๒. **ภิกขุนีวิภังค์** ว่าด้วยสิกขาบทหรือศีลของภิกษุณี ๓๑๑ ข้อที่มาในพระปาติโมกข์

๓. **มหาวรรค** ว่าด้วยสิกขาบทนอกพระปาติโมกข์ตอนต้น ๑๐ ขันธกะ

๔. **จุลลวรรค** ว่าด้วยสิกขาบทนอกพระปาติโมกข์ตอนปลาย ๑๒ ขันธกะ

๕. **ปริวาร** คัมภีร์ประกอบหรือคู่มือที่บรรจุคำถามคำตอบสำหรับซักซ้อมความรู้เรื่องพระวินัยซึ่งเป็นการทบทวนเนื้อหาของ ๔ คัมภีร์ข้างต้น

๖. อักษรย่อของพระวินัยปิฎก

พระวินัยปิฎกมี ๕ คัมภีร์ ย่อเป็นหัวใจว่า **อา(ปา) ปา มะ จุ ปะ**

๑.	**อา**	ย่อมาจาก	อาทิกัมมิกะ
	ปา	ย่อมาจาก	ปาราชิกาทิ หรือภิกขุวิภังค์ ภาค ๑
๒.	**ปา**	ย่อมาจาก	ปาจิตตียาทิ หรือภิกขุวิภังค์ ภาค ๒ และภิกขุนีวิภังค์
๓.	**มะ**	ย่อมาจาก	มหาวรรค ภาค ๑-๒
๔.	**จุ**	ย่อมาจาก	จุลลวรรค (หรือจูฬวรรค) ภาค ๑-๒
๕.	**ปะ**	ย่อมาจาก	ปริวาร

๗. พระวินัยปิฎกมี ๘ เล่ม

เล่มที่ ๑ มหาวิภังค์ ภาคที่ ๑ (ย่อว่า วิ.มหาวิ. ๑) แบ่งเป็นหมวดเรียกว่ากัณฑ์ มี ๔ กัณฑ์ คือ (๑) เวรัญชกัณฑ์ (๒) ปาราชิกกัณฑ์ (๓) สังฆาทิเสสกัณฑ์ (๔) อนิยตกัณฑ์

เล่มที่ ๒ มหาวิภังค์ ภาคที่ ๒ (ย่อว่า วิ.มหาวิ. ๒) แบ่งเป็น ๔ กัณฑ์ กับ ๑ เรื่อง คือ (๕) นิสสัคคิยกัณฑ์ (๖) ปาจิตติยกัณฑ์ (๗) ปาฏิเทสนียกัณฑ์ (๘) เสขิยกัณฑ์ (๙) เรื่องอธิกรณสมถะ

เล่มที่ ๓ ภิกขุนีวิภังค์ (ย่อว่า วิ.ภิกฺขุนี. ๓) แบ่งเป็น ๖ กัณฑ์ กับ ๑ เรื่อง คือ (๑) ปาราชิกกัณฑ์ (๒) สังฆาทิเสสกัณฑ์ (๓) นิสสัคคิยกัณฑ์ (๔) ปาจิตติยกัณฑ์ (๕) ปาฏิเทสนียกัณฑ์ (๖) เสขิยกัณฑ์ (๗) เรื่องอธิกรณสมถะ

เล่มที่ ๔ มหาวรรค ภาคที่ ๑ (ย่อว่า วิ.มหา.๔) แบ่งเป็นตอนใหญ่เรียกว่า ขันธกะ มี ๔ ขันธกะ คือ (๑) มหาขันธกะ (๒) อุโปสถขันธกะ (๓) วัสสูปนายิกขันธกะ (๔) ปวารณาขันธกะ

เล่มที่ ๕ มหาวรรค ภาคที่ ๒ (ย่อว่า วิ.มหา. ๕) แบ่งเป็น ๖ ขันธกะ คือ (๕) จัมมขันธกะ

(๖) เภสัชชขันธกะ (๗) กฐินขันธกะ (๘) จีวรขันธกะ (๙) จัมเปยยขันธกะ (๑๐) โกสัมพิกขันธกะ

เล่มที่ ๖ จูฬวรรค ภาคที่ ๑ (ย่อว่า วิ.จุลฺล.๖) แบ่งเป็น ๔ ขันธกะ คือ (๑) กัมมขันธกะ (๒) ปาริวาสิกขันธกะ (๓) สมุจจยขันธกะ (๔) สมถขันธกะ

เล่มที่ ๗ จูฬวรรค ภาคที่ ๒ (ย่อว่า วิ.จุลฺล.๗) แบ่งเป็น ๘ ขันธกะ คือ (๕) ขุททกวัตถุขันธกะ (๖) เสนาสนขันธกะ (๗) สังฆเภทขันธกะ (๘) วัตตักขันธกะ (๙) ปาฏิโมกขฐปนขันธกะ (๑๐) ภิกขุนีขันธกะ (๑๑) ปัญจสติกขันธกะ (๑๒) สัตตสติกขันธกะ

เล่มที่ ๘ ปริวาร (ย่อว่า วิ.ป. ๘) เป็นคู่มือถามตอบเกี่ยวกับพระวินัย ประมวลความสำคัญของพระไตรปิฎก ตั้งแต่เล่ม ๑ ถึงเล่ม ๗ มี ๑๙ เรื่อง

พระไตรปิฎกเล่มที่ ๑
พระวินัย มหาวิภังค์ ภิกขุวิภังค์ ภาค ๑

๑. เวรัญชกัณฑ์

เวรัญชกัณฑ์ ว่าด้วยเรื่องที่พระพุทธเจ้าประทับอยู่เมืองเวรัญชา ทรงแสดงธรรมโปรดเวรัญชพราหมณ์ให้เลื่อมใสแล้ว ประกาศตนเป็นอุบาสกแล้วทูลอาราธนาให้ทรงจำพรรษาอยู่ที่เมืองเวรัญชา ในพรรษาที่ ๑๒ ซึ่งเป็นปีที่เมืองเวรัญชาเกิดทุพภิกขภัยอย่างหนัก ปีนั้นพระพุทธเจ้าตรัสเหตุที่ทำให้พระศาสนาดำรงอยู่นานและดำรงอยู่ไม่นาน ท่านพระสารีบุตรได้กราบทูลให้ทรงบัญญัติสิกขาบทเพื่อความดำรงอยู่นานแห่งพระศาสนา พระพุทธองค์ทรงเห็นว่ายังไม่ถึงเวลาที่จะบัญญัติ เพราะยังไม่มีเรื่องเสียหายเกิดขึ้นในภิกษุสงฆ์ เพราะขณะนั้น พระสงฆ์ที่ติดตามพระพุทธเจ้าล้วนเป็นพระอริยบุคคล คือ อย่างต่ำเป็นพระโสดาบัน เมื่อออกพรรษาแล้ว พระพุทธเจ้าเสด็จออกจากเมืองเวรัญชา ข้ามแม่น้ำคงคาที่ท่าปยาคะ (ปัจจุบันอยู่ในเขตเมืองอัลลาฮาบาด) ไปยังกรุงพาราณสี และเสด็จถึงกรุงเวสาลี

๒. ปาราชิกกัณฑ์

ปาราชิกกัณฑ์ ว่าด้วยปาราชิก ๔ สิกขาบท ซึ่งเป็นครุกาบัติ (อาบัติหนัก) เมื่อภิกษุผู้ล่วงละเมิดแล้ว ต้องพ่ายแพ้ขาดจากความเป็นภิกษุทันที ได้แก่

๑. ภิกษุเสพเมถุน ต้องอาบัติปาราชิก ขาดจากความเป็นภิกษุ เปรียบเหมือนคนถูกตัดศีรษะ แม้จะนำศีรษะมาต่อเข้ากับร่างกาย ก็ไม่อาจมีชีวิตต่อไปได้

๒. ภิกษุลักทรัพย์มีราคาตั้งแต่ ๕ มาสก หรือ ๑ ปาทะ (เท่ากับทอง เงิน นาก และดีบุก อย่างละ ๑ สลึง) ต้องอาบัติปาราชิก ขาดจากความเป็นภิกษุ เปรียบเหมือนใบไม้แก่เหลืองหลุดจากขั้ว ไม่อาจมีความเขียวสดอีกได้

๓. ภิกษุมีเจตนาฆ่ามนุษย์ตาย ต้องอาบัติปาราชิก ขาดจากความเป็นภิกษุ เปรียบเหมือนแผ่นหินหนาที่แตกออกเป็นเสี่ยงๆ ไม่อาจประสานเข้ากันได้อีก

๔. ภิกษุอวดอุตตริมนุสสธรรมที่ไม่มีในตน ต้องอาบัติปาราชิก ขาดจากความเป็นภิกษุ เปรียบเหมือนต้นตาลยอดด้วน ไม่อาจงอกขึ้นมาใหม่ได้

๓. สังฆาทิเสสกัณฑ์

สังฆาทิเสสกัณฑ์ ว่าด้วยสังฆาทิเสส ๑๓ สิกขาบท ซึ่งเป็นครุกาบัติ รองจากอาบัติปาราชิก เป็นสเตกิจฉา (แก้ไขหรือเยียวยาได้) คำว่า “**สังฆาทิเสส**” แปลว่า หมวดอาบัติที่ต้องอาศัยสงฆ์ในกรรมเบื้องต้นและกรรมที่เหลือ หมายความว่า วิธีออกจากอาบัตินี้ต้องอาศัยสงฆ์ตั้งแต่ต้นไปจนตลอด ต้องอยู่ปริวาสเท่าจำนวนวันที่ปกปิดอาบัติไว้แล้วอยู่มานัต (นับราตรี) อีก ๖ ราตรี ทั้ง ๒ ขั้นตอนนี้ต้องอาศัยสงฆ์เป็นผู้ให้ ต่อจากนั้นจึงประชุมสงฆ์ไม่น้อยกว่า ๒๐ รูป สวดให้พ้นจากอาบัติ ขั้นตอนสุดท้ายเรียกว่า **อัพภาน** มีการสวดญัตติ ๓ ครั้ง สวดอนุสาวนา ๑ ครั้ง รวมเป็น ๔ ครั้ง เรียกว่าญัตติจตุตถกรรมวาจา เมื่อจบขั้นตอนนี้แล้ว จึงเป็นผู้บริสุทธิ์จากอาบัติสังฆาทิเสส ๑๓ ข้อเหล่านี้

๑. ภิกษุจงใจทำน้ำอสุจิให้เคลื่อน (สำเร็จความใคร่ด้วยตนเอง)

๒. ภิกษุมีความกำหนัดจับต้องกายหญิง

๓. ภิกษุมีความกำหนัด พูดเกี้ยวหญิง

๔. ภิกษุพูดล่อหญิงให้บำเรอความใคร่ของตน

๕. ภิกษุพูดชักสื่อให้ชายหญิงเป็นสามีภรรยากันหรือเป็นชู้รัก แม้เพียงพูดชักสื่อให้เขาอยู่ร่วมกันชั่วคราว

๖. ภิกษุสร้างกุฏีเป็นของส่วนตัว มีขนาดใหญ่เกิน ๑๒x๗ คืบสุคต ในที่สาธารณะ โดยไม่ให้สงฆ์กำหนดที่ให้

๗. ภิกษุสร้างวิหารขนาดใหญ่เป็นของส่วนตัวในที่ของทายกโดยไม่ให้สงฆ์กำหนดที่ให้ก่อน

๘. ภิกษุกล่าวหาภิกษุอื่นด้วยอาบัติปาราชิกโดยไม่มีมูลความจริง

๙. ภิกษุพยายามหาเรื่องกล่าวหาภิกษุอื่นด้วยอาบัติปาราชิกโดยไม่มีมูลความจริง

๑๐. ภิกษุทำสงฆ์ให้แตกแยกกัน ถูกว่ากล่าวตักเตือนก็ไม่ยอมเชื่อฟัง สงฆ์จึงสวดสมนุภาสน์ (ตักเตือน) ถ้าเธอสละพฤติกรรมนั้นได้ ขณะที่สงฆ์สวดสมนุภาสน์ก่อนจะครบ ๓ ครั้ง นั่นเป็นการดี แต่ถ้าเธอยืนยันประพฤติอยู่อย่างนั้น จนสงฆ์สวดสมนุภาสน์ตักเตือนครบ ๓ ครั้ง

๑๑. ภิกษุผู้สนับสนุนภิกษุที่ทำให้สงฆ์แตกแยกกัน ถูกว่ากล่าวตักเตือนก็ไม่ยอมเชื่อฟัง สงฆ์จึงสวดสมนุภาสน์(ตักเตือน) ถ้าเธอสละพฤติกรรมนั้นได้ขณะที่สงฆ์สวดสมนุภาสน์ก่อนจะครบ ๓ ครั้ง นั่นเป็นการดี แต่ถ้าเธอยืนยันประพฤติอยู่อย่างนั้น จนสงฆ์สวดสมนุภาสน์ตักเตือนครบ ๓ ครั้ง

๑๒. ภิกษุประพฤติตนเป็นคนว่ายากสอนยาก ถูกว่ากล่าวตักเตือนก็ไม่ยอมเชื่อฟัง สงฆ์จึงสวดสมนุภาสน์(ตักเตือน) ถ้าเธอสละพฤติกรรมนั้นได้ขณะที่สงฆ์สวดสมนุภาสน์ก่อนจะครบ ๓ ครั้ง

นั่นเป็นการดี แต่ถ้าเธอยืนยันประพฤติอยู่อย่างนั้น จนสงฆ์สวดสมนุภาสน์ตักเตือนครบ ๓ ครั้ง

๑๓. ภิกษุประทุษร้ายตระกูลคือประจบคฤหัสถ์ สงฆ์ขับไล่ออกจากวัด กลับติเตียนสงฆ์ ถูกว่ากล่าวตักเตือนก็ไม่ยอมเชื่อฟัง สงฆ์จึงสวดสมนุภาสน์(ตักเตือน) ถ้าเธอสละพฤติกรรมนั้นได้ขณะที่สงฆ์สวดสมนุภาสน์ก่อนจะครบ ๓ ครั้ง นั่นเป็นการดี แต่ถ้าเธอยืนยันประพฤติอยู่อย่างนั้น จนสงฆ์สวดสมนุภาสน์ตักเตือนครบ ๓ ครั้ง

๔. อนิยตกัณฑ์

คำว่า "**อนิยต**" แปลว่า ไม่แน่นอน มีอยู่ ๒ ลักษณะ คือ

๑. ภิกษุนั่งในที่ลับตากับหญิงสองต่อสอง เป็นสถานที่กำบังพอที่จะเสพเมถุนกันได้ ถ้ามีอุบาสิกาผู้บรรลุธรรมตั้งแต่ขั้นโสดาบันขึ้นไป เห็นพฤติกรรมของภิกษุนั้น กล่าวหาเธอด้วยอาบัติปาราชิก สังฆาทิเสส หรือปาจิตตีย์ ถ้าภิกษุนั้นยอมรับว่าเธอได้นั่งอยู่ในที่ลับกับหญิงสองต่อสองจริง เธอควรถูกปรับโทษด้วยอาบัติอย่างหนึ่งในอาบัติ ๓ อย่างนั้น หรือพึงปรับอาบัติตามที่อุบาสิกาผู้เชื่อถือได้นั้นกล่าวหา

๒. ภิกษุนั่งในที่ลับหูกับหญิงสองต่อสอง แต่สถานที่นั้นไม่ใช่ที่กำบัง ไม่พอที่จะเสพเมถุนกันได้ แต่เป็นสถานที่เอื้ออำนวยพอที่จะพูดเกี้ยวหญิงด้วยวาจาชั่วหยาบได้ ถ้ามีอุบาสิกาผู้บรรลุธรรมตั้งแต่ขั้นโสดาบันขึ้นไป เห็นพฤติกรรมของภิกษุนั้นกล่าวหาเธอด้วยอาบัติสังฆาทิเสส หรือปาจิตตีย์ ถ้าภิกษุนั้นยอมรับว่าเธอได้นั่งอยู่ในที่ลับหูกับหญิงสองต่อสองจริง เธอควรถูกปรับโทษด้วยอาบัติอย่างหนึ่งในอาบัติ ๒ อย่างนั้น หรือพึงปรับอาบัติตามที่อุบาสิกาผู้เชื่อถือได้นั้นกล่าวหา

เพิ่มเติมเนื้อหาในพระวินัยปิฎกเล่มที่ ๑

เนื้อหาของแต่ละสิกขาบทในปาราชิก สังฆาทิเสส และอนิยต มี ๕ ขั้นตอน ดังนี้

๑. **ต้นบัญญัติ** เล่าเรื่องภิกษุผู้เป็นอาทิกัมมิกะ คือผู้ประพฤติเสียหายรายแรก ทำให้พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติสิกขาบท เรียกว่า "ต้นบัญญัติ"

๒. **พระบัญญัติ** คือสิกขาบทที่พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติเป็นข้อห้ามมิให้ภิกษุล่วงละเมิด มีบทกำหนดโทษหรือปรับอาบัติผู้ล่วงละเมิด ถ้าเป็นการบัญญัติสิกขาบทในครั้งแรกเรียกว่า "มูลบัญญัติ" ถ้ามีการบัญญัติเพิ่มเติม เรียกว่า "อนุบัญญัติ"

คำว่า "สิกขาบทที่มาในพระปาติโมกข์" หมายถึงพระบัญญัติและพระอนุบัญญัตินี่เอง พระสงฆ์ได้นำพระบัญญัติ ๒๒๗ สิกขาบทไปสวดในที่ประชุมสงฆ์ทุกกึ่งเดือน เรียกว่า **สวดปาติโมกข์**

๓. **สิกขาบทวิภังค์**และ**บทภาชนีย์** "สิกขาบทวิภังค์" คือ การอธิบายความหมายของศัพท์หรือข้อความในพระบัญญัตินั้นๆ เช่น คำว่า "ภิกษุ" มีคำอธิบายว่า (๑) ผู้ขอ (๒) ผู้อาศัยการเที่ยวขอ (๓) ผู้ใช้ผืนผ้าที่ถูกทำให้เสียราคา (๔) ผู้ที่ถูกตั้งชื่ออย่างนั้น (๕) ผู้ปฏิญญาตนอย่างนั้น (๖) ผู้ที่พระพุทธเจ้าบวชให้ (๗) ผู้บวชด้วยวิธีรับไตรสรณะ (๘) ผู้เจริญ (๙) ผู้มีแก่นสาร (๑๐) ผู้ยังต้อง

ศึกษา (๑๑) ผู้ไม่ต้องศึกษา (๑๒) ผู้ที่สงฆ์บวชให้ด้วยญัตติจตุตถกรรมวาจา แล้วชี้เฉพาะความหมายที่ประสงค์ว่า คำว่า "ภิกษุ" ในสิกขาบทนี้ หมายถึงผู้ที่สงฆ์อุปสมบทให้ด้วยญัตติจตุตถกรรมวาจา

ส่วนคำว่า "บทภาชนีย์" คือการจำแนกแยกแยะความหมายของบท นำเอาบทหรือคำในสิกขาบทวิภังค์มาขยายความเพิ่มเติมอีก เช่น คำว่า "ทรัพย์ที่เจ้าของมิได้ให้" หมายถึง "ทรัพย์ที่อยู่ในแผ่นดิน ทรัพย์ที่อยู่บนบก ทรัพย์ที่อยู่ในอากาศ ทรัพย์ที่อยู่ในที่แจ้ง ทรัพย์ที่อยู่ในน้ำ ทรัพย์ที่อยู่ในเรือ ทรัพย์ที่อยู่ในยาน ทรัพย์ที่นำติดตัวไปได้ ทรัพย์ที่อยู่ในสวน ทรัพย์ที่อยู่ในอาวาส ทรัพย์ที่อยู่ในนา ทรัพย์ที่อยู่ในพื้นที่ ทรัพย์ที่อยู่ในหมู่บ้าน ทรัพย์ที่อยู่ในป่า เป็นต้น"

๔. **อนาปัตติวาร** ว่าด้วยข้อยกเว้นสำหรับภิกษุผู้ล่วงละเมิดสิกขาบท โดยไม่ต้องอาบัติ เช่น ไม่ปรับอาบัติปาราชิกแก่ภิกษุผู้เสพเมถุนธรรมในกรณีต่อไปนี้คือ (๑) ภิกษุไม่รู้สึกตัว (๒) ภิกษุไม่ยินดี (๓) ภิกษุวิกลจริต (๔) ภิกษุมีจิตฟุ้งซ่าน (๕) ภิกษุผู้กระสับกระส่ายเพราะเวทนา (๖) ภิกษุต้นบัญญัติ

๕. **วินีตวัตถุ** ว่าด้วยเรื่องต่างๆ ของภิกษุผู้กระทำการบางอย่างอันอยู่ในขอบข่ายของสิกขาบทนั้นๆ ส่วนมากพระพุทธเจ้าทรงไต่สวนเองแล้วทรงวินิจฉัยชี้ขาดว่าต้องอาบัติหรือไม่ต้องอาบัติ

สรุปว่า พระวินัยปิฎกเล่ม ๑ คือ มหาวิภังค์ภาค ๑ นี้มีเนื้อหาเกี่ยวกับความเป็นมาของการบัญญัติสิกขาบท ว่าด้วยรายละเอียดของการบัญญัติปาราชิก ๔ สิกขาบท สังฆาทิเสส ๑๓ สิกขาบท และอนิยต ๒ สิกขาบท รวมเป็น ๑๙ สิกขาบท

พระไตรปิฎกเล่มที่ ๒
พระวินัย มหาวิภังค์ ภิกขุวิภังค์ ภาค ๒

พระวินัยปิฎก เล่มที่ ๒ คือ **มหาวิภังค์ ภิกขุวิภังค์ ภาค ๒** ว่าด้วยบทบัญญัติในนิสสัคคิยกัณฑ์ ปาจิตติยกัณฑ์ ปาฏิเทสนียกัณฑ์ และเสขิยกัณฑ์ มี ๒๐๑ สิกขาบท และอธิกรณสมถะ ๗ รวมเป็น ๒๐๘ สิกขาบท โดยแบ่งเนื้อหาออกเป็นวรรค และตั้งชื่อวรรคตามสิกขาบทที่ ๑ ของแต่ละวรรคเป็นหลัก บทบัญญัติเหล่านี้ปรับโทษสถานเบาแก่ภิกษุผู้ล่วงละเมิด เป็นลหุกาบัติ คือปรับอาบัตินิสสัคคิยปาจิตตีย์ ปาจิตตีย์ ปาฏิเทสนียะ ทุกกฏ หรือทุพภาสิต

๑. นิสสัคคิยกัณฑ์

คำว่า "**นิสสัคคิยปาจิตตีย์**" มาจากคำว่า นิสสัคคิย + ปาจิตตีย์

คำว่า "**นิสสัคคิย**" แปลว่า ต้องสละสิ่งของที่ทำให้ต้องแล้วจึงแสดงอาบัติ, คำว่า "**ปาจิตตีย์**" แปลว่า ทำกุศลจิตกล่าวคือกุศลธรรมของผู้จงใจต้องอาบัติให้ตกล่วงไป ย่อมพลาดจากอริยมรรค

เมื่อรวม ๒ คำนี้เข้าด้วยกันเป็น "นิสสัคคิยปาจิตตีย์" ได้แก่ บทบัญญัติในนิสสัคคิยกัณฑ์ ๓๐ สิกขาบท มี ๓ วรรค คือ

๑.๑. จีวรวรรค ๑๐ สิกขาบท

คำว่า "**จีวร**" หมายถึง ผ้าที่นำเอาชิ้นผ้าหลาย ๆชิ้นมาเย็บต่อกันให้ถูกวิธีและได้ขนาดตามพระพุทธานุญาต มี ๓ ผืน ได้แก่ อันตรวาสก (ผ้านุ่ง) อุตตราสงค์ (ผ้าห่ม) และสังฆาฏิ (ผ้าห่มซ้อน) นอกจากการแสวงหาผ้าบังสุกุล พระผู้มีพระภาคทรงอนุญาตให้ภิกษุสงฆ์รับถวายไตรจีวรจากคหบดีได้ ปรับอาบัตินิสสัคคิยปาจิตตีย์แก่ภิกษุผู้กระทำอันเป็นการล่วงละเมิด ดังต่อไปนี้

๑. ภิกษุใช้อติเรกจีวรที่เก็บไว้เกิน ๑๐ วันนอกเขตจีวรกาล
๒. ภิกษุไม่ได้รับสมมติ อยู่ปราศจากไตรจีวรแม้ราตรีหนึ่ง
๓. ภิกษุเก็บผ้าสำหรับทำจีวรไว้เกิน ๑ เดือน
๔. ภิกษุใช้ภิกษุณีผู้ไม่ใช่ญาติให้ซัก ให้ย้อม หรือให้ทุบจีวรเก่า
๕. ภิกษุรับจีวรจากมือภิกษุณีผู้ไม่ใช่ญาติ เว้นไว้แต่แลกเปลี่ยนกัน
๖. ภิกษุออกปากขอจีวรจากคฤหัสถ์ผู้ไม่ใช่ญาติ ไม่ใช่คนปวารณา ยกเว้นในสมัยที่ภิกษุถูกลักจีวร หรือจีวรสูญหาย
๗. ภิกษุออกปากขอจีวรจากคฤหัสถ์ผู้ไม่ใช่ญาติ
๘. ภิกษุไปกำหนดให้คฤหัสถ์ถวายจีวรที่ดี
๙. ภิกษุไปกำหนดให้คฤหัสถ์ ๒ คนเอาทรัพย์รวมกันซื้อจีวรที่ดีถวาย
๑๐. ภิกษุทวงจีวรจากไวยาวัจจกรเกิน ๓ ครั้ง ไปยืนแสดงอาการให้เขาเห็นว่า เป็นการมาทวงจีวรเกิน ๖ ครั้ง

อติเรกจีวร กับ ไตรจีวร

อติเรกจีวร คือ จีวรที่เกินจากไตรจีวรอธิษฐานและจีวรที่วิกัปไว้, ขนาดของอติเรกจีวร อย่างต่ำยาวประมาณ ๘ นิ้วสุคต หรือประมาณ ๑ ศอกช่างไม้ กว้างประมาณ ๔ นิ้วสุคต หรือประมาณ ๑ คืบช่างไม้ ผ้าอติเรกจีวรนี้ ภิกษุจะรับและเก็บไว้ได้เฉพาะในช่วงจีวรกาล คือ ถ้าภิกษุจำพรรษาแล้วไม่ได้กรานกฐิน จีวรกาลอยู่ในช่วงแรม ๑ ค่ำ เดือน ๑๑ ถึงขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๒ ถ้าภิกษุได้กรานกฐิน จีวรกาลก็จะขยายออกไปถึงขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๔ รวม ๕ เดือน เมื่อพ้นกำหนดจีวรกาลแล้ว ภิกษุจะเก็บอติเรกจีวรไว้ได้เพียง ๑๐ ราตรี ก่อนที่จะพ้นกำหนดจีวรกาลนี้ พระผู้มีพระภาคทรงอนุญาตให้ภิกษุวิกัปอติเรกจีวร คือขอให้สหธรรมิก ๕ คือ ภิกษุ ภิกษุณี สิกขมานา สามเณร และสามเณรีร่วมกันเป็นเจ้าของอติเรกจีวร แม้จะเก็บไว้เกินกำหนด ก็ไม่ต้องอาบัติ

วิธีวิกัปอติเรกจีวร

วิกัป คือ วิธีทำอติเรกจีวรให้ควรนำกลับมาใช้ได้อีก มี ๒ วิธี คือ (๑) วิกัปต่อหน้า ได้แก่ต่อหน้าผู้รับวิกัป (๒) วิกัปลับหลัง ได้แก่ ลับหลังผู้รับวิกัป ภิกษุผู้จะวิกัปผ้าอติเรกจีวร ถ้าวิกัปต่อหน้า พึงนำผ้าอติเรกจีวรเข้าไปหาภิกษุผู้ที่ตนต้องการจะวิกัปผ้าด้วย แล้วกล่าวว่า "**อิมํ จีวรํ (อิมานิ จีวรานิ) ตุยฺหํ วิกปฺเปมิ** ผมวิกัปจีวรผืนนี้ (จีวรเหล่านี้) ต่อท่าน"

พอวิกัปแล้ว อติเรกจีวรเก็บไว้ได้ แต่ไม่ควรใช้สอย ไม่ควรสละ ไม่ควรอธิษฐาน ต่อเมื่อภิกษุ

ผู้รับวิกัปกล่าวว่า "**มยฺหํ สนฺตกํ (สนฺตกานิ) ปริภุญฺช วา วิสฺสชฺเชหิ วา ยถาปจฺจยํ วา กโรหิ** จีวรผืนนี้(จีวรเหล่านี้)เป็นส่วนของผม นิมนต์ท่านใช้สอย หรือจะสละ หรือจะทำตามเหตุที่สมควร" เรียกว่าถอนวิกัป เมื่อถอนวิกัปแล้ว จะใช้สอย จะสละ หรือจะทำตามเหตุที่สมควร ก็ได้ทั้งนั้น

ส่วนการวิกัปลับหลัง กระทำโดยการเอาอติเรกจีวรไปฝากให้ภิกษุรูปอื่นช่วย วิกัปกับสหธรรมิกรูปใดรูปหนึ่ง การวิกัปอติเรกจีวรนี้ เมื่อเข้าใจวิธีวิกัปแล้วจะกล่าวคำวิกัปเป็นภาษาไทยก็ได้

ไตรจีวร คือ ผ้า ๓ ผืน ได้แก่ (๑) อันตรวาสก ผ้านุ่ง (๒) อุตตราสงค์ ผ้าห่ม (๓) สังฆาฏิ ผ้าห่มซ้อน เป็นผ้าที่พระผู้มีพระภาคทรงอนุญาตให้ภิกษุอธิษฐานเป็นของประจำตัว เดิมภิกษุใช้เพียง ๒ ผืน คือผ้านุ่ง ผ้าห่ม ต่อมาทรงอนุญาตให้ใช้ ๓ ผืน

วิธีอธิษฐานถือครองผ้า

ไตรจีวร บาตร ฯลฯ พระผู้มีพระภาคทรงอนุญาตให้ภิกษุอธิษฐาน วิธีอธิษฐาน ใช้มือสัมผัสผ้าพร้อมกับระลึกในใจหรือเปล่งวาจาอธิษฐาน ดังนี้

ผ้าสังฆาฏิ สำหรับห่อมซ้อน อธิษฐานว่า "**อิมํ สงฺฆาฏึ อธิฏฺฐามิ** ข้าพเจ้าอธิษฐานผ้าผืนนี้เป็นผ้าสังฆาฏิ"

ผ้าอุตตราสงค์ สำหรับห่มอธิษฐานว่า "**อิมํ อุตฺตราสงฺคํ อธิฏฺฐามิ** ข้าพเจ้าอธิษฐานผ้าผืนนี้เป็นผ้าอุตตราสงค์"

ผ้าอันตรวาสก สำหรับนุ่งอธิษฐานว่า "**อิมํ อนฺตรวาสกํ อธิฏฺฐามิ** ข้าพเจ้าอธิษฐานผ้าผืนนี้เป็นผ้าอันตรวาสก"

ไตรจีวรและบาตรที่อธิษฐานแล้ว จะขาดจากการอธิษฐานด้วยเหตุ ๙ อย่าง อย่างใดอย่างหนึ่ง คือ (๑) ให้ผู้อื่น (๒) ถูกชิงเอาไป (๓) ถูกถือวิสสาสะเอาไป (๔) ถือเพศคฤหัสถ์ (๕) บอกคืนสิกขา (๖) มรณภาพ (๗) เพศกลับ (๘) ถอนอธิษฐาน (๙) ขาดเป็นช่องประมาณเท่าหลังเล็บ

วิธีปัจจุทธรณ์ ถอนอธิษฐานผ้า

ถ้าภิกษุต้องการเปลี่ยนไตรจีวร ควรปัจจุทธรณ์ คือถอนจากการอธิษฐานไตรจีวรชุดเก่าก่อน

ถอนผ้าสังฆาฏิว่า "**อิมํ สงฺฆาฏึ ปจฺจุทฺธรามิ** ข้าพเจ้าถอนผ้าสังฆาฏิ"

ถอนผ้าอุตตราสงค์ว่า "**อิมํ อุตฺตราสงฺคํ ปจฺจุทฺธรามิ** ข้าพเจ้าถอนผ้าอุตตราสงค์"

ผ้าอันตรวาสกว่า "**อิมํ อนฺตรวาสกํ ปจฺจุทฺธรามิ** ข้าพเจ้าถอนผ้าอันตรวาสก"

เมื่อถอนอธิษฐานผ้าเก่าแล้ว จึงอธิฐานผ้าใหม่ คือสังฆาฏิ อุตตราสงค์ และอันตรวาสก ตามลำดับ ถ้าต้องการเปลี่ยนเฉพาะผืน ก็ถอนและอธิษฐานเฉพาะผืนนั้นๆ

บุคคลผู้เป็นญาติและไม่ใช่ญาติ

ญาติ คือ ผู้ที่เกี่ยวข้องกันทางมารดาหรือบิดาตลอด ๗ ชั่วโคตร คนอื่นจากนั้นชื่อว่า ผู้ไม่ใช่ญาติ คำว่า "ภิกษุณีผู้ไม่ใช่ญาติ" หรือ "คนผู้ไม่ใช่ญาติ" ตามความแห่งสิกขาบทที่ ๔ และ ๖ ใน

วรรคนี้และสิกขาบทในวรรคอื่น หมายถึงคนที่ไม่ได้เกี่ยวเนื่องกันทางมารดาหรือบิดาตลอด ๗ ชั่วคน (วิ.มหาวิ. ๒/๕๐๕, ๕๑๒) ส่วนคนที่ชื่อว่าเป็นญาติกัน คือคนที่เกี่ยวเนื่องกัน โดยนับลำดับเหนือขึ้นไป ๓ ช่วงคน และนับลำดับต่ำลงมาอีก ๓ ช่วงคน (วิ.อ. ๒/๕๐๓-๕๐๕/๑๖๕-๑๖๖) ดังนี้

๑	ทวด	นับขึ้น ๓ ช่วงคน
๒	ปู่-ย่า ตา-ยาย	
๓	มารดาบิดา	
๔	ตัวเรา	อยู่กลาง
๕	ลูก	นับลง ๓ ช่วงคน
๖	หลาน	
๗	เหลน	

๑.๒. โกสิยวรรค ๑๐ สิกขาบท

ที่ชื่อว่า "**โกสิยวรรค**" เพราะตั้งตามความแห่งสิกขาบทที่ ๑ โดยมุ่งถึงวัตถุที่ใช้ทำสันถัตเป็นประการสำคัญ คำว่า "**โกสิยะ**" แปลว่า วัตถุที่เกิดจากรังดักแด้ คือใยไหมนั่นเอง (อภิธา. ๒๙๑)

โกสิยวรรค ๑๐ สิกขาบทนี้ พระผู้มีพระภาคทรงบัญญัติไว้ในเมื่อเกิดเรื่องที่ไม่ดีงามขึ้นในสงฆ์ ปรับอาบัตินิสสัคคิยปาจิตตีย์แก่ภิกษุผู้กระทำอันเป็นการล่วงละเมิด ดังต่อไปนี้

๑. ภิกษุทำสันถัตผสมใยไหม
๒. ภิกษุทำสันถัตขนเจียมดำล้วน
๓. ภิกษุทำสันถัตขนเจียมดำ ๒ ส่วน
๔. ภิกษุไม่ได้รับสมมติ ทำสันถัตแล้วใช้ได้ยังไม่ถึง ๖ ปี ทำสันถัตใหม่ขึ้นมาใช้
๕. ภิกษุทำสันถัตใหม่โดยไม่เอาสันถัตเก่า ๑ คืบโดยรอบมาเจือปน
๖. ภิกษุนำขนเจียมที่มีคนถวายในระหว่างทางไปด้วยตนเองเกิน ๓ โยชน์
๗. ภิกษุใช้ภิกษุณีผู้ไม่ใช่ญาติให้ซัก ให้ย้อม หรือให้สางขนเจียม
๘. ภิกษุรับ หรือใช้ผู้อื่นให้รับทองและเงิน หรือยินดีทองและเงินที่เขาเก็บไว้ให้
๙. ภิกษุทำการแลกเปลี่ยนกันด้วยรูปิยะชนิดต่างๆ
๑๐. ภิกษุทำการซื้อขายมีประการต่างๆ

สันถัต คือผ้ารองนั่งที่หล่อ ไม่ใช่ทอ (วิ.มหาวิ. ๒/๕๔๔, วิ.อ. ๒/๕๔๒/๑๙๒)

ขนเจียม คือขนแพะ หรือขนแกะ (เอฬกโลมะ)

"**รูปิยะ**" ในคำว่า "ทำการแลกเปลี่ยนกันด้วยรูปิยะ" ตามความแห่งสิกขาบทที่ ๙ นั้น หมายถึงวัตถุที่มีสีเหมือนพระฉวีของพระศาสดา ก็คือทองนั่นเอง และ กหาปณะ มาสกต่างๆ เช่น มาสกโลหะ มาสกไม้ มาสกครั่งที่ใช้เป็นอัตราแลกเปลี่ยนซื้อขายกัน (วิ.มหาวิ. ๒/๕๘๔, วิ.อ. ๒/๕๘๓-๕๘๔/๑๙๙-๒๐๐)

๑.๓. ปัตตวรรค ๑๐ สิกขาบท

ที่ชื่อว่า "**ปัตตวรรค**" เพราะตั้งตามความแห่งสิกขาบทที่ ๑ คำว่า "บาตร" หมายเอาบาตรเหล็กและบาตรดินเผา ทั้งที่มีขนาดใหญ่ ขนาดกลาง และขนาดเล็ก (วิ.มหาวิ. ๒/๖๐๒, วิ.อ.๒/๖๐๒/๒๑๕)

ปัตตวรรค ๑๐ สิกขาบทนี้ พระผู้มีพระภาคทรงบัญญัติไว้ในเมื่อเกิดเรื่องที่ไม่ดีงามขึ้นในสงฆ์ ปรับอาบัตินิสสัคคิยปาจิตตีย์แก่ภิกษุผู้กระทำอันเป็นการล่วงละเมิด ต่อไปนี้

๑. ภิกษุเก็บอติเรกบาตรไว้เกิน ๑๐ วัน
๒. ภิกษุมีบาตรที่มีรอยซ่อมหย่อนกว่า ๕ แห่ง ขอบาตรใหม่จากคฤหัสถ์ที่ไม่ใช่ญาติ ไม่ใช่คนปวารณา
๓. ภิกษุเก็บเภสัชทั้ง ๕ คือเนยใส เนยข้น น้ำมัน น้ำผึ้ง และน้ำอ้อย ที่ไว้เกิน ๗ วัน
๔. ภิกษุแสวงหาผ้าอาบน้ำฝน ก่อนแรม ๑ ค่ำ เดือน ๗ หรือทำผ้าอาบน้ำฝนนุ่งก่อนขึ้น ๑ ค่ำ เดือน ๘
๕. ภิกษุให้จีวรแก่ภิกษุอื่นแล้ว โกรธ ไม่พอใจ ชิงเอาคืน
๖. ภิกษุออกปากขอด้ายจากคฤหัสถ์ที่ไม่ใช่ญาติ ไม่ใช่คนปวารณา เอามาให้ช่างหูกทอจีวรเพื่อตนเอง
๗. ภิกษุสั่งช่างหูกผู้ที่คฤหัสถ์ซึ่งไม่ใช่ญาติไม่ใช่คนปวารณา สั่งให้ทอจีวรเพื่อถวายก่อนแล้ว ให้ทำจีวรตามที่ตนปรารถนา โดยกล่าวว่าจะ ให้สิ่งของเล็กน้อยเป็นรางวัล
๘. ภิกษุรับอัจเจกจีวรในช่วง ๑๐ วันก่อนออกพรรษา (ตั้งแต่แรม ๖ ค่ำ เดือน ๑๑) แล้ว เก็บไว้เกินกำหนดจีวรกาล
๙. ภิกษุไม่ได้รับสมมติ ออกพรรษาแล้ว เก็บจีวรผืนใดผืนหนึ่งไว้ในละแวกบ้าน
๑๐. ภิกษุรู้อยู่ น้อมลาภที่เขาตั้งใจจะถวายสงฆ์มาเพื่อตนเอง

คำว่า "**อติเรกบาตร**" คือ บาตรนอกจากบาตรอธิษฐาน ภิกษุจะเก็บไว้ได้เพียง ๑๐ วัน อติเรกบาตรนี้ พระผู้มีพระภาคทรงอนุญาตให้ภิกษุวิกัปแก่ภิกษุอื่นเช่นกัน การวิกัป การถอนวิกัป เป็นเช่นเดียวกับอติเรกจีวร ถอนวิกัปแล้ว ภิกษุเจ้าของอติเรกบาตร จะใช้สอย จะสละ หรือจะทำตามเหตุที่สมควร ก็ได้ทั้งนั้น

บาตรอธิษฐาน เป็นบริขารที่พระผู้มีพระภาคทรงอนุญาตให้ภิกษุอธิษฐานไว้ใช้ประจำตัว คำอธิษฐานบาตรว่า "**อิมํ ปตฺตํ อธิฏฺฐามิ**" "ข้าพเจ้าอธิษฐานบาตรใบนี้", คำถอนบาตรว่า "**อิมํ ปตฺตํ ปจฺจุทฺธรามิ**" "ข้าพเจ้าถอนบาตรใบนี้"

บาตรอธิษฐาน ย่อมละการอธิษฐานด้วยเหตุ ๗ อย่าง อย่างใดอย่างหนึ่ง คือ (๑) ให้ผู้อื่น (๒) ถือเพศคฤหัสถ์ (๓) บอกคืนสิกขา (๔) มรณภาพ (๕) เพศกลับ (๖) ถอนอธิษฐาน (๗) ทะลุเป็นช่องเมล็ดข้าวลอดได้ แม้โจรลักไป หรือถูกถือวิสสาสะเอาไป ก็ย่อมละอธิษฐานเช่นกัน (วิ.มหาวิ. ๒/๕๙๘-๖๐๘, วิ.อ. ๒/๖๐๘/๒๑๙)

คำว่า "**อัจเจกจีวร**" ที่แปลว่า จีวรเร่งด่วน ตามความแห่งสิกขาบทที่ ๘ หมายถึงผ้าที่ทายกจะถวายแก่ภิกษุผู้จำพรรษาแล้ว แต่มีเหตุผลบางอย่าง ทำให้ทายกนั้นๆ ประสงค์จะถวายล่วงหน้าใน

ช่วงเวลา ๑๐ วันก่อนออกพรรษา เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า “ผ้าจำนำพรรษา” (วิ.มหาวิ. ๒/๖๔๙, วิ.อ. ๒/๖๔๖-๖๔๙/๒๔๕)

คำว่า “**จีวรกาล**” ตามความแห่งสิกขาบททั้งหลายในวรรคนี้และในวรรคอื่น แบ่งเป็น ๒ ระยะ

๑. เมื่อไม่ได้กรานกฐิน ระยะเวลา ๑ เดือนหลังจากออกพรรษา ชื่อว่า จีวรกาล

๒. เมื่อได้กรานกฐิน ระยะเวลา ๕ เดือนหลังจากออกพรรษา ชื่อว่า จีวรกาล

นอกจากระยะเวลาดังกล่าวนี้ ชื่อว่าพ้นหรือนอกเขตจีวรกาล

คำว่า “**ภิกษุผู้ไม่ได้รับสมมติ**” ตามความแห่งสิกขาบทที่ ๙ หมายถึงการไม่ได้รับความเห็นชอบจากสงฆ์ให้เป็นผู้อยู่ปราศจากไตรจีวรได้ (วิ.มหาวิ. ๒/๔๗๔)

วิธีสละสิ่งของที่เป็นนิสสัคคีย์

ภิกษุผู้ล่วงละเมิดสิกขาบทในนิสสัคคิยกัณฑ์แล้วต้องอาบัตินิสสัคคิยปาจิตตีย์นั้น แยกเป็น ๒ ส่วน คือ ส่วนที่ ๑ เมื่อล่วงละเมิดบทบัญญัติแล้ว สิ่งของนั้นๆ เป็นนิสสัคคีย์ จำต้องสละ ส่วนที่ ๒ ภิกษุผู้ล่วงละเมิดต้องอาบัติปาจิตตีย์

เมื่อภิกษุต้องอาบัตินิสสัคคิยปาจิตตีย์แล้ว ประสงค์จะพ้นจากอาบัติ ต้องสละสิ่งของนั้นแก่สงฆ์ แก่คณะ หรือแก่บุคคลก็ได้ เมื่อสละสิ่งของแล้วพึงแสดงอาบัติ, สงฆ์ คณะ หรือบุคคลพึงรับการแสดงอาบัติแล้วคืนสิ่งของให้แก่ภิกษุนั้น (วิ.มหาวิ. ๒/๔๖๓-๔๖๗)

ภิกษุรูปที่มีสิ่งของเป็นนิสสัคคีย์ เช่น จีวร บาตร เภสัช เมื่อจะสละ ให้สละแก่สงฆ์ แก่คณะ แก่บุคคล ถ้าจะสละแก่สงฆ์ ขอกล่าวเฉพาะการสละจีวร ภิกษุรูปนั้นพึงเข้าไปหาสงฆ์ ห่มผ้าเฉวียงบ่า กราบเท้าภิกษุผู้แก่พรรษากว่า ประนมมือกล่าวระบุชื่อสิ่งของที่เป็นนิสสัคคีย์ และสาเหตุที่ทำให้ของนั้นเป็นนิสสัคคีย์ เช่น ถ้าจีวรเป็นนิสสัคคีย์ เพราะเก็บไว้เกิน ๑๐ วัน ก็กล่าวว่า “**อิทํ เม ภนฺเต จีวรํ ทสาหาติกฺกนฺตํ นิสฺสคฺคิยํ, อิมาหํ สํฆสฺส นิสฺสชฺชามิ**” (วิ.มหาวิ. ๒/๔๖๓/๓) “ท่านผู้เจริญ จีวรผืนนี้ของกระผมเก็บเกิน ๑๐ วัน เป็นนิสสัคคีย์ (จำต้องสละ) กระผมขอสละจีวรผืนนี้แก่สงฆ์” ถ้าจีวรหลายผืน เปลี่ยนคำว่า “**อิทํ เม ภนฺเต จีวรํ**” เปลี่ยนเป็นพหูพจน์ดังนี้ “**อิมํ** เป็น **อิมานิ**, **จีวรํ** เป็น **จีวรานิ** จีวรเหล่านี้” สละแก่คณะ สละแก่บุคคล ก็กล่าวอย่างนี้ สละแก่คณะ เปลี่ยนคำว่า “**สํฆสฺส**” เป็น “**อายสฺมนฺตานํ**” “แก่ท่านทั้งหลาย”, สละแก่บุคคลเปลี่ยนคำว่า “**สํฆสฺส**” เป็น “**อายสฺมโต**” “แก่ท่าน”, สละแก่ผู้มีพรรษาน้อยกว่า เปลี่ยนคำว่า “**ภนฺเต**” เป็น “**อาวุโส**” “ท่านขอรับ”

ถ้าจำคำบาลีไม่ได้ จะกล่าวด้วยภาษาของตน คือกล่าวเฉพาะภาษาไทยก็ได้ (**ปาฬึ วตฺตุํ อสกฺโกนฺเตน อญฺญถาปิ วตฺตพฺพํ**. วิ.อ. ๒/๔๖๒-๓/๑๔๓, กงฺขา.อ. ๑๘๖)

เมื่อสละจีวรแล้วพึงแสดงอาบัติ เสร็จแล้วภิกษุผู้ฉลาดในการสวดกรรมวาจาจะสวดประประกาศคืนจีวรแก่ภิกษุนั้นให้สงฆ์ทราบด้วยญัตติกรรมวาจา

เป็นธรรมเนียมว่าต้องคืนจีวรที่เป็นนิสสัคคีย์ที่ภิกษุสละแล้วให้แก่เจ้าของเดิม ถ้าไม่คืนต้องอาบัติทุกกฏ (วิ.มหาวิ. ๒/๔๗๐) ยกเว้นรูปิยะ ต้องสละทิ้งเลย

การสละจีวรหรือของอื่นแก่สงฆ์แล้ว สงฆ์คืนด้วยญัตติกรรมวาจาท่านว่าเป็นเรื่องใหญ่ ทางที่สะดวก จะทำด้วยการบอกกล่าวกันตามปกติก็ได้ (**นิสฺสฏฺจีวรทานโต ครุกมฺปิ ณตฺติทุติยกมฺมํ ยถา อปโลกเนน กโรนฺติ, เอวมิทํ ณตฺติยา กตฺตพฺพมฺปิ ปกติวจเนน วฏฺฏติ ... ณตฺติกมฺมํ อปโลกเนนาปิ กาตุํ วฏฺฏติ.** วชิร.ฏีกา ๔๖๒-๓/๒๘๑)

ปัจจุบัน การสละสิ่งของที่เป็นนิสสัคคีย์แก่บุคคลคือภิกษุรูปเดียว และคืนของที่สละแล้วให้เจ้าของด้วยการบอกกล่าวเป็นภาษาไทย จะเป็นการสะดวกกว่า

๒. ปาจิตติยกัณฑ์

คำว่า "**ปาจิตตีย์**" แปลว่า ทำกุศลจิตกล่าวคือกุศลธรรมของผู้จงใจต้องอาบัติให้ตกไป โดยสรุปก็คือทำจิตให้ตกไป และจิตที่ถูกทำให้ตกไปนั้น ย่อมพลาดจากอริยมรรค หรือทำอริยมรรคให้เสียไป และปาจิตตีย์นี้เป็นเหตุให้จิตลุ่มหลง (วิ.อ. ๓/๓๓๙/๔๘๕) เป็นชื่ออาบัติ หมายถึงอาบัติปาจิตตีย์ ซึ่งเป็นลหุกาบัติ เป็นอาบัติเบา และเป็นสเตกิจฉา คือยังพอแก้ไขได้ เมื่อภิกษุต้องเข้าแล้ว สามารถพ้นได้ด้วยการแสดงอาบัติต่อหน้าสงฆ์ คณะ หรือบุคคล เป็นชื่อบทบัญญัติ ๙๒ สิกขาบท มีชื่อ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า สุทธิกปาจิตตีย์ แปลว่า ปาจิตตีย์ล้วน ไม่เกี่ยวข้องกับนิสสัคคีย์

ปาจิตติยกัณฑ์ แบ่งเป็น ๙ วรรค คือ

๑. **มุสาวาทวรรค**	หมวดว่าด้วยการกล่าวเท็จ	มี ๑๐ สิกขาบท
๒. **ภูตคามวรรค**	หมวดว่าด้วยภูตคาม	มี ๑๐ สิกขาบท
๓. **โอวาทวรรค**	หมวดว่าด้วยโอวาท	มี ๑๐ สิกขาบท
๔. **โภชนวรรค**	หมวดว่าด้วยโภชนะ	มี ๑๐ สิกขาบท
๕. **อเจลกวรรค**	หมวดว่าด้วยนักบวชเปลือย	มี ๑๐ สิกขาบท
๖. **สุราปานวรรค**	หมวดว่าด้วยการดื่มสุรา	มี ๑๐ สิกขาบท
๗. **สัปปาณกวรรค**	หมวดว่าด้วยสัตว์มีชีวิต	มี ๑๐ สิกขาบท
๘. **สหธรรมิกวรรค**	หมวดว่าด้วยผู้ร่วมประพฤติธรรม	มี ๑๒ สิกขาบท
๙. **รตนวรรค**	หมวดว่าด้วยรัตนะ	มี ๑๐ สิกขาบท

๒.๑. มุสาวาทวรรค ๑๐ สิกขาบท

ที่ชื่อว่า "**มุสาวาทวรรค**" เพราะตั้งตามความแห่งสิกขาบทที่ ๑ และสิกขาบท ที่เหลือที่ว่าด้วยเรื่องของคำพูดเป็นส่วนใหญ่ ยกเว้นสิกขาบทที่ ๕-๖ และ ๑๐

คำว่า "**มุสาวาท**" แปลว่า การกล่าวเท็จ ในวรรคนี้หมายเอาการกล่าวเท็จทั้งที่รู้ (วิ.มหาวิ. ๒/๒-๓, วิ.อ. ๒/๑-๒/๒๕๓-๒๕๔) เรียกว่า "**สัมปชานมุสาวาท**"

มุสาวาทวรรค ๑๐ สิกขาบทนี้ พระผู้มีพระภาคทรงบัญญัติไว้ เมื่อเกิดเรื่องที่ไม่ดีงามขึ้นในสงฆ์ ปรับอาบัติปาจิตตีย์แก่ภิกษุผู้กระทำอันเป็นการล่วงละเมิด ต่อไปนี้

๑. ภิกษุกล่าวเท็จทั้งที่รู้
๒. ภิกษุกล่าวเสียดสี(กระทบ)ภิกษุอื่น

๓. ภิกษุพูดส่อเสียด(ยุแยก)ภิกษุอื่น
๔. ภิกษุสอนอนุปสัมบันให้กล่าวธรรมเป็นบท ๆ
๕. ภิกษุนอนร่วมกันกับอนุปสัมบันเกิน ๒-๓ คืน
๖. ภิกษุนอนร่วมกันกับมาตุคามแม้เพียงเมื่ออาทิตย์อัสดง
๗. ภิกษุแสดงธรรมแก่มาตุคามสองต่อสองเกิน ๖ คำ
๘. ภิกษุบอกอุตตริมนุสสธรรมที่มีจริงแก่อนุปสัมบัน
๙. ภิกษุบอกอาบัติชั่วหยาบของภิกษุแก่อนุปสัมบัน
๑๐. ภิกษุขุดดิน

ในสิกขาบทที่ ๕ ว่าด้วยการนอนร่วมกันกับอนุปสัมบัน และสิกขาบทที่ ๖ ว่าด้วยการนอนร่วมกันกับมาตุคาม

คำว่า "**นอนร่วมกันกับอนุปสัมบัน**" หมายถึงนอนในที่มุงบังเดียวกันกับคนที่ไม่ใช่ภิกษุ อาจเป็นที่มุงบังทั้งหมดหรือมุงบังบางส่วน การนอนที่ถือว่าล่วงละเมิดสิกขาบทนี้ มุ่งเอาการที่ทั้ง ๒ ฝ่ายคือภิกษุและอนุปสัมบันนอนในขณะเดียวกันตั้งแต่อาทิตย์ตกไปจนถึงอรุณขึ้นวันใหม่ของวันที่ ๔ ถ้านอนร่วมกันเพียง ๓ คืน หรือ ฝ่ายหนึ่งนั่ง อีกฝ่ายหนึ่งนอน หรือนั่งทั้ง ๒ ฝ่าย แม้จะเกิน ๓ คืน ก็ไม่ถือว่าล่วงละเมิดสิกขาบทนี้ (วิ.มหาวิ. ๒/๕๒, วิ.อ. ๒/๕๑/๒๖๕)

ส่วนคำว่า "**นอนร่วมกันกับมาตุคาม**" หมายถึงนอนในที่มุงบังเดียวกันกับสตรี สถานที่และกิริยาที่นอน เหมือนกับสิกขาบทที่ ๕ แต่นอนร่วมกันเพียงเมื่ออาทิตย์ตกเท่านั้น ก็ถือว่าล่วงละเมิดสิกขาบทนี้

ข้อที่น่าสังเกตอีกอย่างหนึ่ง คือ สิกขาบทที่ ๘ ว่าด้วยการบอกอุตตริมนุสสธรรมที่มีจริงแก่อนุปสัมบัน คำว่า "**อนุปสัมบัน**" ในสิกขาบทที่ ๕ หมายเอาคนที่ไม่ใช่ภิกษุเท่านั้น แต่ในสิกขาบทที่ ๘ หมายเอาคนที่ไม่ใช่ทั้งภิกษุและภิกษุณี (วิ.มหาวิ. ๒/๕๒, ๗๐) นั่นหมายถึงว่า ถ้าบอกอุตตริมนุสสธรรมที่มีจริงแก่ภิกษุและภิกษุณีย่อมไม่เป็นการล่วงละเมิดสิกขาบทนี้

๒.๒. ภูตคามวรรค ๑๐ สิกขาบท

ที่ชื่อว่า "**ภูตคามวรรค**" เพราะตั้งตามความแห่งสิกขาบทที่ ๑ คำว่า "**ภูตคาม**" หมายถึงหมู่แห่งพืชพันธุ์ที่เกิดเจริญเติบโตแล้ว (วิ.มหาวิ. ๒/๙๑, วิ.อ. ๒/๙๐-๙๑/๒๘๓-๒๘๔) การพรากภูตคามตามความแห่งสิกขาบทที่ ๑ นั้น หมายเอาการตัดและการทำลายเป็นต้น (วิ.อ. ๒/๙๐/๒๘๔)

ภูตคามวรรค ๑๐ สิกขาบทนี้ พระผู้มีพระภาคทรงบัญญัติไว้เมื่อเกิดเรื่องที่ไม่ดีงามขึ้นในสงฆ์ ปรับอาบัติปาจิตตีย์แก่ภิกษุผู้กระทำอันเป็นการล่วงละเมิด ต่อไปนี้

๑. ภิกษุพรากภูตคาม
๒. ภิกษุเมื่อถูกสงฆ์สอบสวน กล่าวกลบเกลื่อนไม่ให้การตามความเป็นจริง
๓. ภิกษุกล่าวให้ผู้อื่นเพ่งโทษ บ่นว่ากรรมที่ภิกษุผู้ได้รับแต่งตั้งทำแล้วโดยชอบ
๔. ภิกษุเอาเตียงเป็นต้นของสงฆ์ไปใช้ในที่แจ้งแล้ว ไม่จัดเก็บให้เรียบร้อย

๕. ภิกษุปูที่นอนในวิหารของสงฆ์แล้ว ไม่จัดเก็บสถานที่ให้เรียบร้อย
๖. ภิกษุเข้าไปนอนแทรกแซงในวิหารสงฆ์ด้วยประสงค์จะให้ผู้อยู่ก่อนหนีไปเพราะความคับใจ
๗. ภิกษุฉุดลากภิกษุอื่นออกจากวิหารของสงฆ์
๘. ภิกษุนั่งหรือนอนบนเตียงหรือตั่งที่มีเท้าเสียบไม่แน่นบนกุฎีชั้นลอย
๙. ภิกษุสร้างวิหารใหญ่ โดยเอาดินหรือปูนโบกหลังคาเกิน ๓ ชั้น
๑๐. ภิกษุรู้ว่าน้ำมีสิ่งมีชีวิตปนอยู่ เอารดหญ้าหรือดิน

คำว่า "**กุฎีชั้นลอย**" ในสิกขาบทที่ ๘ หมายถึงกุฎีที่มีพื้น ๒ หรือ ๓ ชั้น แต่ไม่ได้ปูพื้นชั้นบน รอดที่คานบนสูงพอพ้นศีรษะของคนสัณฐานปานกลาง (วิ.อ. ๒/๑๒๙-๑๓๑/๓๐๙-๓๑๐)

"**น้ำ**" ในคำว่า "**น้ำมีสิ่งมีชีวิต**" ตามความแห่งสิกขาบทที่ ๑๐ นั้น หมายเอาน้ำที่อยู่ในภาชนะมีปริมาณไม่มากนัก เมื่อเอาหญ้าหรือดินใส่ลงไปแล้ว น้ำนั้นจะเหือดแห้ง หรือขุ่นมัว ทำให้สิ่งมีชีวิตที่อยู่ในนั้นตาย (วิ.อ. ๒/๑๔๐/๓๑๔)

ความโดยสรุปแห่งภูตคามวรรคนี้ ว่าด้วยเรื่องที่เกี่ยวกับธรรมชาติแวดล้อม การจัดเก็บรักษาสิ่งของเครื่องใช้ การจัดอาคารสถานที่ให้ถูกลักษณะ

๒.๓. โอวาทวรรค ๑๐ สิกขาบท

ชื่อว่า "**โอวาทวรรค**" เพราะตั้งตามความแห่งสิกขาบทที่ ๑-๔ คำว่า "**โอวาท**" แปลว่า การชี้โทษสั่งสอน ในวรรคนี้หมายเอาการสั่งสอนภิกษุณี

คำว่า "**สั่งสอน**" ตามความแห่งสิกขาบทต่างๆ ในวรรคนี้มีนัยต่างกัน คือ สิกขาบทที่ ๑ หมายถึงสั่งสอนด้วยครุธรรม ๘ เท่านั้นจึงจะนับว่าล่วงละเมิดบทบัญญัติ (วิ.มหาวิ. ๒/๑๔๘) ในสิกขาบทที่ ๒-๓ หมายถึงสั่งสอนด้วยครุธรรม ๘ และธรรมอย่างอื่น (วิ.มหาวิ. ๒/๑๕๕, ๑๖๑)

"**ภิกษุณี**" ที่มีส่วนทำให้ล่วงละเมิดบทบัญญัติในโอวาทวรรคนี้ หมายเอาภิกษุณีที่อุปสมบทในสงฆ์ ๒ ฝ่าย ถ้าภิกษุสั่งสอนภิกษุณีที่อุปสมบทในสงฆ์ฝ่ายเดียว ต้องอาบัติทุกกฏ (วิ.มหาวิ. ๒/๑๖๒) เพราะยังไม่นับว่าล่วงละเมิดบทบัญญัติเต็มที่

โอวาทวรรค ๑๐ สิกขาบทนี้ พระผู้มีพระภาคทรงบัญญัติไว้ในคราวที่เกิดเรื่องไม่ดีงามขึ้นในสงฆ์ ปรับอาบัติปาจิตตีย์แก่ภิกษุผู้กระทำอันเป็นการล่วงละเมิด ต่อไปนี้

๑. ภิกษุไม่ได้รับแต่งตั้ง สั่งสอนภิกษุณี
๒. ภิกษุได้รับแต่งตั้งแล้ว สั่งสอนภิกษุณีเมื่อเวลาอาทิตย์อัสดงแล้ว
๓. ภิกษุเข้าไปสอนภิกษุณีผู้ไม่เป็นไข้ ณ สำนักของภิกษุณีสงฆ์
๔. ภิกษุติเตียนภิกษุอื่นว่า "สอนภิกษุณีเพราะเห็นแก่อามิส"
๕. ภิกษุให้จีวรแก่ภิกษุณีผู้ไม่ใช่ญาติ เว้นไว้แต่แลกเปลี่ยนกัน
๖. ภิกษุเย็บจีวรให้ภิกษุณีผู้ไม่ใช่ญาติ
๗. ภิกษุชักชวนกันเดินทางไกลร่วมกันกับภิกษุณีสิ้นระยะทางชั่วละแวกหมู่บ้านหนึ่ง ยกเว้นเดินผ่านทางเปลี่ยว น่าหวาดระแวง มีภัยปรากฏ

๘. ภิกษุชักชวนภิกษุณีโดยสารเรือลำเดียวกัน เว้นไว้แต่ข้ามฟาก
๙. ภิกษุรู้อยู่ ฉันบิณฑบาตที่ภิกษุณีแนะนำให้ทายกจัดเตรียม เว้นไว้แต่คฤหัสถ์ปรารภไว้ก่อน
๑๐. ภิกษุนั่งในที่ลับกับภิกษุณีสองต่อสอง

๒.๔. โภชนวรรค ๑๐ สิกขาบท

ที่ชื่อว่า "**โภชนวรรค**" เพราะตั้งตามความของสิกขาบทในวรรคนี้ ว่าด้วยเรื่องโภชนะทั้ง ๑๐ สิกขาบท คำว่า "**โภชนะ**" แปลว่า ของบริโภค ของฉัน ในวรรคนี้หมายถึงของเคี้ยว ของฉัน คือ ข้าวสุก ขนมกุมมาส (ขนมสด) ข้าวตู (ขนมแห้ง) ปลา เนื้อ และของที่ต้องเคี้ยวอย่างอื่นที่เป็น "ยาวกาลิก" ยกเว้นของที่เป็นยามกาลิก สัตตาหกาลิก และยาวชีวิก ภิกษุรับประเคนของเคี้ยวของฉันเหล่านี้แล้วฉันได้ตั้งแต่เช้าถึงตะวันเที่ยงของวันนั้น ถ้าเก็บไว้ค้างคืน ต้องรับประเคนใหม่ก่อนจึงจะฉันได้ (วิ.มหาวิ. ๒/๒๔๔, วิ.ม. ๕/๒๖๓/๒๙,๓๐๐/๘๔, วิ.อ. ๒/๒๕๔-๖/๓๗๘)

โภชนวรรค ๑๐ สิกขาบทนี้ พระผู้มีพระภาคทรงบัญญัติไว้ในเมื่อเกิดเรื่องที่ไม่ดีงามขึ้นในสงฆ์ ปรับอาบัติปาจิตตีย์แก่ภิกษุผู้กระทำอันเป็นการล่วงละเมิด ต่อไปนี้

๑. ภิกษุไม่เป็นไข้ ฉันภัตตาหารในที่พักแรมติดต่อกัน ๒ วัน
๒. ภิกษุฉันคณโภชนะ นอกสมัย คือสมัยที่เป็นไข้ ๑ สมัยที่ถวายจีวร ๑ สมัยที่ทำจีวร ๑ สมัยที่เดินทางไกล ๑ สมัยที่โดยสารเรือ ๑ มหาสมัย ๑ สมัยที่เป็นภัตตาหารของสมณะ ๑
๓. ภิกษุฉันปรัมปรโภชนะนอกสมัย คือ สมัยที่เป็นไข้ ๑ สมัยที่ถวายจีวร ๑ สมัยที่ทำจีวร ๑
๔. ภิกษุรับขนมหรือข้าวตูเกิน ๓ บาตร
๕. ภิกษุฉันแล้ว บอกห้ามภัตตาหารแล้ว ฉันของที่ไม่เป็นเดนภิกษุไข้
๖. ภิกษุรู้อยู่ว่าภิกษุอื่นฉันแล้ว บอกห้ามภัตตาหารแล้ว มุ่งจะจับผิด จึงเอาของที่ไม่เป็นเดนภิกษุไข้ไปหลอกให้เธอฉันได้สำเร็จ
๗. ภิกษุฉันโภชนะในเวลาวิกาล คือ ตั้งแต่เที่ยงวันไปจนถึงอรุณขึ้นวันใหม่
๘. ภิกษุฉันโภชนะที่เก็บสะสมไว้ โดยไม่รับประเคนใหม่
๙. ภิกษุฉันโภชนะประณีตที่ตนออกปากขอจากคฤหัสถ์ผู้ไม่ใช่ญาติไม่ใช่คนปวารณา
๑๐. ภิกษุกลืนกินอาหารที่ยังไม่มีผู้ประเคนให้ ยกเว้นน้ำและไม้ชำระฟัน

ในสิกขาบทที่ ๑๐ ว่าด้วยการกลืนกินอาหารที่ยังไม่มีผู้ประเคนให้ ยกเว้นน้ำและไม้ชำระฟัน หลักการประเคนและการรับประเคนที่ถูกต้อง คือ (๑) ของนั้นมีขนาดและน้ำหนักที่บุรุษสัณฐานปานกลางพอยกได้ (๒) เขาถวายด้วยกาย ด้วยของเนื่องด้วยกาย หรือโยนให้ (๓) เขาอยู่ในหัตถบาส (ช่วงมือเอื้อมถึง) (๔) ภิกษุรับประเคนด้วยกาย หรือด้วยของเนื่องด้วยกาย (วิ.มหาวิ. ๒/๒๖๖, วิ.อ. ๒/๒๖๕/๓๘๓)

คำว่า "**เวลาวิกาล**" ในสิกขาบทที่ ๗ นั้น กับในสิกขาบทที่ ๓ แห่งรตนวรรค หมายเอาตั้งแต่เที่ยงวันไปจนถึงอรุณขึ้นวันใหม่ (วิ.มหาวิ. ๒/๒๔๙) ส่วนในวินัยของภิกษุณีที่ว่าด้วยการเข้าตระกูลในเวลาวิกาล หมายเอาตั้งแต่อาทิตย์ตกไป จนถึงอรุณขึ้นวันใหม่ (วิ.ภิกฺขุนี. ๓/๘๖๖/๑๐๓)

๒.๕. อเจลกวรรค ๑๐ สิกขาบท

ที่ชื่อว่า "**อเจลกวรรค**" เพราะตั้งตามความแห่งสิกขาบทที่ ๑ ในวรรคนี้ คำว่า "**อเจลก**" แปลว่า ผู้เปลือย ในที่นี้หมายถึงนักบวชเปลือยที่อยู่ในพวกปริพาชก ปริพาชิกา พวกอาชีวก พวกอัญญเดียรถีย์ (วิ.มหาวิ. ๒/๒๖๙, ๒๗๑)

การให้ของเคี้ยวหรือของฉันแก่อเจลก ปริพาชก หรือปริพาชิกา ที่นับว่าล่วงละเมิดบทบัญญัติตามความแห่งสิกขาบทที่ ๑ นั้น มุ่งเอาการให้ของเคี้ยวของฉันด้วยตนเอง ไม่ว่าจะเป็นการให้ด้วยกาย ด้วยของเนื่องด้วยกาย หรือด้วยการโยนให้ ถ้าบอกให้คนอื่นให้ ฝากคนอื่นไปให้ หรือวางไว้ให้ ณ ที่ใดที่หนึ่ง ไม่นับว่าล่วงละเมิดบทบัญญัติ (วิ.อ. ๒/๒๗๓/๓๙๘)

อเจลกวรรค ๑๐ สิกขาบทนี้ พระผู้มีพระภาคทรงบัญญัติไว้ในเมื่อเกิดเรื่องที่ไม่ดีงามขึ้นในสงฆ์ ปรับอาบัติปาจิตตีย์แก่ภิกษุผู้กระทำอันเป็นการล่วงละเมิด ต่อไปนี้

๑. ภิกษุให้ของเคี้ยวหรือของฉันแก่อเจลก ปริพาชก หรือปริพาชิกา ด้วยมือตน
๒. ภิกษุชวนภิกษุอื่นเข้าไปบิณฑบาตในหมู่บ้านแล้ว บอกให้เธอกลับวัดก่อน
๓. ภิกษุเข้าไปนั่งแทรกแซงในตระกูลที่มีบุรุษกับสตรีอยู่ด้วยกันสองต่อสอง
๔. ภิกษุนั่งบนอาสนะที่กำบังในที่ลับกับมาตุคามสองต่อสอง
๕. ภิกษุนั่งในที่ลับกับมาตุคามสองต่อสอง
๖. ภิกษุรับนิมนต์ฉันไว้แล้ว ไปในที่อื่นในเวลาก่อนฉันหรือหลังฉัน โดยไม่บอกภิกษุอื่นในที่นั้นก่อน นอกสมัย คือ สมัยที่ถวายจีวร ๑ สมัยที่ทำจีวร ๑
๗. ภิกษุไม่เป็นไข้ ขอปัจจัยที่มีผู้ปวารณาไว้ เกิน ๔ เดือน เว้นไว้แต่เขาปวารณาอีก เว้นไว้แต่เขาปวารณาเป็นนิตย์
๘. ภิกษุไปดูกองทัพที่เคลื่อนขบวนออกรบ นอกจากมีเหตุผลที่สมควร
๙. ภิกษุไปพักแรมอยู่ในกองทัพเกิน ๓ คืนแม้จะมีเหตุผลที่สมควร
๑๐. ภิกษุไปดูสนามรบ ไปดูที่พักกำลังพล หรือไปดูเขาจัดขบวนทัพ ในขณะที่พักอยู่ในกองทัพ ๒-๓ คืนนั้น

สิกขาบทที่ ๔ ว่าด้วยการนั่งบนอาสนะที่กำบังในที่ลับกับมาตุคาม สิกขาบทที่ ๕ ว่าด้วยการนั่งในที่ลับกับมาตุคามสองต่อสอง มีเนื้อความเหมือนกับอนิยต สิกขาบทที่ ๑ และ ๒ แต่ต่างกันที่การปรับอาบัติ ภิกษุล่วงละเมิดสิกขาบทที่ ๔-๕ นี้ต้องอาบัติปาจิตตีย์ ส่วนในอนิยตสิกขาบทนั้นอาจจะปรับอาบัติปาราชิก สังฆาทิเสส หรือปาจิตตีย์ก็ได้ ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับคำกล่าวหาของอุบาสิกาผู้มีภูมิธรรมตั้งแต่ขั้นโสดาบันขึ้นไป และคำรับสารภาพของภิกษุผู้ถูกกล่าวหา หรืออุบาสิกานั้นกล่าวหาโดยระบุชัดลงไปว่าต้องอาบัตินั้นๆ (วิ.มหาวิ. ๑/๔๔๔-๔๔๕, วิ.อ. ๒/๔๔๔-๕/๑๓๕)

๒.๖. สุราปานวรรค ๑๐ สิกขาบท

ชื่อว่า "**สุราปานวรรค**" เพราะตั้งตามความแห่งสิกขาบทที่ ๑ "**สุรา**" ในคำว่า "สุราปานะ" หมายเอาทั้งสุราและเมรัย (วิ.มหาวิ. ๒/๓๒๘, วิ.อ. ๒/๓๒๘/๔๐๔) ทั้ง ๒ อย่างนี้ รวมทั้งของมึนเมา

อย่างอื่นเรียกว่า “**มัชชะ**” แปลว่า ของเมา (ขุ.ขุ.อ. ๑๗-๑๘)

สุราปานวรรค ๑๐ สิกขาบทนี้ พระผู้มีพระภาคทรงบัญญัติไว้ในเมื่อเกิดเรื่องที่ไม่ดีงามขึ้นในสงฆ์ ปรับอาบัติปาจิตตีย์แก่ภิกษุผู้กระทำอันเป็นการล่วงละเมิด ต่อไปนี้

๑. ภิกษุดื่มสุราและเมรัย
๒. ภิกษุใช้นิ้วมือจี้ภิกษุ
๓. ภิกษุเล่นน้ำ
๔. ภิกษุแสดงความไม่เอื้อเฟื้อ ไม่ให้ความสำคัญต่อพระวินัย
๕. ภิกษุทำภิกษุอื่นให้ตกใจ
๖. ภิกษุไม่เป็นไข้ ก่อไฟผิง เว้นไว้แต่มีเหตุผลที่สมควร
๗. ภิกษุอาบน้ำเกิน ๑ ครั้งในช่วงเวลา ๑๕ วัน เว้นไว้แต่สมัย คือ (๑) ท้ายฤดูร้อน ๑ เดือนครึ่งและเดือนแรกแห่งฤดูฝน รวมเป็น ๒ เดือนครึ่ง ซึ่งเป็นสมัยที่ร้อนอบอ้าว (๒) สมัยที่เป็นไข้ (๓) สมัยที่ทำงาน (๔) สมัยที่เดินทางไกล (๕) สมัยที่มีพายุฝุ่น
๘. ภิกษุใช้จีวรใหม่โดยไม่ทำพินทุก่อน
๙. ภิกษุวิกัปจีวรแก่ภิกษุอื่นแล้วนำมาใช้โดยที่ผู้รับวิกัปยังไม่ได้ถอนวิกัป
๑๐. ภิกษุซ่อนบาตรและจีวรเป็นต้นของภิกษุอื่นโดยคิดจะล้อเล่น

ภิกษุดื่มยาดองที่มีสี กลิ่น รสเหมือนน้ำเมา แต่ไม่ใช่น้ำเมา ภิกษุดื่มน้ำเมานิดหน่อยที่เจือในแกง เจือในเนื้อ เจือในน้ำมัน หรือเจือน้ำอ้อยดองมะขามป้อม ภิกษุดื่มยาดองอริฏฐะที่ไม่ใช่น้ำเมา ไม่ต้องอาบัติปาจิตตีย์ (วิ.มหาวิ. ๒/๓๒๙, กงฺขา.อ. ๒๗๘-๒๗๙)

คำว่า “**พินทุ**” ตามความแห่งสิกขาบทที่ ๘ หมายถึงทำเป็นจุดวงกลมใหญ่ เท่าแววตานกยูง หรือเล็กเท่าตัวเรือดที่มุมจีวร ด้วยสีเขียวคราม สีตม หรือ สีดำคล้ำ เพื่อให้จีวรเสียสีหรือมีตำหนิทำให้มีที่สังเกต (วิ.มหาวิ. ๒/๓๖๙, วิ.อ. ๒/๓๖๘-๙/๔๑๐)

คำว่า “**วิกัปจีวร**” ตามความแห่งสิกขาบทที่ ๙ หมายถึงการทำให้จีวรนั้น มีเจ้าของ ๒ คน ทำการวิกัปในกรณีที่จีวรนั้นเป็นอติเรกจีวร เมื่อผู้รับวิกัปคืนให้แล้ว ภิกษุเจ้าของจีวรสามารถจะใช้สอยจีวรนั้นได้โดยไม่เป็นการล่วงละเมิดบทบัญญัติ วิธีการวิกัปนั้นจะวิกัปต่อหน้าหรือลับหลังก็ได้ จะวิกัปให้แก่ภิกษุ ภิกษุณี สิกขมานา สามเณร หรือสามเณรีก็ได้ (ย้อนไปดูในจีวรวรรค นิสสัคคิยปาจิตตีย์)

๒.๗. สัปปาณกวรรค ๑๐ สิกขาบท

ชื่อว่า “**สัปปาณกวรรค**” เพราะตั้งตามความแห่งสิกขาบทที่ ๑ และ ๒ คำว่า “**สัปปาณกะ**” แปลว่า สัตว์ที่เป็นไปกับด้วยลมหายใจ คือสัตว์มีชีวิตนั่นเอง หมายเอาสัตว์ดิรัจฉาน

สัปปาณกวรรค ๑๐ สิกขาบทนี้ พระผู้มีพระภาคทรงบัญญัติไว้ในเมื่อเกิดเรื่องที่ไม่ดีงามขึ้นในสงฆ์ ปรับอาบัติปาจิตตีย์แก่ภิกษุผู้กระทำอันเป็นการล่วงละเมิด ต่อไปนี้

๑. ภิกษุจงใจปลงชีวิตสัตว์
๒. ภิกษุรู้อยู่ บริโภคน้ำที่มีสัตว์มีชีวิต

๓. ภิกษุรู้อยู่ รื้อฟื้นอธิกรณ์ที่สงฆ์ทำถูกต้องชอบธรรมแล้วขึ้นมาทำใหม่
๔. ภิกษุรู้อยู่ ปกปิดอาบัติชั่วหยาบของภิกษุอื่น
๕. ภิกษุรู้อยู่ บวชให้บุคคลมีอายุหย่อนกว่า ๒๐ ปี
๖. ภิกษุรู้อยู่ ชักชวนเดินทางไกลกับพ่อค้าเกวียนผู้เป็นโจร สิ้นระยะทางหมู่บ้านหนึ่ง
๗. ภิกษุชักชวนเดินทางไกลกับมาตุคาม สิ้นระยะทางหมู่บ้านหนึ่ง
๘. ภิกษุกล่าวตู่พระพุทธเจ้า ภิกษุอื่นห้ามก็ไม่ฟัง สงฆ์สวดสมนุภาสน์ ครบ ๓ ครั้ง ยังไม่หยุดกล่าวตู่
๙. ภิกษุรู้อยู่ คบหากับภิกษุที่กล่าวตู่พระพุทธเจ้า
๑๐. ภิกษุคบหาใช้งานสามเณรที่ถูกไล่ออกจากสำนักเพราะข้อหาที่กล่าวตู่พระพุทธเจ้า

สิกขาบทที่ ๕ ว่าด้วยการบวชให้กุลบุตรที่มีอายุหย่อนกว่า ๒๐ ปี การนับอายุนั้น ให้เริ่มนับตั้งแต่ปฏิสนธิจิตคือจิตดวงแรกเกิดในครรภ์มารดา ถ้าทารกอยู่ในครรภ์ ๙ เดือน นั่นหมายถึงว่าทารกนั้นมีอายุได้ ๙ เดือน หลังจากคลอดออกมามีชีวิตอยู่ได้ ๑๙ ปี ๓ เดือนเต็ม ถือว่ามีอายุครบ ๒๐ ปีบริบูรณ์ (วิ.อ. ๒/๔๐๔/๔๑๕-๔๑๖)

สิกขาบทที่ ๘-๑๐ ว่าด้วยการกล่าวตู่พระธรรมเทศนาของพระพุทธเจ้า ในกรณีที่ผู้กล่าวตู่เป็นภิกษุ เมื่อสงฆ์สวดสมุนภาสน์ครบ ๓ ครั้ง ต้องอาบัติปาจิตตีย์ ภิกษุที่คบหาร่วมเสวนากับภิกษุผู้กล่าวตู่นั้น ต้องอาบัติปาจิตตีย์ แต่ในกรณีที่ผู้กล่าวตู่เป็นสามเณร ให้ไล่เธอออกจากสำนักเสีย เรียกว่า "**นาสนะ**" (วิ.มหาวิ. ๒/๔๒๙)

๒.๘. สหธรรมิกวรรค ๑๒ สิกขาบท

ที่ชื่อว่า "**สหธรรมิกวรรค**" เพราะตั้งตามความแห่งสิกขาบทในวรรคนี้ที่ว่าด้วยเรื่องระหว่างเพื่อนภิกษุด้วยกันทั้ง ๑๒ สิกขาบท

คำว่า "**สหธรรมิก**" แปลว่า ผู้ร่วมอยู่ในหลักการเดียวกัน ผู้ร่วมประพฤติธรรม

สหธรรมิกวรรค ๑๐ สิกขาบทนี้ พระผู้มีพระภาคทรงบัญญัติไว้ในเมื่อเกิดเรื่องที่ไม่ดีงามขึ้นในสงฆ์ ปรับอาบัติปาจิตตีย์แก่ภิกษุผู้กระทำอันเป็นการล่วงละเมิด ต่อไปนี้

๑. ภิกษุประพฤติไม่สมควร เมื่อถูกว่ากล่าวตักเตือน กลับพูดว่า "ยังไม่ได้ศึกษาในเรื่องนี้ ยังไม่ได้ถามท่านผู้รู้"
๒. ภิกษุกล่าวในขณะที่ผู้อื่นยกพระปาติโมกข์ขึ้นแสดงอยู่ว่า "สิกขาบทเล็กน้อยเหล่านี้ไม่มีประโยชน์ เป็นเรื่องก่อให้เกิดรำคาญ ความลำบาก ความยุ่งยาก"
๓. ภิกษุทั้งที่เคยฟังพระปาติโมกข์มาแล้ว ๒-๓ ครั้ง กล่าวในขณะที่ภิกษุอื่นยกพระปาติโมกข์ขึ้นแสดงอยู่ว่า "ข้าพเจ้าเพิ่งรู้เดี๋ยวนี้เองว่า ข้อนี้มาในพระปาติโมกข์"
๔. ภิกษุโกรธเคือง ทำร้ายภิกษุอื่น
๕. ภิกษุโกรธเคือง เงื้อมือขึ้นทำทีว่าจะทำร้ายภิกษุอื่น
๖. ภิกษุใส่ความภิกษุอื่นด้วยอาบัติสังฆาทิเสสที่ไม่มีมูล

๗. ภิกษุจงใจก่อความรำคาญให้แก่ภิกษุอื่น
๘. ภิกษุแอบฟังภิกษุอื่นทะเลาะวิวาทกัน
๙. ภิกษุมอบฉันทะให้สงฆ์ทำกรรมที่ถูกต้องแล้ว กลับตำหนิในภายหลัง
๑๐. ภิกษุอยู่ในที่ประชุม ลุกออกไปในขณะที่สงฆ์กำลังพิจารณาอธิกรณ์อยู่โดยไม่ให้ฉันทะ
๑๑. ภิกษุเห็นพ้องกับสงฆ์ถวายจีวรแก่ภิกษุรูปใดรูปหนึ่งแล้ว กลับติเตียนในภายหลังว่า "สงฆ์ให้จีวรตามความคุ้นเคยกัน"
๑๒. ภิกษุรู้อยู่ น้อมลาภที่เขาจะถวายสงฆ์ไปเพื่อส่วนบุคคล

คำว่า "**ยกพระปาติโมกข์ขึ้นแสดง**" ตามความแห่งสิกขาบทที่ ๒ และ ๓ ในวรรคนี้มีนัยต่างกัน สิกขาบทที่ ๒ หมายถึงการที่อาจารย์กล่าวหรือท่องทบทวน พระปาติโมกข์ให้อันเตวาสิกฟัง (วิ.อ. ๒/๔๓๙-๔๔๐/๔๒๗-๔๒๘) ส่วนสิกขาบทที่ ๓ หมายถึงการที่ภิกษุรูปใดรูปหนึ่งยกพระปาติโมกข์ขึ้นแสดงในวันอุโบสถทุกครึ่งเดือน (วิ.อ. ๒/๔๔๔/๔๒๘)

คำว่า "**กรรมที่ถูกต้อง**" ตามความแห่งสิกขาบทที่ ๙ หมายถึงอปโลกนกรรม ญัตติกรรม ญัตติทุติยกรรม ญัตติจตุตถกรรมที่สงฆ์ทำโดยธรรม โดยวินัย โดยสัตถุสาสน์

๒.๙. รตนวรรค ๑๐ สิกขาบท

ชื่อว่า "**รตนวรรค**" เพราะตั้งตามความแห่งสิกขาบทที่ ๑ คำว่า "**รตนะ**" ในสิกขาบทที่ ๑ นี้ หมายถึงพระมเหสี พระราชินี (วิ.มหาวิ. ๒/๔๙๙, วิ.อ. ๒/๔๙๘/๔๓๕) ส่วนคำว่า "**รตนะ**" ในสิกขาบทที่ ๒ หมายถึงแก้ว ๑๐ ประการ คือ มุกดา มณี ไพฑูรย์ สังข์ ศิลา ประพาฬ เงิน ทอง ทับทิม แก้วตาแมว รวมทั้งทรัพย์สินอื่นที่สมมติว่าเป็นรัตนะ

รตนวรรค ๑๐ สิกขาบทนี้ พระผู้มีพระภาคทรงบัญญัติไว้ในเมื่อเกิดเรื่องที่ไม่ดีงามขึ้นในสงฆ์ ปรับอาบัติปาจิตตีย์แก่ภิกษุผู้กระทำอันเป็นการล่วงละเมิด ต่อไปนี้

๑. ภิกษุไม่ได้รับแจ้งล่วงหน้า เข้าไปในตำหนักที่บรรทมที่พระราชาประทับอยู่กับพระมเหสี
๒. ภิกษุเก็บทรัพย์สินของคฤหัสถ์ที่ตกอยู่นอกเขตที่พักของตน
๓. ภิกษุไม่มีธุระรีบด่วน เข้าไปในหมู่บ้านในเวลาวิกาลโดยไม่บอกภิกษุอื่น
๔. ภิกษุทำกล่องเข็มด้วยกระดูกสัตว์ งาช้าง หรือเขาสัตว์
๕. ภิกษุทำเตียงหรือตั่งมีเท้าเกิน ๘ นิ้วสุคต
๖. ภิกษุทำเตียงหรือตั่งหุ้มนุ่น
๗. ภิกษุทำผ้ารองนั่งมีขนาดเกิน ๒ คืบสุคต คือ ขนาดกว้างเกิน ๑ คืบครึ่ง ชายมีขนาดเกิน ๑ คืบ
๘. ภิกษุทำผ้าปิดฝียาวเกิน ๔ คืบสุคต กว้างเกิน ๒ คืบสุคต
๙. ภิกษุทำผ้าอาบน้ำฝนยาวเกิน ๖ คืบสุคต กว้างเกิน ๒ คืบครึ่งโดยคืบสุคต
๑๐. ภิกษุทำจีวรมีขนาดเท่าหรือเกินกว่าสุคตจีวร

คำว่า "**เวลาวิกาล**" ตามความแห่งสิกขาบทที่ ๓ ในวรรคนี้มีนัยเหมือนกันกับสิกขาบทที่ ๗

แห่งโภชนวรรค คือ ตั้งแต่เที่ยงวันไปจนถึงอรุณขึ้นวันใหม่ (วิ.มหาวิ. ๒/๕๑๓ เทียบกับ ๒/๒๔๙)

"**นิ้วสุคตและคืบสุคต**" ตามความแห่งสิกขาบทที่ ๕ และที่ ๗ ในวรรคนี้ ๑ นิ้วสุคตเท่ากับ ๓ นิ้วของคนปานกลางในบัดนี้ (กงฺขา.ฏีกา. ๒๙๗) ๑ คืบสุคตเท่ากับ ๓ คืบของคนปานกลางในบัดนี้ หรือเท่ากับ ๑ ศอกคืบช่างไม้ (วิ.อ. ๒/๓๔๘"๙/๖๑)

สิกขาบทที่ ๔-๑๐ ในรตนวรรคมีข้อพิเศษต่างจากสิกขาบทอื่นๆ ในปาจิตติยกัณฑ์ มีลักษณะคล้ายกันกับสิกขาบทในนิสสัคคิยกัณฑ์ ภิกษุต้องอาบัติเพราะเกี่ยวข้องกับวัตถุในทางที่ไม่เหมาะสม และเมื่อต้องแล้วประสงค์จะพ้นจากอาบัติ ต้องทำลายหรือทำวัตถุนั้นให้ได้ขนาดก่อนจึงจะแสดงอาบัติตก เช่นสิกขาบทที่ ๔ ว่าด้วยการทำกล่องเข็มด้วยกระดูก งาช้าง หรือเขาสัตว์ ภิกษุต้องอาบัติทุกกฏในขณะที่ทำ ต้องอาบัติปาจิตตีย์เพราะได้ของนั้นมา พึงทำลายของนั้นแล้วแสดงอาบัติ (วิ.มหาวิ. ๒/๕๑๘)

๓. ปาฏิเทสนียกัณฑ์

คำว่า "**ปาฏิเทสนียะ**" แปลว่า พึงแสดงคืน เป็นชื่ออาบัติที่ภิกษุผู้ล่วงละเมิดพึงแสดงคืน (วิ.อ. ๓/๓๓๙/๔๘๕)

ปาฏิเทสนียะ ๔ สิกขาบทนี้ พระผู้มีพระภาคทรงบัญญัติไว้ในเมื่อเกิดเรื่องที่ไม่ดีงามขึ้นในสงฆ์ ปรับอาบัติปาฏิเทสนียะแก่ภิกษุผู้กระทำอันเป็นการล่วงละเมิด ต่อไปนี้

๑. ภิกษุรับของเคี้ยวของฉันจากมือภิกษุณีที่ไม่ใช่ญาติ เอามาฉัน
๒. ภิกษุฉันภัตตาหารอยู่ ไม่ห้ามภิกษุณีที่ยืนคอยบงการให้ทายกถวายของที่นั่นที่นี่อย่างนั้นอย่างนี้
๓. ภิกษุไม่เป็นไข้ ไม่ได้รับนิมนต์ไว้ก่อน รับแล้วฉันของเคี้ยวของฉัน ในตระกูลที่ได้รับสมมติว่าเป็นเสขะ
๔. ภิกษุอยู่ในเสนาสนะป่าเปลี่ยว ไม่เป็นไข้ รับแล้วฉันของเคี้ยวของฉันที่ทายกไม่ได้แจ้งไว้ก่อน

คำว่า "**ตระกูลที่ได้รับสมมติว่าเป็นเสขะ**" ตามความแห่งสิกขาบทที่ ๓ ในวรรคนี้ หมายเอาตระกูลที่มีศรัทธามาก มีความเลื่อมใสทั้งฝ่ายอุบาสกและอุบาสิกา เป็นโสดาบันทั้ง ๒ ฝ่าย มีโภคทรัพย์มาก แต่บริจาคทำบุญจนหมดตัว (วิ.อ. ๒/๕๖๒/๔๔๔)

๔. เสขิยกัณฑ์

คำว่า "**เสขิยะ**" แปลว่า ข้อปฏิบัติอันเป็นสมบัติของท่านผู้ยังต้องศึกษา (วิ.อ. ๓/๓๓๙/๔๘๖) ธรรมเนียมเกี่ยวกับมารยาทที่ภิกษุพึงสำเหนียก หรือพึงฝึกฝนปฏิบัติ เป็นชื่อสิกขาบทที่ว่าด้วยมายาทผู้ดี เป็นวิธีการวางกิริยาทางกายและวาจาที่เหมาะสมของภิกษุ ไม่ได้เป็นชื่ออาบัติ ภิกษุไม่ปฏิบัติตามบทบัญญัติแห่งเสขิยะทั้งหลาย ต้องอาบัติทุกกฏ สิกขาบทในเสขิยกัณฑ์นี้เป็นบทบัญญัติที่น่าสนใจเพราะว่าด้วยเรื่องกิริยามารยาทที่เป็นธรรมเนียมของภิกษุสงฆ์โดยเฉพาะ เสขิยสิกขาบท ทั้ง ๗ วรรค แบ่งเป็น ๔ กลุ่ม ตามสาระสำคัญดังนี้

กลุ่มที่ ๑ ว่าด้วยธรรมเนียมควรประพฤติในเวลาเข้าหมู่บ้าน เริ่มตั้งแต่การนุ่งห่มเรียบร้อยในขณะที่อยู่ในชุมชน การสำรวมระวังอิริยาบถ การพูดคุยกันให้อยู่ในลักษณะที่เหมาะสมเมื่ออยู่ในชุมชน

กลุ่มที่ ๒ ว่าด้วยธรรมเนียมในการรับบิณฑบาต เริ่มตั้งแต่อิริยาบถในการรับบิณฑบาต การขบฉันอย่างเป็นระเบียบเรียบร้อย

กลุ่มที่ ๓ ว่าด้วยธรรมเนียมในการแสดงธรรม เริ่มตั้งแต่การแสดงธรรมอย่างถูกกาลเทศะ ไม่แสดงธรรมแก่บุคคลผู้อยู่ในอาการไม่เคารพธรรม

กลุ่มที่ ๔ ว่าด้วยธรรมเนียมในการถ่ายอุจจาระ ปัสสาวะ และบ้วนน้ำลาย

การที่พระผู้มีพระภาคทรงบัญญัติสิกขาบทเหล่านี้ขึ้น สะท้อนให้เห็นภาพของวัฒนธรรมของคนถิ่นนั้นในสมัยพุทธกาล วัฒนธรรมด้านการนุ่งห่ม การรับประทานอาหาร การใช้คำพูด อาจมีลักษณะที่ไม่เรียบร้อย เมื่อคนเหล่านั้นมาบวชในสังคมสงฆ์แห่งพระพุทธศาสนา พระผู้มีพระภาคจึงทรงบัญญัติเสขิยสิกขาบทขึ้นมาเพื่อเป็นหลักปฏิบัติของเหล่าสาวกผู้ยังเป็นเสขะ

แนวคิดที่น่าสนใจในเสขิยกัณฑ์อีกอย่างหนึ่งที่สะท้อนให้เห็นพุทธทัศนะที่มีต่อการอนุรักษ์สภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ คือบทบัญญัติตามความในสิกขาบทที่ ๑๕ แห่งปาทุกาวรรคที่ว่า “ภิกษุพึงสำเหนียกว่า เราไม่เป็นไข้ จักไม่ถ่ายอุจจาระ ปัสสาวะ หรือบ้วนน้ำลายรดลงบนพืชเขียวสด”, ตามความในสิกขาบทที่ ๑๔ แห่งปาทุกาวรรค “ภิกษุพึงสำเหนียกว่า เราไม่เป็นไข้ จักไม่ถ่ายอุจจาระ ปัสสาวะ หรือบ้วนน้ำลายลงในน้ำ” เป็นต้น

เสขิยกัณฑ์แบ่งเป็น ๗ วรรค

๑. **ปริมัณฑลวรรค**	หมวดว่าด้วยการนุ่งห่มเรียบร้อย เป็นต้น	มี ๑๐ สิกขาบท
๒. **อุชชัคฆิกวรรค**	หมวดว่าด้วยการหัวเราะ เป็นต้น	มี ๑๐ สิกขาบท
๓. **ขัมภกตวรรค**	หมวดว่าด้วยการเท้าสะเอว เป็นต้น	มี ๑๐ สิกขาบท
๔. **สักกัจจวรรค**	หมวดว่าด้วยความเคารพ เป็นต้น	มี ๑๐ สิกขาบท
๕. **กพฬวรรค**	หมวดว่าด้วยคำข้าว เป็นต้น	มี ๑๐ สิกขาบท
๖. **สุรุสุรุวรรค**	หมวดว่าด้วยการฉันดังซู้ดๆ เป็นต้น	มี ๑๐ สิกขาบท
๗. **ปาทุกาวรรค**	หมวดว่าด้วยเขียงเท้า เป็นต้น	มี ๑๕ สิกขาบท

๔.๑. ปริมัณฑลวรรค ๑๐ สิกขาบท

ภิกษุพึงสำเหนียกว่า “จักนุ่งสบง ห่มจีวรให้เรียบร้อยในทุกเวลาและทุกสถานที่ จักสำรวมระวังอิริยาบถ คือ การเดิน การนั่ง การเหลียวมอง การนุ่งห่ม ขณะที่เดินหรือนั่งอยู่ในละแวกบ้าน”

๔.๒. อุชชัคฆิกวรรค ๑๐ สิกขาบท

ภิกษุพึงสำเหนียกว่า “ในขณะที่เดินหรือนั่งอยู่ในละแวกบ้าน จักสำรวมระวังอิริยาบถคือ ไม่หัวเราะ ไม่พูดเสียงดัง ไม่โคลงกาย ไม่แกว่งแขน ไม่โคลงศีรษะ”

๔.๓. ขัมภตกวรรค ๑๐ สิกขาบท

ภิกษุพึงสำเหนียกว่า "ในขณะที่เดินหรือนั่งอยู่ในละแวกบ้าน จักสำรวมระวัง อิริยาบถ คือ ไม่เท้าสะเอว ไม่คลุมศีรษะ ไม่เดินกระโหย่ง ไม่นั่งรัดเข่า"

พึงสำเหนียกว่า "จักรับบิณฑบาตโดยเคารพ จักให้ความสำคัญหมายรู้ในใจ ขณะที่รับบิณฑบาต จักรับแกงให้พอเหมาะกับข้าว จักรับข้าวให้เสมอขอบปากบาตร"

๔.๔. สักกัจจวรรค ๑๐ สิกขาบท

ภิกษุพึงสำเหนียกในขณะที่ฉันข้าวว่า "จักฉันข้าวโดยเคารพ จักให้ความสำคัญในบาตรขณะฉันข้าว จักฉันข้าวไปตามลำดับ จักฉันข้าวให้พอเหมาะกันกับแกง จักไม่ฉันขยุ้มข้าวลงมาแต่ยอด จักไม่เอาข้าวสุกกลบแกงหรือกับข้าวเพื่อให้ได้มาก จักไม่ออกปากขอแกงหรือข้าวสุกมาฉันเองในเมื่อไม่เป็นไข้ จักไม่มองดูบาตรของภิกษุอื่นโดยมุ่งจะตำหนิ จักไม่ทำคำข้าวใหญ่เกิน จักทำคำข้าวให้พอดีกับปาก"

๔.๕. กพฬวรรค ๑๐ สิกขาบท

ภิกษุพึงสำเหนียกว่า "ในขณะที่ฉันภัตตาหาร จักไม่อ้าปากรอคำข้าว ไม่สอดมือเข้าในปาก ไม่พูดคุยกัน ไม่โยนคำข้าวเข้าปาก ไม่กัดคำข้าว ไม่ทำกระพุ้งแก้มตุ่ย ไม่สลัดมือ ไม่โปรยเมล็ดข้าว ไม่แลบลิ้น ไม่ทำเสียงจั๊บ ๆ"

๔.๖. สุรุสุรุวรรค ๑๐ สิกขาบท

ภิกษุพึงสำเหนียกว่า "ในขณะที่ฉันภัตตาหาร จักไม่ฉันทำเสียงดังซู้ด ๆ ไม่เลียมือ ไม่เลียบาตร ไม่เลียริมฝีปาก ไม่จับภาชนะน้ำดื่มขณะมือเปื้อน ไม่เทน้ำล้างบาตรมีเมล็ดข้าวปนลงในละแวกบ้าน"

พึงสำเหนียกว่า "จักไม่แสดงธรรมแก่คนที่ไม่เป็นไข้ ผู้อยู่ในอากัปกิริยาเหล่านี้ คือ กั้นร่ม ถือไม้พลอง ถือศัตรา ถืออาวุธ"

๔.๗ ปาทุกาวรรค ๑๕ สิกขาบท

ภิกษุพึงสำเหนียกว่า "จักไม่แสดงธรรมแก่คนที่ไม่เป็นไข้ผู้อยู่ในอากัปกิริยาเหล่านี้ คือ ผู้สวมเขียงเท้า ผู้สวมรองเท้า ผู้อยู่ในยานพาหนะ ผู้อยู่บนที่นอน ผู้นั่งรัดเข่า ผู้โพกศีรษะ ผู้คลุมศีรษะ ผู้นั่งบนอาสนะ"

พึงสำเหนียกว่า "จักไม่แสดงธรรมในขณะที่ตัวเองและคนไม่เป็นไข้ผู้อยู่ในอากัปกิริยาเหล่านี้ คือ ผู้ฟังนั่งอยู่บนอาสนะสูงกว่าตน ผู้ฟังนั่งอยู่ในขณะที่ตัวเองยืน ผู้ฟังเดินไปข้างหลัง ผู้ฟังเดินอยู่ในทางขณะที่ตัวเองอยู่นอกทาง"

พึงสำเหนียกว่า "ถ้าไม่เป็นไข้ จักไม่ยืนถ่ายอุจจาระ หรือปัสสาวะ จักไม่ถ่ายอุจจาระ ปัสสาวะ หรือบ้วนน้ำลายรดลงบนพืชเขียวสด หรือลงในน้ำ"

ภิกษุผู้ละเมิดสิกขาบทเหล่านี้ต้องอาบัติทุกกฏ

สิกขาบทในนิสสัคคิยกัณฑ์ ปาจิตติยกัณฑ์ ปาฏิเทสนียกัณฑ์ และเสขิยกัณฑ์ แต่ละสิกขาบทมีองค์ประกอบที่กำหนดลักษณะเฉพาะของสิกขาบทนั้นๆ ทำให้บทบัญญัติมีความชัดเจนและรัดกุมยิ่งขึ้น เป็นการบ่งบอกว่า เมื่อล่วงละเมิดสิกขาบทนั้นๆ แล้วต้องอาบัติได้อย่างไร ต้องอาบัติประเภทใดมีลักษณะอย่างไร เช่น

ปฐมกฐินสิกขาบทที่ ๑ แห่งจีวรวรรค มีองค์ประกอบ ๙ ประการ (กงฺขา.อ. ๑๓๖-๑๓๘)	
องค์ประกอบเฉพาะ	**ความหมาย**
กฐินสมุฏฐาน	มีกฐินเป็นบ่อเกิด
อกิริยา	ต้องอาบัติเพราะไม่ทำการอธิษฐานหรือวิกัปอติเรกจีวร
โนสัญญาวิโมกข์	ผู้ล่วงละเมิดเพราะไม่รู้ก็ต้องอาบัติ ไม่สามารถรอดพ้นได้
อจิตตกะ	แม้จะไม่มีความจงใจก็ต้องอาบัติ
ปัณณัตติวัชชะ	มีโทษตามพระบัญญัติ
กายกัมมะ	ต้องอาบัติเพราะการกระทำทางกาย
วจีกัมมะ	ต้องอาบัติเพราะการกระทำทางวาจา
ติจิตตะ	ต้องอาบัติเพราะกุศลจิต อกุศลจิต หรืออัพยากตจิต
ติเวทนะ	ต้องอาบัติเพราะสุขเวทนา ทุกขเวทนา หรืออทุกขมสุขเวทนา
มุสาวาทสิกขาบทที่ ๑ แห่งมุสาวาทวรรค มีองค์ประกอบ ๙ ประการ (วิ.อ. ๒/๓๕/๒๕๙)	
องค์ประกอบเฉพาะ	**ความหมาย**
มุสาวาทสมุฏฐาน	มีการกล่าวเท็จเป็นบ่อเกิด
กิริยะ	ต้องอาบัติเพราะทำ
สัญญาวิโมกข์	ผู้ล่วงละเมิดเพราะไม่รู้ ไม่ต้องอาบัติ
สจิตตกะ	ต้องอาบัติเพราะจงใจ
โลกวัชชะ	มีโทษตามกฎของสังคมคฤหัสถ์ด้วย
กายกัมมะ	ต้องอาบัติเพราะการกระทำทางกาย
วจีกัมมะ	ต้องอาบัติเพราะการกระทำทางวาจา
อกุสลจิตตะ	ต้องอาบัติเพราะอกุศลจิต
ติเวทนะ	ต้องอาบัติเพราะสุขเวทนา ทุกขเวทนา หรือ อทุกขมสุขเวทนา

ในองค์ประกอบเหล่านี้ ข้อที่น่าสังเกตประการแรก คือกรณีที่ทำให้ผู้ล่วงละเมิด ต้องอาบัติทุพภาสิต สิกขาบทที่เกี่ยวกับคำพูดทั้งหมดในปาจิตติยกัณฑ์ ถ้าล่วงละเมิดไม่เต็มที่ ไม่พอที่จะทำให้ต้องอาบัติปาจิตตีย์ ภิกษุนั้นๆ ย่อมต้องอาบัติทุพภาสิต ผู้ล่วงละเมิดอาบัติทุพภาสิตนั้น มีเวทนา ๒ คือสุขเวทนาและมัชฌัตตเวทนา (อุเบกขาเวทนาหรืออทุกขมสุขเวทนา)

ในองค์ประกอบของแต่ละสิกขาบทนั้น มีคำอยู่ ๒ คู่ที่น่าศึกษาเพื่อความเข้าใจชัด คือ “**โลกวัชชะ** กับ **ปัณณัตติวัชชะ**” และ “**สัญญาวิโมกข์** กับ **โนสัญญาวิโมกข์**”

สิกขาบททั้งหมดทั้งของภิกษุสงฆ์และภิกษุณีสงฆ์ โดยสรุปมี ๒ ประเภท คือ โลกวัชชะและปัณณัตติวัชชะ (วิ.อ. ๑/๔๒/๒๓๙) แม้อาบัติที่เกิดจากการล่วงละเมิดสิกขาบทนั้นๆ ว่าโดยโทษก็มี ๒ ประเภทเช่นกัน คือ โลกวัชชะและปัณณัตติวัชชะ (กงฺขา.อ. ๑๓๗)

"**วัชชะ**" ในคำว่า "**โลกวัชชะและปัณณัตติวัชชะ**" นั้นแปลว่า โทษ ความผิด (วาทยนฺติ ตมิติ วชฺชํ วท วจเน, โณฺย "วชฺชภีรุโก"ตฺยาทีสุ โทเส," อภิธา.ฏีกา. ๑๔๒, อภิธา.สูจิ. ๑๔๒)

"**โลกวัชชะ**" แปลว่า โทษทางโลก ความผิดแก่ชาวโลก หมายถึง อกุศลกรรมบถ ทางที่นำไปสู่ความชั่ว สิกขาบทที่เป็นโลกวัชชะนั้น ไม่ว่าจะเป็นบรรพชิตหรือคฤหัสถ์ เมื่อล่วงละเมิดแล้วย่อมมีความผิดทั้งสิ้น เพราะเป็นเรื่องที่ไม่เหมาะสมทั่วไป เกิดจากจิตที่เป็นอกุศล เช่น การพูดเท็จ การดื่มสุราและเมรัย การทำลายชีวิต พระขีณาสพทั้งหลายย่อมจะไม่ล่วงละเมิดสิกขาบทที่เป็นโลกวัชชะ

"**ปัณณัตติวัชชะ**" แปลว่า โทษทางพระบัญญัติ ความผิดตามพระบัญญัติ สิกขาบทที่เป็นปัณณัตติวัชชะนั้น พระผู้มีพระภาคทรงบัญญัติไว้แก่ภิกษุสงฆ์และภิกษุณีสงฆ์ ปรับโทษแก่สงฆ์ผู้ล่วงละเมิด ไม่ปรับโทษแก่คฤหัสถ์ เช่น การฉันอาหารในเวลาวิกาล การพรากภูตคาม การเล่นน้ำ ปรับโทษแก่ภิกษุเท่านั้น แต่ไม่ปรับโทษแก่คฤหัสถ์ พระขีณาสพเมื่อไม่รู้อาจล่วงละเมิดสิกขาบทที่เป็นปัณณัตติวัชชะได้ (มิลินฺท. ๒๑๓-๒๑๔)

คำว่า "**สัญญาวิโมกข์**" แปลว่า พ้นได้เพราะความไม่รู้ (สารตฺถ.ฏีกา ๒/๖๖/๑๑๗) เช่น มุสาวาทสิกขาบทที่ ๑ แห่งมุสาวาทวรรค เป็น "สัญญาวิโมกข์" หมายถึงว่า ภิกษุพูดเท็จเพราะความไม่รู้ ไม่ต้องอาบัติปาจิตตีย์ ส่วนปฐมกฐินสิกขาบทที่ ๑ แห่งจีวรวรรค เป็น "**โนสัญญาวิโมกข์**" หมายถึงว่าภิกษุใช้อติเรกจีวรที่เก็บไว้เกิน ๑๐ วัน แม้จะเป็นการใช้โดยที่ไม่รู้ ก็ต้องอาบัตินิสสัคคิยปาจิตตีย์

๕. อธิกรณสมถะ

คำว่า "**อธิกรณสมถะ**" ประกอบด้วย ๒ คำ คือ **อธิกรณ** แปลว่า เหตุ โทษ เรื่องราว คดีความ ในที่นี้หมายถึงเรื่องที่เกิดขึ้นในสงฆ์ เป็นสิ่งที่สงฆ์จะต้องดำเนินการแก้ไข, คำว่า **สมถะ** แปลว่า การระงับ การทำให้สงบ การแก้ไข เมื่อรวมเป็น **อธิกรณสมถะ** จึงแปลว่า ธรรมเครื่องระงับอธิกรณ์ หรือวิธีการเพื่อระงับอธิกรณ์

อธิกรณสมถะ มี ๗ ประการ (วิ.ป. ๘/๒๗๕/๒๑๐, วิ.อ. ๓/๓๔๐/๔๘๗) ได้แก่

๑. **สัมมุขาวินัย** ระงับในที่พร้อมหน้าสงฆ์ พร้อมหน้าบุคคล พร้อมหน้าวัตถุ และพร้อมหน้าธรรม

คำว่า "**พร้อมหน้าสงฆ์**" คือ ภิกษุเข้าประชุมครบองค์ประชุมตามที่กำหนด ไว้ในแต่ละกรณี คำว่า "**พร้อมหน้าบุคคล**" คือ คู่กรณีหรือบุคคลที่เกี่ยวข้องในเรื่องนั้นอยู่พร้อมกัน คำว่า "**พร้อมหน้าวัตถุ**" คือ ยกเรื่องที่เกิดนั้นขึ้นมาวินิจฉัย คำว่า "**พร้อมหน้าธรรม**" คือ วินิจฉัยถูกต้องโดยธรรมวินัย

๒. **สติวินัย** ระงับโดยประกาศสมมติให้รู้ว่า เป็นพระอริยะผู้มีสติสมบูรณ์

คำว่า "**สติวินัย**" คือ วิธีระงับอธิกรณ์โดยเอาสติขึ้นเป็นหลัก ในกรณีที่มีผู้โจทพระอรหันต์ด้วยสีลวิบัติ สงฆ์จะสวดประกาศสมมติให้แก่ผู้เป็นพระอรหันต์นั้นว่า "**ท่านผู้นี้มีสติสมบูรณ์**" เป็นการบอกให้รู้ว่าใครจะโจทพระอรหันต์ด้วยอาบัติไม่ได้

๓. **อมูฬหวินัย** ระงับโดยยกประโยชน์ให้ว่าต้องอาบัติในขณะเป็นบ้า

คำว่า "**อมูฬหวินัย**" คือ วิธีระงับอธิกรณ์โดยยกประโยชน์แก่ภิกษุที่หายเป็นบ้าแล้ว ในกรณีที่มีผู้โจทภิกษุนั้นด้วยอาบัติที่ต้องในขณะเป็นบ้า สงฆ์จะสวดประกาศสมมติเพื่อไม่ให้ใครๆ โจทเธอด้วยอาบัติ

๔. **ปฏิญญาตกรณะ** ระงับตามคำรับของจำเลย

คำว่า "**ปฏิญญาตกรณะ**" คือ วิธีการระงับอธิกรณ์โดยปรับอาบัติตามคำรับสารภาพของจำเลย การแสดงอาบัติก็ถือว่าเป็นปฏิญญาตกรณะเช่นเดียวกัน

๕. **เยภุยยสิกา** ระงับตามเสียงข้างมาก

คำว่า "**เยภุยยสิกา**" คือ วิธีระงับอธิกรณ์โดยตัดสินตามเสียงข้างมาก สงฆ์จะใช้วิธีการนี้ในกรณีที่บุคคลหลายฝ่ายมีความเห็นไม่ตรงกัน

๖. **ตัสสปาปิยสิกา** ระงับโดยการลงโทษแก่ผู้ทำผิด

คำว่า "**ตัสสปาปิยสิกา**" คือ วิธีระงับอธิกรณ์โดยตัดสินลงโทษแก่ผู้กระทำผิด เมื่อสงฆ์พิจารณาตามหลักฐานพยานแล้วเห็นว่ามีความผิดจริง แม้เธอจะไม่รับสารภาพก็ตาม

๗. **ติณวัตถารกะ** ระงับโดยการประนีประนอม

คำว่า "**ติณวัตถารกะ**" คือ วิธีระงับอธิกรณ์โดยการให้ทั้ง ๒ ฝ่ายประนีประนอมกัน เปรียบเหมือนเอาหญ้ากลบไว้ ไม่ต้องชำระสะสางคดีความ วิธีนี้ใช้ระงับอธิกรณ์ที่ยุ่งยาก อาจจะเป็นอนุวาทาธิกรณ์หรืออาปัตตาธิกรณ์ เช่น กรณีพิพาทกันของภิกษุชาวเมืองโกสัมพี (กงฺขา.ฏีกา ๔๗๐)

อธิกรณสมถะ ๗ ถือว่าเป็นกระบวนการยุติธรรม กระบวนการแก้ปัญหา และกระบวนการดำเนินงานกิจการคณะสงฆ์ที่เป็นทางการของสังคมสงฆ์ ที่แสดงให้เห็นรูปแบบแห่งระบอบประชาธิปไตยและรูปแบบการทำงานในสังคมสงฆ์ นับแต่ครั้งพุทธกาลมาถึงปัจจุบัน

อธิกรณ์ ๔ อย่าง

"**อธิกรณ์**" ๔ อย่าง คือ (๑) **วิวาทาธิกรณ์** การเถียงกันเกี่ยวกับพระธรรมวินัยว่านี้เป็นพระธรรมวินัยที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ นี้ไม่ใช่พระธรรมวินัยที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ เป็นต้น (๒) **อนุวาทาธิกรณ์** เรื่องการกล่าวหาใส่ความ โจทกันด้วยอาบัติต่างๆ เช่น ภิกษุรูปนี้รูปนั้นต้องอาบัตินี้ ประพฤติอย่างนี้ มีความผิดอย่างนี้ (๓) **อาปัตตาธิกรณ์** เรื่องการต้องอาบัติ การปรับอาบัติ และการแก้ตัวให้พ้นจากอาบัติ (๔) **กิจจาธิกรณ์** กิจธุระต่างๆ ที่สงฆ์จะต้องทำ เช่น การสวดปาติโมกข์ การอุปสมบท (วิ.ป. ๘/๒๗๕/๒๑๐, วิ.อ. ๓/๓๒๕/๔๖๕, กงฺขา.อ. ๓๓๖)

วิธีระงับอธิกรณ์

๑. **วิวาทาธิกรณ์** ระงับด้วย สัมมุขาวินัย และ เยภุยยสิกา
๒. **อนุวาทาธิกรณ์** ระงับด้วย สัมมุขาวินัย สติวินัย อมูฬหวินัย และตัสสปาปิยสิกา
๓. **อาปัตตาธิกรณ์** ระงับด้วย สัมมุขาวินัย ปฏิญญาตกรณะ และ ติณวัตถารกะ
๔. **กิจจาธิกรณ์** ระงับด้วย สัมมุขาวินัย (กงฺขา.อ. ๓๓๘-๓๓๙)

ลำดับเนื้อหาของนิสสัคคิยกัณฑ์ ปาจิตติยกัณฑ์ และปาฏิเทสนียกัณฑ์ ดังกล่าวมา ดำเนินไปในลักษณะเดียวกัน ดังนี้

๑. **ต้นบัญญัติ** เล่าเรื่องภิกษุผู้เป็นอาทิกัมมิกะ คือ ผู้ประพฤติเสียหายในกรณีนั้นๆ เป็นรายแรกที่พระพุทธเจ้าอ้างถึงเพื่อบัญญัติสิกขาบท เช่น พวกภิกษุฉัพพัคคีย์ทรงอติเรกจีวรเกิน ๑๐ วัน เป็นเหตุให้ทรงบัญญัตินิสสัคคิยปาจิตตีย์สิกขาบทที่ ๑ แห่งจีวรวรรค

๒. **พระบัญญัติ** คือ สิกขาบทที่พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติเป็นข้อห้ามมิให้ภิกษุล่วงละเมิด มีบทกำหนดโทษหรือปรับอาบัติผู้ล่วงละเมิด ถ้าเป็นการบัญญัติสิกขาบทในครั้งแรก เรียกว่า มูลบัญญัติ เช่น มูลบัญญัติของปาจิตตีย์สิกขาบทที่ ๗ แห่งมุสาวาทวรรคว่า "ก็ ภิกษุใดแสดงธรรมแก่มาตุคาม ต้องอาบัติปาจิตตีย์" ถ้ามีการบัญญัติเพิ่มเติมข้อความให้กับสิกขาบทนั้นเพื่อความรอบคอบรัดกุม สิกขาบทที่ทรงบัญญัติเพิ่มเติมนี้เรียกว่า อนุบัญญัติ เช่น อนุบัญญัติของปาจิตตีย์สิกขาบทที่ ๗ แห่งมุสาวาทวรรคนี้ว่า "อนึ่ง ภิกษุใดแสดงธรรมแก่มาตุคามเกิน ๕-๖ คำ ต้องอาบัติปาจิตตีย์" และถ้ายังไม่รอบคอบรัดกุมพอ พระพุทธเจ้าก็จะทรงบัญญัติอนุบัญญัติเพิ่มเติมอีกอาจเป็นอนุบัญญัติ ๒, ๓, ๔ ก็ได้ เช่น อนุบัญญัติ ๒ ของ ปาจิตตีย์สิกขาบทที่ ๗ แห่งมุสาวาทวรรคนี้ว่า "อนึ่ง ภิกษุใดแสดงธรรมแก่มาตุคาม เกิน ๕-๖ คำ ต้องอาบัติปาจิตตีย์ ยกเว้นมีบุรุษที่รู้เดียงสาอยู่ด้วย" แต่ในนิสสัคคิยปาจิตตีย์ ๓๐ และปาจิตตีย์ ๙๒ สิกขาบท บางสิกขาบทก็ไม่มีอนุบัญญัติ

๔. **สิกขาบทวิภังค์และบทภาชนีย์** คำว่า สิกขาบทวิภังค์ หมายถึงการจำแนกความสิกขาบท เป็นการอธิบายความหมายของศัพท์หรือข้อความในพระบัญญัติ เช่น ในสิกขาบทวิภังค์ของปาจิตตีย์สิกขาบทที่ ๑ แห่งสุราปานวรรค ท่านอธิบายความหมายของคำว่า "เมรัย" โดยยกเอาสิ่งที่เรียกว่าเมรัยทั้งหมดซึ่งมีอยู่ ๕ ประเภท คือ (๑) น้ำดองดอกไม้ (๒) น้ำดองผลไม้ (๓) น้ำดองน้ำหวาน (๔) น้ำดองน้ำอ้อย (๕) น้ำดองผสม หรือสิกขาบทวิภังค์ของปาจิตตีย์สิกขาบทที่ ๑ แห่งสัปปาณกวรรค ท่านอธิบายความหมายของคำว่า "สัตว์มีชีวิต" โดยให้คำนิยามว่า "ที่ชื่อว่า สัตว์มีชีวิต พระผู้มีพระภาคตรัสหมายถึงสัตว์ดิรัจฉาน" การอธิบายความในสิกขาบททั้ง ๒ นี้ ไม่มีอัตถุทธารคือไม่มีการยกเนื้อความทั่วไปที่มีอยู่ขึ้นแสดงทั้งหมดแล้วระบุเฉพาะเนื้อความเดียวที่ประสงค์เอาในปริบทนี้ เป็นแต่เพียงระบุประเภทของสิ่งที่เรียกว่า เมรัย และการนิยามความของคำว่า สัตว์มีชีวิต เท่านั้น

คำว่า "**บทภาชนีย์**" แปลว่า การจำแนกแยกแยะความหมายของบท เป็นการนำเอาบทหรือคำในสิกขาบทวิภังค์มาขยายความเพิ่มเติมอีก ในคัมภีร์มหาวิภังค์ ภาค ๒ นี้ มักจะไม่นำเอาศัพท์ที่มีการจำแนกความในสิกขาบทวิภังค์แล้วมาขยายความเพิ่มเติม แต่จะอธิบายความเพิ่มเติมในส่วนที่ว่าด้วยการปรับอาบัติ เช่น บทภาชนีย์ของปาจิตตีย์สิกขาบทที่ ๑ แห่งสัปปาณกวรรค ท่านอธิบายความว่า "ที่ชื่อว่า สัตว์มีชีวิต พระผู้มีพระภาคตรัสถึงสัตว์ดิรัจฉาน" บทภาชนีย์ก็อธิบายเพิ่มเติมในอีกลักษณะหนึ่งว่า "สัตว์มีชีวิต ภิกษุสำคัญว่าเป็นสัตว์มีชีวิต พรากจากชีวิต ต้องอาบัติปาจิตตีย์ สัตว์มีชีวิต ภิกษุไม่แน่ใจพรากจากชีวิต ต้องอาบัติทุกกฏ" เป็นต้น

สันนิษฐานว่า คำอธิบายตัวสิกขาบทดังที่ปรากฏในสิกขาบทวิภังค์และบทภาชนีย์นั้น พระผู้มีพระภาคทรงประทานวินิจฉัยไว้บ้าง พระอุบาลีเถระอธิบายไว้บ้าง สมด้วยกับคำที่พระธรรมปาลเถระแห่งอินเดียใต้ ผู้มีชีวิตอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๖ กล่าวไว้ในคัมภีร์ธัมมสังคณีอนุฏีกา (อนุฏีกา

๑/๑๓/๑๓) ว่า "**ปฐมสงฺคีติยํ ยา อฏฺจกถา สงฺคีตาติวจเนน, สา ภควโต ธรมานกาเลปิ อฏฺจกถา สํวิชฺชติ** อรรถกถาที่พระสังคีติกาจารย์ร้อยกรองไว้เมื่อคราวปฐมสังคายนานั้น เป็นอรรถกถาที่มีอยู่ในสมัยที่พระผู้มีพระภาคทรงพระชนม์อยู่"

๔. **อนาปัตติวาร** ว่าด้วยข้อยกเว้นสำหรับบุคคลผู้ล่วงละเมิดสิกขาบทโดยไม่ต้องอาบัติ เช่น สิกขาบทที่ ๗ แห่งมุสาวาทวรรคในปาจิตติยกัณฑ์ มีข้อยกเว้นไม่ปรับอาบัติแก่ภิกษุผู้แสดงธรรมแก่มาตุคามในกรณีต่อไปนี้ (๑) ภิกษุแสดงธรรม โดยมีบุรุษรู้เดียงสาอยู่ด้วย (๒) ภิกษุแสดงธรรมเพียง ๕-๖ คำ (๓) ภิกษุแสดงธรรมหย่อนกว่า ๕-๖ คำ (๔) ภิกษุลุกขึ้นแล้วนั่งแสดงธรรม (๕) ภิกษุแสดงธรรมแก่มาตุคามที่ลุกขึ้นแล้วนั่งลง (๖) ภิกษุผู้ถามปัญหา (๗) ภิกษุถูกถามจึงกล่าวธรรม (๘) ภิกษุผู้แสดงธรรมแก่คนอื่นแต่มาตุคามอาศัยฟังด้วย (๙) ภิกษุวิกลจริต (๑๐) ภิกษุต้นบัญญัติ นี้เป็นลำดับเนื้อหาของนิสสัคคิยกัณฑ์ ปาจิตติยกัณฑ์ และปาฏิเทสนียะ

ส่วนลำดับเนื้อหาของเสขิยกัณฑ์ เหมือนกันกับนิสสัคคิยกัณฑ์และปาจิตติยกัณฑ์ดังกล่าวมาแล้ว ยกเว้น "สิกขาบทวิภังค์" ที่ไม่ปรากฏในเสขิยกัณฑ์

สรุปว่า พระวินัยปิฎก มหาวิภังค์ ภาค ๑ และมหาวิภังค์ ภาค ๒ มีเนื้อความเป็น ๒๒๐ สิกขาบท ส่วนอธิกรณสมถะ ๗ ไม่ใช่สิกขาบท เป็นเพียงวิธีวินิจฉัยตัดสินความถูกความผิดของสิกขาบททั้ง ๒๒๐ แต่อาจารย์ทั้งหลายมักนับรวมเข้าด้วยกันเป็น ๒๒๗ สิกขาบท

พระไตรปิฎกเล่มที่ ๓
พระวินัย ภิกขุนีวิภังค์

พระวินัยปิฎกเล่ม ๓ คือ **ภิกขุนีวิภังค์** ว่าด้วยบทบัญญัติของภิกษุณีสงฆ์ มีปาราชิกกัณฑ์ สังฆาทิเสสกัณฑ์ นิสสัคคิยกัณฑ์ ปาจิตติยกัณฑ์ ปาฏิเทสนียกัณฑ์ เสขิยกัณฑ์ และอธิกรณสมถะ รวมเป็น ๓๑๑ สิกขาบท โดยปรับโทษสถานหนัก แก่ภิกษุณีผู้ล่วงละเมิดบทบัญญัติในปาราชิกกัณฑ์และสังฆาทิเสสกัณฑ์ และปรับโทษสถานเบาแก่ภิกษุณีผู้ล่วงละเมิดบทบัญญัติในกัณฑ์ที่เหลือ

คำว่า "**ภิกขุนีวิภังค์**" แปลว่า ข้อแจกแจงเกี่ยวกับภิกษุณี, การจำแนกความเกี่ยวกับสิกขาบทของภิกษุณี สิกขาบทเหล่านี้เป็นศีลของภิกษุณี เรียกโดยรวมว่า "**ภิกขุนีปาติโมกข์**" เป็นบทบัญญัติที่ภิกษุณีสงฆ์จะต้องสวดในที่ประชุมสงฆ์ทุกครึ่งเดือน เหมือนกับที่ภิกษุสงฆ์สวดภิกขุปาติโมกข์

บทบัญญัติเพื่อภิกษุณี มี ๒ ส่วน

๑. **อสาธารณบัญญัติ** หรือ **เอกโตบัญญัติ** บทบัญญัติที่พระผู้มีพระภาคทรงปรารภภิกษุณีสงฆ์ บัญญัติไว้เฉพาะสำหรับภิกษุณีสงฆ์ฝ่ายเดียว มี ๑๓๐ สิกขาบท ภิกษุสงฆ์ไม่ต้องรักษา

๒. **สาธารณบัญญัติ** หรือ **อุภโตบัญญัติ** บทบัญญัติที่พระผู้มีพระภาคทรงปรารภทั้งภิกษุสงฆ์และภิกษุณีสงฆ์พึงรักษา มี ๑๘๑ สิกขาบท มีเนื้อหาดังที่แสดงไว้แล้วในพระวินัยปิฎก มหาวิภังค์

ภาค ๑ และ ๒

ประเด็นที่ควรศึกษา คือ อสาธารณบัญญัติ ๑๓๐ สิกขาบทของภิกษุณีที่แสดงไว้ในภิกขุนีวิภังค์ มิได้ตั้งชื่อเฉพาะของแต่ละสิกขาบทไว้ ท่านใช้ปูรณสังขยา เป็นชื่อสิกขาบททั้ง ๑๓๐ สิกขาบท ว่า สิกขาบทที่ ๑ สิกขาบทที่ ๒ ฯลฯ สิกขาบทที่ ๙ สิกขาบทที่ ๑๐ เป็นต้น

คำที่เป็นชื่อเฉพาะประจำแต่ละสิกขาบททั้งอสาธารณบัญญัติ ทั้งสาธารณบัญญัติ ๓๑๑ สิกขาบท ท่านแสดงไว้ในคัมภีร์กังขาวิตรณี (กงฺขา. ๔๘-๑๐๒) ในวินัยปิฎก ภิกขุนีวิภังค์แปล ได้แสดงชื่อสิกขาบทที่เป็นปูรณสังขยาและความหมายคำที่เป็นชื่อเฉพาะของแต่ละสิกขาบท ในพากย์ภาษาไทยตามคำมคธที่เป็นชื่อเฉพาะจากคัมภีร์กังขาวิตรณีไว้ เช่น ปาราชิกสิกขาบทที่ ๑ ว่าด้วยการยินดีการจับต้องบริเวณใต้รากขวัญ(ไหปลาร้า)ลงมาถึงเหนือเข่าของชายเป็นต้น

พระวินัยปิฎก เล่ม ๓ คือ ภิกขุนีวิภังค์นี้ แสดงไว้เฉพาะอสาธารณบัญญัติ ๑๓๐ สิกขาบท เท่านั้น โดยแบ่งเนื้อหาออกเป็น ๗ กัณฑ์ มีเนื้อหาโดยสังเขปและประเด็นที่น่าสนใจ ดังนี้

๑. ปาราชิกกัณฑ์

คำว่า **ปาราชิก** เป็นชื่อธรรมคืออาบัติปาราชิก แปลว่า **ทำให้พ่ายแพ้** เป็นชื่อบุคคลผู้ต้องอาบัติปาราชิก แปลว่า **ผู้พ่ายแพ้**

บทบัญญัติในปาราชิกกัณฑ์ ปรับโทษสถานหนักแก่ภิกษุณีผู้ล่วงละเมิดจัดเป็นครุกาบัติคืออาบัติหนัก ภิกษุณีผู้ล่วงละเมิดย่อมขาดจากความเป็นภิกษุณีทันที ต้องสละสมณเพศและไม่ได้รับอนุญาตให้บวชเป็นภิกษุณีอีก อาบัติปาราชิกจัดเป็น**ทุฏฐุลลาบัติ**คืออาบัติชั่วหยาบ เป็น**อนวเสสาบัติ**คืออาบัติไม่มีส่วนเหลือ และเป็น**อเตกิจฉา**คือแก้ไขไม่ได้

ปาราชิกของภิกษุณีสงฆ์แบ่งเป็น ๒ ส่วน

๑. **อสาธารณปาราชิก** เป็นสิกขาบทที่พระผู้มีพระภาคทรงปรารภภิกษุณีสงฆ์บัญญัติไว้เฉพาะภิกษุณีสงฆ์

๒. **สาธารณปาราชิก** เป็นสิกขาบทที่พระผู้มีพระภาคทรงปรารภภิกษุสงฆ์บัญญัติไว้แล้ว ซึ่งภิกษุณีสงฆ์พึงรักษาด้วย

ในภิกขุนีวิภังค์นี้ แสดงไว้เฉพาะอสาธารณปาราชิก ๔ สิกขาบท ส่วนสาธารณปาราชิก ๔ สิกขาบทอนุโลมตามของภิกษุ

อสาธารณปาราชิก ๔ สิกขาบท

ปาราชิกสิกขาบทที่ ๑ ว่าด้วยการยินดีการจับต้องบริเวณใต้รากขวัญ(ไหปลาร้า)ลงมาถึงเหนือเข่าของชาย

ภิกษุณีผู้กำหนัด มีความยินดีการจับต้อง การลูบคลำ การจับ การต้อง หรือการบีบนวดของชายผู้กำหนัด บริเวณใต้รากขวัญ(ไหปลาร้า)ลงมาถึงเหนือเข่า ต้องอาบัติปาราชิกชื่อว่า**อุพภชาณุมัณฑลิกา**

ปาราชิกสิกขาบทที่ ๒ ว่าด้วยการปกปิดโทษ

ภิกษุณีรู้อยู่ปกปิดโทษของภิกษุณีผู้ต้องอาบัติปาราชิก ไม่โจทด้วยตนเอง ไม่บอกแก่คณะ ต้องอาบัติปาราชิกชื่อว่า**วัชชปฏิจฉาทิกา**

ปาราชิกสิกขาบทที่ ๓ ว่าด้วยการประพฤติตามภิกษุที่ถูกสงฆ์ลงอุกเขปนียกรรม

ภิกษุณีประพฤติตามภิกษุที่ถูกสงฆ์พร้อมเพรียงกันลงอุกเขปนียกรรมแล้ว และสงฆ์ยังไม่รับกลับเข้าหมู่ ยังไม่มีสิทธิ์อยู่ร่วมกับสงฆ์ ต้องอาบัติปาราชิกชื่อว่า**อุกขิตตานุวัตติกา**

ปาราชิกสิกขาบทที่ ๔ ว่าด้วยวัตถุ ๘ มีการยินดีการจับต้องมือของชายเป็นต้น

ภิกษุณีผู้กำหนัด มีความยินดีการจับมือ การที่ชายผู้กำหนัดจับมุมสังฆาฏิ ยืนเคียงคู่กัน สนทนากัน ไปที่นัดหมาย ยินดีการที่ชายมาหา เดินตามชายเข้าไปสู่ที่ลับ และน้อมกายเข้าไปหาเพื่อคลุกคลีกันเพื่อจะเสพอสัทธรรมคือการถูกต้องกาย เมื่อกระทำครบทั้ง ๘ อย่างนี้ ต้องอาบัติปาราชิกชื่อว่า**อัฏฐวัตถุกา**

สาธารณปาราชิกอีก ๔ สิกขาบท

ปาราชิกสิกขาบทที่ ๑ ว่าด้วยการเสพเมถุนธรรม

ภิกษุณีเสพเมถุนธรรมด้วยความพอใจ โดยที่สุดกับสัตว์ดิรัจฉานตัวผู้ เป็นปาราชิก หาสังวาสมิได้

ปาราชิกสิกขาบทที่ ๒ ว่าด้วยการถือเอาสิ่งของที่เจ้าของไม่ได้ให้

ภิกษุณีถือเอาทรัพย์ที่เจ้าของมิได้ให้ โดยส่วนแห่งจิตคิดจะลัก จากหมู่บ้านก็ตาม จากป่าก็ตาม มีมูลค่าเท่ากับอัตราโทษที่พระราชาทั้งหลายจับโจรได้แล้วประหารบ้าง จองจำบ้าง เนรเทศบ้าง บริภาษว่า “เจ้าเป็นโจร เจ้าเป็นคนพาล เจ้าเป็นคนหลง เจ้าเป็นขโมย” เพราะถือเอาทรัพย์ที่เจ้าของมิได้ให้เช่นใด ภิกษุณีผู้ถือเอาทรัพย์ที่เจ้าของมิได้ให้เช่นนั้นย่อมเป็นปาราชิก หาสังวาสมิได้

ปาราชิกสิกขาบทที่ ๓ ว่าด้วยการพรากกายมนุษย์

ภิกษุณีจงใจพรากกายมนุษย์จากชีวิต หรือแสวงหาศัสตราอันจะพรากกายมนุษย์นั้น กล่าวพรรณนาคุณแห่งความตายหรือชักชวนเพื่อให้ตายว่า “ท่านผู้เจริญ จะมีชีวิตอย่างลำบากยากเข็ญนี้ไปทำไม ท่านตายเสียดีกว่า” เธอมีจิตใจดำริอย่างนี้ กล่าวพรรณนาคุณแห่งความตายหรือชักชวนเพื่อความตายโดยประการต่างๆ ย่อมเป็นปาราชิก หาสังวาสมิได้

ปาราชิกสิกขาบทที่ ๔ ว่าด้วยการกล่าวอวดอุตตริมนุสสธรรม

ภิกษุณีไม่รู้ยิ่งกล่าวอวดอุตตริมนุสสธรรมอันเป็นญาณทัสสนะที่ประเสริฐอันสามารถให้น้อมเข้ามาในตนว่า “ข้าพเจ้ารู้อย่างนี้ เห็นอย่างนี้” ต่อจากนั้น ผู้ใดผู้หนึ่งโจทก็ตามไม่โจทก็ตาม เธอต้องอาบัติแล้วหวังความบริสุทธิ์พึงกล่าวอย่างนี้ว่า “แม่เจ้า ดิฉันไม่รู้อย่างนั้น ได้กล่าวว่ารู้ ไม่เห็นอย่างนั้น ได้กล่าวว่าเห็น ดิฉันกล่าวคำไร้ประโยชน์ เป็นคำเท็จ” เว้นไว้แต่สำคัญว่าได้บรรลุ ย่อมเป็นปาราชิก หาสังวาสมิได้ (กงฺขา. ๔๘-๔๙ ดูรายละเอียดในวินัยปิฎกแปล เล่ม ๑/๔๔/๓๒, ๙๑/๘๐, ๑๗๑/๑๔๐-๑๔๑, ๑๙๗/๑๘๓)

ปาราชิกกัณฑ์ของภิกษุณีสงฆ์ กับของภิกษุสงฆ์

สาธารณปาราชิก ๔ สิกขาบทของภิกษุณีสงฆ์ เนื้อหาสาระในหลักการเหมือนกับของภิกษุสงฆ์ ส่วนที่ต่างกันเป็นเพียงรายละเอียดของปาราชิกสิกขาบทที่ ๑ ที่มีความพิสดารและเนื้อหาบางประเด็นไม่เหมือนกัน

ปาราชิกสิกขาบทที่ ๑ ของภิกษุณีสงฆ์ ความว่า "ภิกษุณีใดเสพเมถุนธรรมด้วยความพอใจ โดยที่สุดแม้กับสัตว์ดิรัจฉานตัวผู้ ภิกษุณีนั้นเป็นปาราชิก หาสังวาสมิได้" (กงฺขา. ๔๘)

ปาราชิกสิกขาบทที่ ๑ ของภิกษุสงฆ์ ความว่า "ภิกษุใดถึงพร้อมด้วยสิกขาและสาชีพของภิกษุทั้งหลาย ไม่บอกคืนสิกขา ไม่เปิดเผยความท้อแท้ เสพเมถุนธรรม โดยที่สุดแม้กับสัตว์ดิรัจฉานตัวเมีย ภิกษุนั้นเป็นปาราชิก หาสังวาสมิได้" (วินัยปิฎกแปล ๑/๔๔/๓๒)

ประเด็นที่ควรศึกษาต่อมา ก็คือ อสาธารณปาราชิกของภิกษุณีสงฆ์ดังกล่าวมานั้น มีข้อความที่เป็นชื่อเฉพาะประจำอยู่ในแต่ละสิกขาบท

สิกขาบทที่ ๑ ชื่อว่า อุพภชาณุมัณฑลิกา (การยินดีการจับต้องบริเวณใต้รากขวัญลงมาถึงเหนือเข่า)

สิกขาบทที่ ๒ ชื่อว่า วัชชปฏิจฉาทิกา (การปกปิดโทษ)

สิกขาบทที่ ๓ ชื่อว่า อุกขิตตานุวัตติกา (การประพฤติตามภิกษุณีที่ถูกสงฆ์ลงอุกเขปนียกรรม)

สิกขาบทที่ ๔ ชื่อว่า อัฏฐวัตถุกา (การล่วงละเมิดวัตถุ ๘) เป็นต้น

พระไตรปิฎกเล่มที่ ๔
พระวินัย มหาวรรค ภาค ๑

มหาวรรค มี ๒ ภาค แบ่งออกเป็น ๑๐ ขันธกะ คือ (๑) มหาวรรค ภาค ๑ มี ๔ ขันธกะ จัดเป็นพระวินัยปิฎก เล่ม ๔ (๒) มหาวรรค ภาค ๒ มี ๖ ขันธกะ จัดเป็นพระวินัยปิฎกเล่ม ๕

มหาวรรคทั้ง ๒ ภาค มีเนื้อหาว่าด้วยระเบียบปฏิบัติ ขนบธรรมเนียมประเพณีสงฆ์ เรียกโดยรวมว่า "อภิสมาจาริกสิกขา" ไม่ได้เป็นสิกขาบทบัญญัติ ไม่ได้มาในพระปาติโมกข์ สงฆ์ไม่ต้องยกขึ้นแสดงทุกครึ่งเดือน

มหาวรรค แปลว่า **หมวดใหญ่** เนื้อหาในคัมภีร์มหาวรรค ภาค ๑ นี้ เนื่องจากไม่ได้เป็นสิกขาบทบัญญัติ ในกรณีที่เป็นข้อห้าม ถ้าภิกษุล่วงละเมิดไม่ปฏิบัติตาม บางกรณีทรงปรับเพียงอาบัติทุกกฏ บางกรณีปรับสูงขึ้นไปถึงอาบัติถุลลัจจัย เช่น

"ภิกษุทั้งหลาย โจรที่มีชื่อโด่งดัง ไม่พึงให้บรรพชา รูปใดให้บรรพชา ต้องอาบัติทุกกฏ" (วิ.มหา. ๔/๙๑)

"ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุไม่พึงเข้าจำพรรษาในตุ่ม รูปใดเข้าจำ ต้องอาบัติทุกกฏ" (วิ.มหา. ๔/๒๐๔)

"พวกภิกษุอาคันตุกะได้เห็นอาการของภิกษุที่อยู่ในอาวาส ลักษณะของภิกษุที่อยู่ในอาวาส เครื่องหมายของภิกษุที่อยู่ในอาวาส สิ่งส่อแสดงภิกษุที่อยู่ในอาวาส ของพวกภิกษุที่อยู่ในอาวาส เตียง ตั่ง ฟูก หมอน น้ำฉัน น้ำใช้ จัดไว้ดี บริเวณกวาดสะอาด ครั้นแล้ว ไม่แน่ใจว่า "มีพวกภิกษุที่อยู่ในอาวาสอยู่หรือไม่มีหนอ" ... ภิกษุเหล่านั้น ไม่แน่ใจจึงค้นหาจนพบ มุ่งความแตกร้าวว่า "ขอภิกษุเหล่านั้น จงเสื่อมสูญ จงพินาศ ภิกษุเหล่านั้นจะมีประโยชน์อะไร" ปวารณา ต้องอาบัติถุลลัจจัย" (วิ.มหา. ๔/๒๒๙)

การวางระเบียบและข้อกำหนด ในบางกรณี พระผู้มีพระภาคทรงห้ามทำสิ่งนั้นสิ่งนี้ก่อนแล้ว ทรงอนุญาตให้ทำสิ่งนั้นสิ่งนี้ได้ เช่น

"ภิกษุทั้งหลาย ไม่พึงยกปาติโมกข์ขึ้นแสดงทุกวัน รูปใดยกขึ้นแสดง ต้องอาบัติทุกกฏ ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้ยกปาติโมกข์ขึ้นแสดงในวันอุโบสถ" (วิ.มหา. ๔/๑๓๖)

เนื้อหาโดยย่อแห่งมหาวรรค ภาค ๑

๑. **มหาขันธกะ** ตอนว่าด้วยเรื่องสำคัญ มี ๖๗ หัวข้อ

เนื้อหาเริ่มด้วยเหตุการณ์ในสมัยที่ตรัสรู้ใหม่ๆ คือทรงพิจารณาปฏิจจสมุปบาท ณ ควงต้นโพธิพฤกษ์ ทรงแสดงธรรมเป็นเหตุให้เป็นพราหมณ์ ณ ควงต้นอชปาลนิโครธ เป็นต้น นอกจากนี้ก็มีเรื่องสำคัญอื่นๆ เช่น ทรงแสดงปฐมเทศนาธัมมจักกัปปวัตตนสูตรและอนัตตลักขณสูตรโปรดภิกษุปัญจวัคคีย์ ทรงแสดงอนุปุพพิกถาและสามุกกังสิกธรรมเทศนาคืออริยสัจ ๔ โปรดยสะพร้อมด้วยมารดาบิดา ภรรยา และมิตรสหาย เรื่องข้อกำหนดในการอุปสมบท และเนื้อหาจบลงด้วยเรื่องการลงอุกเขปนียกรรมแก่ภิกษุเพราะไม่เห็นอาบัติ เพราะไม่ทำคืนอาบัติ และเพราะไม่สละทิฏฐิบาป

๒. **อุโปสถขันธกะ** ตอนว่าด้วยอุโบสถ มี ๓๙ หัวข้อ

เนื้อหาเริ่มด้วยเรื่องที่พวกปริพาชกอัญเดียรถีย์ นิยมประชุมกล่าวธรรมในวันขึ้น ๑๔ ค่ำ ๑๕ ค่ำ และ ๘ ค่ำแห่งปักษ์ มีคนเลื่อมใสนิยมไปฟังธรรมกันมากเป็นเหตุให้พระเจ้าพิมพิสารทูลขออนุญาตให้ภิกษุสงฆ์ประชุมกันอย่างนั้นบ้าง พระผู้มีพระภาคก็ทรงอนุญาตตามที่ทูลขอ และเป็นหลักปฏิบัติให้ภิกษุสงฆ์ยกพระปาฏิโมกข์ขึ้นแสดงในทุกครึ่งเดือนสืบมา นอกจากนี้ก็มีเรื่องสำคัญอื่นๆ เช่น การที่ทรงอนุญาตให้ภิกษุสงฆ์ยกพระปาติโมกข์ขึ้นแสดงในวันอุโบสถ การอนุญาตให้สงฆ์สมมติสมานสังวาสสีมา การสมมติโรงอุโบสถให้เป็นแดนไม่อยู่ปราศจากไตรจีวร ปาติโมกขุทเทส ๕ ประการ บุพพกรณ์และบุพพกิจแห่งอุโบสถ และเนื้อหาจบลงด้วยเรื่องที่ภิกษุสงฆ์ ไม่พึงยกพระปาติโมกข์ขึ้นแสดงในบริษัทที่มีภิกษุณีและอนุปสัมบันอื่นๆ รวมอยู่ด้วย

๓. **วัสสูปนายิกขันธกะ** ตอนว่าด้วยวันเข้าพรรษา มี ๑๓ หัวข้อ

เนื้อหาเริ่มด้วยการที่ทรงอนุญาตให้ภิกษุสงฆ์อยู่จำพรรษา ประเภทแห่งวันเข้าจำพรรษา ว่าด้วยข้ออนุญาตเนื่องด้วยสัตตาหกรณียะในกรณีต่างๆ เรื่องขาดพรรษาโดยไม่ต้องอาบัติ สถานที่ที่ควรอยู่จำพรรษาและไม่ควรอยู่จำพรรษา และเนื้อหาจบลงด้วยเรื่องภิกษุรับคำที่จะอยู่จำพรรษาต้นหรืออยู่จำ

พรรษาหลังแล้วไม่ปฏิบัติตามที่รับคำ ต้องอาบัติทุกกฏ

๔. **ปวารณาขันธกะ** ตอนว่าด้วยปวารณา มี ๒๗ หัวข้อ

เนื้อหาเริ่มด้วยเรื่องภิกษุหลายรูปอยู่จำพรรษาในแคว้นโกศลโดยตั้งกติกากันว่า "จะไม่ทักทายปราศรัยกันในระหว่างพรรษา ๓ เดือน" พระผู้มีพระภาคทรงทราบเรื่องนั้น ได้ทรงตำหนิวิธีการเช่นนั้นว่า เป็นเหมือนการอยู่ร่วมกันของพวกปศุสัตว์ นอกจากนี้ ก็มีเรื่องสำคัญอื่นๆ เช่น เรื่องประเภทแห่งวันปวารณา เรื่องอาการที่ทำปวารณา ๔ อย่าง เรื่องวิธีการปวารณาแบบต่างๆ เช่น ปวารณาเป็นการสงฆ์ เรื่องการแก้ไขสภาคาบัติในวันปวารณา และเนื้อหาจบลงด้วยเรื่องทรงอนุญาตให้เลื่อนวันปวารณาออกไป และไม่มีใครเป็นใหญ่ในปวารณา

พระไตรปิฎกเล่มที่ ๕
พระวินัย มหาวรรค ภาค ๒

พระวินัยปิฎกเล่มที่ ๕ คือ มหาวรรค ภาค ๒ แบ่งเป็น ๖ ขันธกะ มีเนื้อหาต่อจากมหาวรรค ภาค ๑ ว่าด้วยระเบียบปฏิบัติ ขนบธรรมเนียม ประเพณีสงฆ์ เรียกโดยรวมว่า "**อภิสมาจาริกสิกขา**" ได้แก่ประมวลระเบียบปฏิบัติ ที่เป็นข้อบังคับเล็กๆ น้อยๆ สำหรับภิกษุสงฆ์ซึ่งไม่ได้มาในพระปาติโมกข์ สงฆ์ไม่ต้องยกขึ้นแสดงทุกครึ่งเดือน

เนื่องจากเนื้อหาในมหาวรรค ภาค ๒ นี้ มิได้เป็นสิกขาบทบัญญัติ ในกรณีที่เป็นข้อห้าม ถ้าภิกษุล่วงละเมิดไม่ปฏิบัติตาม บางกรณีทรงปรับโทษเพียงอาบัติทุกกฏ บางกรณีปรับโทษสูงขึ้นไปถึงอาบัติถุลลัจจัย เช่น

"ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตรองเท้าชั้นเดียว ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุไม่พึงสวมรองเท้า ๒ ชั้น ไม่พึงสวมรองเท้า ๓ ชั้น ไม่พึงสวมรองเท้าหลายชั้น รูปใดสวมต้องอาบัติทุกกฏ" (วิ.มหา. ๔/๒๔๕)

"ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุมีจิตกำหนัดไม่พึงจับองค์กำเนิด(แม่โค) รูปใดจับ ต้องอาบัติถุลลัจจัย" (วิ.มหา. ๔/๒๕๒)

"ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุไม่พึงใช้หนังเสืออันเป็นสัญลักษณ์ของเดียรถีย์ รูปใดใช้ ต้องอาบัติถุลลัจจัย" (วิ.มหา. ๔/๓๗๑)

ในบางกรณี พระผู้มีพระภาคทรงวางแนวทางในการปรับโทษแก่ภิกษุผู้กระทำการอันไม่สมควรในเรื่องต่างๆ โดยให้นำเอาสิกขาบทบัญญัติในพระปาติโมกข์มาเป็นเกณฑ์ในการปรับโทษตามสมควรแก่กรณี เช่น

"ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุที่ฉันแล้ว บอกห้ามภัตตาหารแล้ว ไม่พึงฉันอาหารที่นำมาจากที่นิมนต์ที่รับประเคนก่อนเวลาภัตตาหาร ที่เกิดในป่า และที่เกิดในกอบัว ซึ่งเป็นอาหารที่ไม่เป็นเดน รูปใดฉัน

พึงปรับอาบัติตามธรรม” (วิ.มหา. ๔/๒๙๕)

คำว่า “**ปรับอาบัติตามธรรม**” หมายถึงปรับอาบัติตามความผิด ในกรณีนี้ พึงปรับอาบัติปาจิตตีย์ ตามความแห่งปฐมปวารณาสิกขาบทที่ ๕ แห่งโภชนวรรค ว่า

“ภิกษุใดฉันแล้ว บอกห้ามภัตตาหารแล้ว เคี้ยวของเคี้ยวหรือฉันของฉันที่ไม่เป็นเดน ต้องอาบัติปาจิตตีย์” (วิ.มหาวิ. ๒/๒๓๖-๒๓๘)

เนื้อหาโดยย่อแห่งมหาวรรค ภาค ๒

มหาวรรค ภาค ๒ นี้มีทั้งหมด ๖ ขันธกะ นับจำนวนต่อจากปวารณาขันธกะ ซึ่งเป็นหัวข้อที่ ๔ แห่งมหาวรรค ภาค ๑ ดังนี้ คือ

๕. **จัมมขันธกะ** ตอนว่าด้วยหนัง มี ๑๓ หัวข้อ

เนื้อหาเริ่มด้วยประวัติของพระโสณโกฬิวิสะที่ออกบวช บำเพ็ญเพียรจนเท้าแตกเนื่องจากเป็นผู้มีลักษณะละเอียดอ่อน เป็นเหตุให้พระผู้มีพระภาคทรงอนุญาตให้ใช้รองเท้าชั้นเดียว นอกจากนี้ก็มีเรื่องสำคัญอื่นๆ เช่น เรื่องพระฉัพพัคคีย์ใช้รองเท้าและเขียงเท้ามีลักษณะสีสันต่างๆ เรื่องพระฉัพพัคคีย์ใช้ที่นอนสูงใหญ่ และเนื้อหาจบลงด้วยเรื่องที่พระผู้มีพระภาคประทานพรอันเป็นพุทธานุญาตพิเศษ ๕ ประการ ตามที่พระมหากัจจานะปูชนียบุคคลแห่งแคว้นอวันตีทูลขอ

๖. **เภสัชขันธกะ** ตอนว่าด้วยยารักษาโรค มี ๒๗ หัวข้อ

เนื้อหาเริ่มด้วยเรื่องอาพาธที่มักเกิดในฤดูสารท เรื่องที่พระผู้มีพระภาคทรงอนุญาตเภสัช ๕ นอกจากนี้ก็มีเรื่องสำคัญอื่นๆ เช่น เรื่องเครื่องยาสมุนไพรชนิดต่างๆ เรื่องยาตา เรื่องยานัตถุ์ เรื่องวิธีการรักษาโรค เรื่องทรงอนุญาตน้ำอัฏฐบาน เรื่องมหาปเทส ๔ ซึ่งเป็นหลักตัดสินของเคี้ยวของฉันว่าอย่างไหนควรและอย่างไหนไม่ควรในกาลไรอย่างไร เนื้อหาจบลงด้วยเรื่องที่ทรงอนุญาตกาลิกระคนกัน

๗. **กฐินขันธกะ** ตอนว่าด้วยกฐิน มี ๑๕ หัวข้อ

เนื้อหาเริ่มด้วยเรื่องของภิกษุชาวเมืองปาวา (หรือปาฐา) ๓๐ รูป เดินทางไปเข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาค ณ พระเชตวัน เขตกรุงสาวัตถี ทันทีที่ออกพรรษาปวารณาแล้วเดินผ่านหนทางที่เต็มไปด้วยหล่มเลนและมีฝนตกชุก ทำให้จีวรเปียกชุ่ม เปรอะเปื้อนด้วยน้ำโคลน และภิกษุเหล่านั้นก็เหน็ดเหนื่อย เป็นเหตุให้พระผู้มีพระภาคทรงอนุญาตให้ภิกษุผู้จำพรรษาแล้วต้องกรานกฐินก่อน นอกจากนี้ก็มีเรื่องสำคัญอื่นๆ เช่น เรื่องอานิสงส์กฐิน หัวข้อการเดาะกฐิน เนื้อหาจบลงด้วยเรื่องปลิโพธ ๒ อย่าง คือ (๑) อาวาสปลิโพธ (๒) จีวรปลิโพธ

๘. **จีวรขันธกะ** ตอนว่าด้วยจีวร มี ๓๒ หัวข้อ

เนื้อหาเริ่มด้วยเรื่องคณะกุฎุมพีชาวกรุงราชคฤห์ไปทำธุรกิจที่กรุงเวสาลี พบหญิงงามเมืองชื่ออัมพปาลี เกิดความประทับใจ เมื่อกลับมายังกรุงราชคฤห์ จึงกราบทูลพระเจ้าพิมพิสารขอให้มีการคัดเลือกเด็กสาวเป็นหญิงงามเมืองแห่งกรุงราชคฤห์ นอกจากนี้ก็มีเรื่องสำคัญอื่นๆ เช่น เรื่องหมอชีวกโกมารภัจทำการรักษาโรคให้แก่บุคคลสำคัญ เรื่องพระผู้มีพระภาคทรงอนุญาตคหบดีจีวร เรื่องนาง

วิสาขาถวายผ้าอาบน้ำฝน เนื้อหาจบลงด้วยเรื่องมาติกาเพื่อการเกิดขึ้นแห่งจีวร ๘ ประการ

๙. **จัมเปยยขันธกะ** ตอนว่าด้วยภิกษุชาวกรุงจัมปา มี ๓๗ หัวข้อ

เนื้อหาเริ่มด้วยเรื่องพระกัสสปโคตรผู้เป็นเจ้าอาวาส ณ วาสภคาม เขตกรุงจัมปา ต้อนรับอุปถัมภ์พวกภิกษุอาคันตุกะ นอกจากนี้ก็มีเรื่องสำคัญอื่นๆ เช่นเรื่องกรรม ๔ ประเภท มีกรรมที่แบ่งพวกโดยไม่ชอบธรรม เป็นต้น เรื่องสงฆ์ ๕ ประเภท มีสงฆ์จตุวรรค เป็นต้น เรื่องนิคคหกรรม ๕ ประเภทมีตัชชนียกรรมเป็นต้น เนื้อหาจบลงด้วยเรื่องความเห็นที่ขัดแย้งกันในการระงับนิคคหกรรมมีตัชชนียกรรมเป็นต้น

๑๐. **โกสัมพิกขันธกะ** ตอนว่าด้วยภิกษุชาวกรุงโกสัมพี มี ๑๐ หัวข้อ

เนื้อหาเริ่มด้วยเรื่องภิกษุชาวกรุงโกสัมพีทะเลาะวิวาทกัน พระผู้มีพระภาคทรงแสดงวิธีการระงับเวรโดยทรงนำเรื่องทีฆาวุกุมารมาแสดงให้ฟัง นอกจากนี้ก็มีเรื่องสำคัญอื่นๆ เช่น เรื่องพระผู้มีพระภาคเสด็จหลีกไปอยู่ ณ ป่าปาริไลยกะ เรื่องเหตุแห่งความแตกแยก ๑๘ ประการ เนื้อหาจบลงด้วยบทสนทนากันระหว่างพระผู้มีพระภาคกับท่านพระอุบาลี ว่าด้วยบุคคลที่ไม่ถูกตำหนิโดยศีล ผู้ที่ควรยกย่องในพระธรรมวินัยนี้

พระไตรปิฎกเล่มที่ ๖
พระวินัย จูฬวรรค ภาค ๑

พระวินัยปิฎกเล่มที่ ๖ จูฬวรรค ภาค ๑ มี ๔ ขันธกะ

จูฬวรรค แปลว่า **หมวดเล็ก** หมายถึงหมวดที่ว่าด้วยเรื่องเบ็ดเตล็ดนอกจากบทบัญญัติที่มาในพระปาติโมกข์ เนื้อหาในคัมภีร์จูฬวรรค ภาค ๑ เกือบจะทั้งหมด ไม่ได้ว่าด้วยบทบัญญัติที่เป็นข้อห้าม แต่ว่าด้วยระเบียบปฏิบัติเกี่ยวกับการลงนิคคหกรรมแก่ภิกษุผู้ประพฤติไม่สมควรหลังจากที่ปรับอาบัติภิกษุนั้นแล้ว ว่าด้วยปริวาสกรรมเพื่อการออกจากอาบัติสังฆาทิเสส และว่าด้วยอธิกรณสมถะ คือวิธีการระงับอธิกรณ์ในกรณีต่างๆ จึงปรากฏข้อความที่ว่าด้วยการปรับอาบัติเพียงเล็กน้อยเท่านั้น เช่น

“ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้อยู่ปริวาสไม่พึงยินดีการที่ปกตัตตภิกษุกราบไหว้ ... การถูหลังให้ในคราวอาบน้ำ รูปใดยินดี ต้องอาบัติทุกกฏ”

“ภิกษุทั้งหลาย ตัชชนียกรรมก็ดี ... อุกเขปนียกรรมก็ดี ภิกษุไม่พึงลงแก่ภิกษุทั้งหลายผู้มิได้อยู่ต่อหน้า รูปใดลง ต้องอาบัติทุกกฏ”

เรื่องที่ไม่ดีงามซึ่งเกิดขึ้นในสังคมสงฆ์ ถ้าเป็นการละเมิดบทบัญญัติข้อห้าม ภิกษุผู้ละเมิดย่อมต้องอาบัติตามสมควรแก่กรณีแน่นอน โดยไม่ต้องมีใครมากล่าวโทษ นี่เป็นมาตรการขั้นที่ ๑ แต่ในบางกรณี หลังจากที่ปรับโทษแล้ว ยังต้องมีกระบวนการสังฆกรรมเข้ามาเกี่ยวข้องด้วย

กฎนิคคหกรรมก็ดี ปริวาสกรรมเพื่อการออกจากอาบัติสังฆาทิเสสก็ดี วิธีการระงับอธิกรณ์ที่เรียกว่าอธิกรณสมถะก็ดี ถือเป็นมาตรการขั้นที่ ๒ ที่จะจัดการกับปัญหาที่เกิดขึ้นในสังคมสงฆ์ ทั้งนี้เพื่อแก้ปัญหาแต่ละอย่างของสงฆ์ให้เด็ดขาดและเพื่อประคับประคองศรัทธาของชาวบ้านผู้ถวายความอุปถัมภ์

เนื้อหาแห่งจูฬวรรค ภาค ๑ แสดงให้เห็นกระบวนการแก้ปัญหาอย่างเป็นระบบของสงฆ์ เช่น การประชุมพิจารณาแก้ปัญหากรณีใดๆ ก็ตาม จะมีการประกาศให้ทราบโดยทั่วกัน ถ้าเป็นเรื่องที่ไม่สำคัญมากก็จะประกาศครั้งเดียว เรียกว่า "ญัตติกรรมวาจา" ถ้าเป็นเรื่องสำคัญมากที่สุดก็จะประกาศให้ทราบ ๑ ครั้ง แล้วประกาศ ซ้ำเพื่อขอมติอีก ๓ ครั้ง เรียกว่า "ญัตติจตุตถกรรมวาจา"

นอกจากนี้ เนื้อหาบางตอนยังแสดงให้เห็นกระบวนการยุติธรรมที่ผสมผสานกัน ระหว่างหลักวิชาการของชาวโลกกับหลักพระธรรมวินัย เช่น ตอนที่ว่าด้วย "เยภุยยสิกา" วิธีระงับอธิกรณ์โดยถือตามเสียงข้างมาก ในการดำเนินงานเรื่องใดก็ตาม เมื่อมีความเห็นขัดแย้งไม่ลงรอยกัน พระผู้มีพระภาคทรงมีพระพุทธานุญาตให้ลงคะแนนเสียงโดยการจับสลากในเบื้องต้น ทรงกำหนดคุณสมบัติของผู้ที่จะเป็นประธานในการจับสลากไว้ว่า ต้องเป็นผู้ไม่ลำเอียงเพราะความชอบ เพราะความชัง เพราะความหลง เพราะความกลัว และมีความรอบรู้เชี่ยวชาญในวิธีการจับสลากเป็นอย่างดี

เนื้อหาโดยย่อแห่งจูฬวรรค ภาค ๑

๑. **กัมมขันธกะ** ตอนว่าด้วยนิคคหกรรม(การลงโทษ) มีทั้งหมด ๕ หัวข้อ
- ๑. **ตัชชนียกรรม** การขู่
- ๒. **นิยสกรรม** การถอดยศ
- ๓. **ปัพพาชนียกรรม** การขับไล่
- ๔. **ปฏิสารณียกรรม** การให้กลับสำนึกได้
- ๕. **อุกเขปนียกรรม** การยกออกจากหมู่ เพราะเหตุ ๓ ประการ
  - ๑. อุกเขปนียกรรมเพราะไม่เห็นว่าเป็นอาบัติ
  - ๒. อุกเขปนียกรรมเพราะไม่ทำคืนอาบัติ
  - ๓. อุกเขปนียกรรมเพราะไม่สละทิฏฐิบาป

๒. **ปาริวาสิกขันธกะ** ตอนว่าด้วยระเบียบปฏิบัติเกี่ยวกับปริวาส มีทั้งหมด ๕ หัวข้อ
- ๑. ปาริวาสิกวัตตะ ว่าด้วยวัตรของภิกษุผู้อยู่ปริวาส
- ๒. มูลายปฏิกัสสนารหวัตตะ ว่าด้วยวัตรของภิกษุผู้ควรแก่การชักเข้าหาอาบัติเดิม
- ๓. มานัตตารหวัตตะ ว่าด้วยวัตรของภิกษุผู้ควรแก่มานัต
- ๔. มานัตตจาริกวัตตะ ว่าด้วยวัตรของภิกษุผู้ประพฤติมานัต
- ๕. อัพภานารหวัตตะ ว่าด้วยวัตรของภิกษุผู้ควรแก่อัพภาน

๓. **สมุจจยขันธกะ** ตอนว่าด้วยการประมวลวิธีการออกจากอาบัติสังฆาทิเสส ๑๑ หัวข้อ
- ๑. สุกกวิสัฏฐิ ว่าด้วยวิธีการออกจากอาบัติที่ต้อง เพราะทำน้ำอสุจิให้เคลื่อน

๒. ปริวาส ว่าด้วยการอยู่ชดใช้
๓. จัตตาฬีสกะ ว่าด้วยกรณีตัวอย่าง ๔๐ กรณี
๔. ฉัตติงสกะ ว่าด้วยกรณีตัวอย่าง ๓๖ กรณี
๕. มานัตตสตะ ว่าด้วยกรณีตัวอย่างการให้มานัต ๑๐๐ กรณี
๖. สมูลายสโมธานปริวาสจตุสตะ ว่าด้วยสโมธานปริวาสกับการชักเข้าหาอาบัติเดิม ๔๐๐ กรณี
๗. ปริมาณาทิวารอัฏฐกะ ว่าด้วยวาระอาบัติมีจำนวนนับได้เป็นต้น ๘ กรณี
๘. เทฺวภิกขุวารเอกาทสกะ ว่าด้วยวาระการให้มานัตแก่ภิกษุ ๒ รูป ๑๑ กรณี
๙. มูลายอวิสุทธินวกะ ว่าด้วยความไม่หมดจดจากอาบัติเดิม ๙ กรณี
๑๐. มูลายวิสุทธินวกะ ว่าด้วยความหมดจดจากอาบัติเดิม ๙ กรณี
๑๑. ตติยนวกะ ว่าด้วยความหมดจดจากอาบัติโดยขั้นตอนที่ ๓ รวม ๙ กรณี

๔. **สมถขันธกะ** ตอนว่าด้วยวิธีระงับอธิกรณ์ มีทั้งหมด ๙ หัวข้อ

๑. สัมมุขาวินัย ว่าด้วยระงับอธิกรณ์ในที่พร้อมหน้า
๒. สติวินัย ว่าด้วยระงับอธิกรณ์โดยประกาศสมมติให้ว่าเป็นผู้มีสติสมบูรณ์
๓. อมูฬหวินัย ว่าด้วยระงับอธิกรณ์โดยยกประโยชน์ให้ว่าต้องอาบัติในขณะเป็นบ้า
๔. ปฏิญญาตกรณะ ว่าด้วยระงับอธิกรณ์ตามคำรับของจำเลย
๕. เยภุยยสิกา ว่าด้วยระงับอธิกรณ์ตามเสียงข้างมาก
๖. ตัสสปาปิยสิกา ว่าด้วยระงับอธิกรณ์โดยการลงโทษแก่ผู้ทำผิด
๗. ติณวัตถารกะ ว่าด้วยระงับอธิกรณ์โดยการประนีประนอม
๘. อธิกรณะ ว่าด้วยอธิกรณ์ ๔ อย่าง
๙. อธิกรณวูปสมนสมถะ ว่าด้วยความสงบระงับอธิกรณ์

พระไตรปิฎกเล่มที่ ๗
พระวินัย จูฬวรรค ภาค ๒

พระวินัยปิฎกเล่มที่ ๗ จูฬวรรค ภาค ๒ ว่าด้วยเรื่องเบ็ดเตล็ดนอกจากบทบัญญัติ ที่มาในพระปาติโมกข์ ต่อจากจูฬวรรค ภาค ๑ ซึ่งเป็นเรื่องเล็กน้อยเกี่ยวกับการประพฤติปฏิบัติของภิกษุสงฆ์ เรียกโดยรวมว่า “อภิสมาจาริกสิกขา” เช่นกัน เป็นเรื่องข้อห้ามและข้ออนุญาตเกี่ยวกับการปฏิบัติต่อ

ร่างกายและอื่นๆ เช่น เรื่องการสรงน้ำในที่ไม่สมควร เรื่องการใช้เครื่องประดับ เรื่องการไว้ผมยาว เรื่องการตบแต่งผม เรื่องการส่องกระจกดูเงาหน้า เรื่องการแต่งหน้า เรื่องการไปชมมหรสพ เรื่องการสาธยายธรรมลากเสียงยาว เรื่องการใช้บริขารงดงาม เรื่องการเก็บรักษาบาตรจีวร เรื่องการเปลือยกายไหว้กัน เรื่องการไว้เล็บยาว เรื่องการแต่งหนวด เรื่องการโกนขน วัตรปฏิบัติในการเข้าอาราม ในการอยู่ในอาราม ในการออกเดินทาง ในการอนุโมทนาทาน ในโรงฉัน ในการบิณฑบาต ในการอยู่ป่า ในเสนาสนะ ในเรือนไฟ ในวัจกุฎี

เรื่องที่กล่าวเหล่านี้ เป็นเรื่องเล็กน้อย ในกรณีที่เป็นข้อห้าม ถ้าภิกษุล่วงละเมิดไม่ปฏิบัติตาม ทรงปรับอาบัติทุกกฏ ปรับสูงขึ้นไปถึงอาบัติถุลลัจจัย เช่น

“ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเมื่อจะสรงน้ำ ไม่พึงขัดสีกายกับต้นไม้ รูปใดขัดสี ต้องอาบัติทุกกฏ” (วิ.จูฬ. ๗/๒๔๓)

“ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุณีไม่พึงอยู่ป่า รูปใดอยู่ ต้องอาบัติทุกกฏ” (วิ.จูฬ. ๗/๔๓๑)

“ภิกษุทั้งหลาย โมฆบุรุษนั้น เมื่อสิ่งอื่นที่ควรตัดมีอยู่ กลับไปตัดอีกสิ่งหนึ่ง ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุไม่พึงตัดองคชาตของตน รูปใดตัด ต้องอาบัติถุลลัจจัย” (วิ.จูฬ. ๗/๒๕๑)

“ภิกษุทั้งหลาย ของที่ไม่ควรแบ่ง ๕ หมวด สงฆ์ คณะ หรือบุคคลก็ไม่พึงแบ่ง แม้แบ่งแล้วก็ไม่เป็นอันแบ่ง รูปใดแบ่ง ต้องอาบัติถุลลัจจัย

ของที่ไม่ควรแบ่ง ๕ หมวด

๑. **อาราม พื้นที่อาราม** นี้เป็นของที่ไม่ควรแบ่งอันดับที่ ๑ สงฆ์ คณะ หรือบุคคลไม่พึงแบ่ง แม้แบ่งแล้วก็ไม่เป็นอันแบ่ง รูปใดแบ่งต้องอาบัติถุลลัจจัย

๒. **วิหาร พื้นที่วิหาร** นี้เป็นของที่ไม่ควรแบ่งอันดับที่ ๒ สงฆ์ คณะ หรือบุคคลไม่พึงแบ่ง แม้แบ่งแล้วก็ไม่เป็นอันแบ่ง รูปใดแบ่งต้องอาบัติถุลลัจจัย

๓. **เตียง ตั่ง ฟูก หมอน** นี้เป็นของที่ไม่ควรแบ่งอันดับที่ ๓ สงฆ์ คณะ หรือบุคคลไม่พึงแบ่ง แม้แบ่งแล้วก็ไม่เป็นอันแบ่ง รูปใดแบ่งต้องอาบัติถุลลัจจัย

๔. **หม้อโลหะ อ่างโลหะ กระถางโลหะ กระทะโลหะ มีด ขวาน ผึ่ง จอบ สว่าน** นี้เป็นของที่ไม่ควรแบ่งอันดับที่ ๔ สงฆ์ คณะ หรือบุคคลไม่พึงแบ่ง แม้แบ่งแล้วก็ไม่เป็นอันแบ่ง รูปใดแบ่งต้องอาบัติ ถุลลัจจัย

๕. **เถาวัลย์ ไม้ไผ่ หญ้าปล้อง หญ้ามุงกระต่าย หญ้าสามัญ ดิน เครื่องไม้ เครื่องดิน** นี้เป็นของที่ไม่ควรแบ่งอันดับที่ ๕ สงฆ์ คณะ หรือบุคคลไม่พึงแบ่ง แม้แบ่งแล้วก็ไม่เป็นอันแบ่ง รูปใดแบ่ง ต้องอาบัติถุลลัจจัย” (ในเล่มนี้ ๓๒๒/๑๔๔-๑๔๕)

จูฬวรรค ภาค ๒ นี้ ที่ปรับอาบัติทุกกฏนับจำนวนได้ ๒๑๓ เรื่อง ภิกษุก่อเรื่อง ๑๙๗ เรื่อง ภิกษุณีก่อเรื่อง ๙๖ เรื่อง ปรับอาบัติถุลลัจจัยนับจำนวนได้ ๓ เรื่อง ปรับอาบัติปาจิตตีย์นับจำนวนได้ ๕ เรื่อง รวมทั้งหมด ๒๒๑ เรื่อง ซึ่งส่วนใหญ่เกิดจากกลุ่มภิกษุฉัพพัคคีย์ คือ พวกภิกษุผู้ชอบประพฤติผิด ๖ รูป ได้แก่

๑. พระปัณฑุกะ ๒. พระโลหิตกะ

๓. พระเมตติยะ ๔. พระภุมมชกะ

๕. พระอัสสชิ ๖. พระปุนัพพสุกะ

ในเล่ม ๗ นี้ เรื่องที่พวกภิกษุฉัพพัคคีย์เป็นผู้ก่อขึ้นมีถึง ๙๑ เรื่อง คือ

๑. สรงน้ำขัดสีกายกับต้นไม้ (๒๔๓/๑)
๒. สรงน้ำขัดสีกายกับเสา (๒๔๓/๓)
๓. สรงน้ำขัดสีกายกับฝา (๒๔๓/๔)
๔. สรงน้ำในที่ไม่สมควร (๒๔๓/๕)
๕. ใช้มือที่ทำด้วยไม้หอมถูกายสรงน้ำ (๒๔๓/๕)
๖. ใช้เชือกชุบจุรณถูกายสรงน้ำ (๒๔๓/๖)
๗. สรงน้ำขัดถูร่างกายให้กัน (๒๔๓/๖)
๘. ใช้ไม้บังเวียนถูกายสรงน้ำ (๒๔๓/๖)
๙. ใช้เครื่องประดับหู (๒๔๕/๗)
๑๐. ใช้สร้อยสังวาล (๒๔๕/๗)
๑๑. ใช้สร้อยคอ (๒๔๕/๗)
๑๒. ใช้เครื่องประดับเอว (๒๔๕/๗)
๑๓. ใช้วลัย(กำไล) ๒๔๕/๗)
๑๔. ใช้สร้อยตาบ (๒๔๕/๗)
๑๕. ใช้เครื่องประดับข้อมือ (๒๔๕/๗)
๑๖. ใช้แหวนสวมนิ้วมือ (๒๔๕/๗)
๑๗. ไว้ผมยาว (๒๔๖/๘)
๑๘. ใช้แปรงหวีผม (๒๔๖/๘)
๑๙. ใช้หวีหวีผม (๒๔๖/๘)
๒๐. ใช้นิ้วมือต่างหวีเสยผม (๒๔๖/๘)
๒๑. ใช้น้ำมันผสมขี้ผึ้งเสยผม (๒๔๖/๘)
๒๒. ใช้น้ำมันผสมน้ำเสยผม (๒๔๖/๘)
๒๓. ส่องดูเงาหน้าที่คันฉ่อง (๒๔๗/๙)
๒๔. ทาหน้า (๒๔๗/๑๐)
๒๕. ถูหน้า (๒๔๗/๑๐)
๒๖. ผัดหน้า (๒๔๗/๑๐)
๒๗. เจิมหน้า (๒๔๗/๑๐)
๒๘. ย้อมตัว (๒๔๗/๑๐)
๒๙. ย้อมหน้า (๒๔๗/๑๐)
๓๐. ย้อมทั้งตัวและหน้า (๒๔๗/๑๐)
๓๑. ดูมหรสพ (๒๔๘/๑๐)
๓๒. สวดธรรมด้วยเสียงขับยาว (๒๔๙/๑๑)

๓๓. ใช้ผ้าห่มขนสัตว์ (๒๔๙/๑๒)
๓๔. ฉันมะม่วง (๒๕๐/๑๒)
๓๕. ใช้บาตรชนิดต่าง ๆ (๒๕๒/๑๙)
๓๖. ใช้เชิงบาตรชนิดต่าง ๆ (๒๕๓/๑๙)
๓๗. ใช้เชิงบาตรสวยงาม (๒๕๓/๒๐)
๓๘. ไม่ใช้ผ้าปูนั่ง (๒๖๓/๔๑)
๓๙. นอนบนที่นอนโรยดอกไม้ (๒๖๔/๔๒)
๔๐. ฉันอาหารโตก (๒๖๔/๔๓)
๔๑. ฉันอาหารในภาชนะเดียวกัน (๒๖๔/๔๓)
๔๒. ดื่มน้ำในขันเดียวกัน (๒๖๔/๔๓)
๔๓. นอนบนเตียงเดียวกัน (๒๖๔/๔๓)
๔๔. นอนบนเตียงมีเครื่องลาดเดียวกัน (๒๖๔/๔๓)
๔๕. นอนบนเตียงมีผ้าห่มผืนเดียวกัน (๒๖๔/๔๓)
๔๖. นอนบนเตียงมีผ้าผืนเดียวเป็นทั้งผ้าปูและผ้าห่ม (๒๖๔/๔๓)
๔๗. กั้นร่มเดินเที่ยว (๒๗๐/๕๕)
๔๘. ขัดเล็บให้กัน (๒๗๔/๖๑)
๔๙. แต่งหนวด (๒๗๕/๖๒)
๕๐. ปล่อยหนวดไว้ยาว (๒๗๕/๖๒)
๕๑. ไว้เครายาว (๒๗๕/๖๒)
๕๒. แต่งหนวดเป็นรูปสี่เหลี่ยม (๒๗๕/๖๒)
๕๓. แต่งขนหน้าอก (๒๗๕/๖๒)
๕๔. แต่งขนหน้าท้อง (๒๗๕/๖๒)
๕๕. แต่งหนวดเป็นเขี้ยวโง้ง (๒๗๕/๖๒)
๕๖. โกนขนในที่แคบ (๒๗๕/๖๒)
๕๗. ใช้กรรไกรตัดผม (๒๗๕/๖๒)
๕๘. ถอนผมหงอก (๒๗๕/๖๓)
๕๙. ใช้ไม้แคะขี้หูชนิดต่าง ๆ (๒๗๖/๖๔)
๖๐. สะสมเครื่องโลหะ (๒๗๗/๖๔)
๖๑. ใช้สังฆาฏิรัดเข่า (๒๗๗/๖๕)
๖๒. ใช้ประคดเอวชนิดต่าง ๆ (๒๗๘/๖๖)
๖๓. ใช้ลูกถวินประคดเอวชนิดต่าง ๆ (๒๗๘/๖๖)
๖๔. ใช้ลูกดุมจีวรชนิดต่าง ๆ (๒๗๙/๖๗)
๖๕. นุ่งผ้าอย่างคฤหัสถ์ (๒๘๐/๖๘)
๖๖. ห่มผ้าอย่างคฤหัสถ์ (๒๘๐/๖๘)
๖๗. นุ่งผ้าโจงกระเบน (๒๘๐/๖๘)

๖๘. หาบของ (๒๘๑/๖๘)
๖๙. เคี้ยวไม้ชำระฟันขนาดยาว (๒๘๒/๖๙)
๗๐. จุดไฟเผาหญ้า (๒๘๓/๗๐)
๗๑. ขึ้นต้นไม้ (๒๘๔/๗๐)
๗๒. เรียนโลกายัต (๒๘๖/๗๒)
๗๓. สอนโลกายัต (๒๘๖/๗๒)
๗๔. เรียนดิรัจฉานกถา (๒๘๗/๗๒)
๗๕. สอนดิรัจฉานกถา (๒๘๗/๗๓)
๗๖. ประพฤติไม่เหมาะสม(ปลูกไม้ดอกเป็นต้น) (๒๙๓/๗๘)
๗๗. นอนบนเตียงสูง (๒๙๗/๙๗)
๗๘. ใช้ไม้หนุนเท้าเตียงสูง (๒๙๗/๙๘)
๗๙. ใช้หมอนยาว (๒๙๗/๙๙)
๘๐. ให้ช่างเขียนภาพจิตรกรรม (๒๙๙/๑๐๒)
๘๑. กีดกันเสนาสนะ(อันเตวาสิกของพวกภิกษุฉัพพัคคีย์) (๓๑๐/๑๒๑)
๘๒. กีดกันของที่ทายกถวาย(อันเตวาสิกของพวกภิกษุฉัพพัคคีย์) (๓๑๓/๑๒๗)
๘๓. บังคับภิกษุไข้ให้ลุกขึ้น(ย้ายที่) (๓๑๖/๑๓๒)
๘๔. กีดกันเสนาสนะโดยอ้างเลศ (๓๑๖/๑๓๓)
๘๕. ฉุดลากภิกษุออกจากวิหารของสงฆ์ (๓๑๖/๑๓๓ ต้องอาบัติปาจิตตีย์)
๘๖. รับภัตตาหารอันประณีตไว้เพื่อตนเอง (๓๒๖/๑๕๔ ไม่ปรับอาบัติ)
๘๗. นุ่งห่มไม่เรียบร้อยไปโรงฉัน (๓๖๓/๒๓๐)
๘๘. เคาะเสนาสนะบนที่สูงเหนือลม (๓๖๙/๒๓๗ ไม่ปรับอาบัติ)
๘๙. ไม่เกรงใจใส่ฟืนมาก ติดไฟ ปิดประตู นั่งขวางประตูเรือนไฟ (๓๗๑/๒๓๙)
๙๐. เข้าวัจกุฎีเร็ว เวิกผ้าเข้า ถอนหายใจถ่ายอุจจาระ เคี้ยวไม้ชำระถ่าย อุจจาระ ฯลฯ (๓๗๓/๒๔๒ ไม่ปรับอาบัติ)
๙๑. งดปาติโมกข์แก่ภิกษุผู้บริสุทธิ์ (๓๘๖/๒๘๖)

ทั้ง ๙๑ เรื่อง ปรับอาบัติทุกกฏทั้งหมด ยกเว้นที่ระบุไว้ว่าปรับอาบัติปาจิตตีย์ และไม่ปรับอาบัติ

มีการปรับอาบัติที่สูงขึ้นไปกว่าอาบัติถุลลัจจัย คือปรับอาบัติปาจิตตีย์ ๕ เรื่อง (วิ.จูฬ. ๗/๒๗๓, ๓๑๖, ๓๔๓, ๔๑๓, ๔๒๗) แต่ท่านกล่าวโดยนัยว่า “พึงปรับอาบัติตามธรรม”

เรื่องที่ ๑ ภิกษุรูปหนึ่งสำรอกอาหารมาเคี้ยวแล้วกลืนเข้าไปอีก พระผู้มีพระภาคทรงอนุญาตให้ภิกษุรูปที่มีนิสัยเคี้ยวเอื้อง เคี้ยวเอื้องได้ ภิกษุไม่พึงกลืนอาหารที่ออกมานอกปากแล้วเข้าไปอีก รูปใดกลืน พึงปรับอาบัติตามธรรม คือปรับอาบัติปาจิตตีย์ ตามสิกขาบทที่ ๗ แห่งโภชนวรรค (วิ.มหา. แปล ๒/๒๔๘/๔๐๕)

เรื่องที่ ๒ เป็นเรื่องที่พวกภิกษุสัตตรสวัคคีย์ คือ กลุ่มภิกษุ ๑๗ รูป ช่วยกันซ่อมแซมวิหารหลังใหญ่เพื่ออยู่จำพรรษา เมื่อซ่อมแซมเสร็จแล้ว พวกภิกษุฉัพพัคคีย์ได้มาแสดงความโกรธ ไม่พอใจ

ขับไล่ ฉุดลากพวกภิกษุสัตตรสวัคคีย์ออกจากวิหารของสงฆ์ซึ่งเป็นนิทานต้นบัญญัติสิกขาบทที่ ๗ แห่งภูตคามวรรค (วิ.มหา.แปล ๒/๑๒๔-๑๒๕/๓๐๒-๓๐๓) ในคัมภีร์จูฬวรรค ภาค ๒ นี้ นำมาแสดงอีกเพราะเกี่ยวกับเรื่องเสนาสนะที่อยู่อาศัย

เรื่องที่ ๓ เป็นเรื่องที่พระเทวทัตทำสังฆเภท เสื่อมลาภสักการะพาบริษัทออกปากขอภัตตาหารในตระกูลมาฉัน พระผู้มีพระภาคทรงตำหนิแล้วรับสั่งว่า “ภิกษุฉันคณโภชนะ พึงปรับอาบัติตามธรรม” ปรับอาบัติตามธรรมคือปรับอาบัติปาจิตตีย์ ตามสิกขาบทที่ ๒ แห่งโภชนวรรค (วิ.มหา. (แปล) ๒/๒๑๗/๓๗๖)

เรื่องที่ ๔ เป็นเรื่องที่ภิกษุณีทั้งหลายไม่ยอมไปรับโอวาท พระผู้มีพระภาครับสั่งว่า “ภิกษุณีไม่ไปรับโอวาทไม่ได้ รูปใดไม่ไป พึงปรับอาบัติตามธรรม” ปรับอาบัติตามธรรมคือปรับอาบัติปาจิตตีย์ ตามสิกขาบทที่ ๙ แห่งอารามวรรค (วิ.ภิกฺขุนี. (แปล) ๓/๑๐๕๘/๒๘๕)

เรื่องที่ ๕ เป็นเรื่องที่ภิกษุณีทั้งหลาย ไม่ปวารณากันและไม่ปวารณากับภิกษุสงฆ์ พระผู้มีพระภาครับสั่งว่า “ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุณีจะไม่ปวารณาไม่ได้ ปวารณากันเองแล้วจะไม่ปวารณากับภิกษุสงฆ์ไม่ได้ รูปใดไม่ปวารณา พึงปรับอาบัติตามธรรม” ปรับอาบัติตามธรรมคือปรับอาบัติปาจิตตีย์ ตามสิกขาบทที่ ๗ แห่งอารามวรรค (วิ.ภิกขุนี. (แปล) ๓/๑๐๕๑/๒๘๒)

นอกจากนี้ยังมีการปรับอาบัติทุกกฏ โดยพระผู้มีพระภาคมิได้ทรงบัญญัติ เป็นการปรับอาบัติในฐานะที่ทำไม่เหมาะสม คือ ในคราวปฐมสังคีติ เมื่อได้กระทำการสังคายนาพระธรรมวินัยเสร็จแล้ว พระเถระทั้งหลายได้ปรับอาบัติทุกกฏท่านพระอานนท์ ๕ กรณี คือ

๑. ไม่ทูลถามพระผู้มีพระภาคว่า สิกขาบทข้อไหนจัดเป็นสิกขาบทเล็กน้อย

๒. เหยียบผ้าวัสสิกสาฎกของพระผู้มีพระภาคแล้วปะชุน

๓. ให้มาตุคามถวายอภิวาทพระสรีระของพระผู้มีพระภาคก่อน พระสรีระจึงเปียกเปื้อนน้ำตาของมาตุคาม

๔. พระผู้มีพระภาคทรงทำนิมิต ท่านกลับไม่กราบทูลอ้อนวอนให้ดำรงพระชนม์ชีพอยู่ตลอดกัป

๕. ขวนขวายให้มาตุคามบวชในพระธรรมวินัย

ท่านพระอานนท์ได้ชี้แจงเหตุผลในเรื่องที่พระเถระทั้งหลายปรับอาบัติ ท่านไม่เห็นว่าเป็นอาบัติแต่เพราะเชื่อฟังพระเถระทั้งหลายท่านจึงขอแสดงอาบัติทุกกฏ (วิ.จูฬ. ๗/๔๔๓)

ถ้าถือตามนัยนี้ เมื่อภิกษุกระทำเรื่องไม่เหมาะไม่สม ไม่ดีไม่งามซึ่งพระผู้มีพระภาคมิได้ทรงบัญญัติห้ามไว้ ทั้งไม่เข้าหลักมหาปเทส ๔ ฝ่ายพระวินัย ก็พึงปรับอาบัติทุกกฏได้

อีกประการหนึ่ง เรื่องทั้ง ๕ นี้คงมีการโจทขานกันมากเพื่อให้ท่านพระอานนท์ ได้ชี้แจงปัญหาพระเถระทั้งหลายจึงยกประเด็นขึ้น ท่านพระอานนท์ได้ชี้แจงปัญหาทั้งหมด แต่ท่านก็ได้แสดงความเคารพเถรมติยอมแสดงอาบัติทุกกฏ

ในจูฬวรรค ภาค ๒ นี้ มิใช่จะมีแต่เรื่องที่จัดว่าเล็กน้อย แต่มีเรื่องที่สำคัญ เช่น เรื่องภิกษุผู้ควรได้อาสนะ(ที่พัก)อันเลิศ น้ำอันเลิศ บิณฑบาตอันเลิศ เรื่องพระผู้มีพระภาคทรงอนุญาตการกราบ

ไหว้ ลุกรับทำอัญชลีกรรม สามีจิกรรม อาสนะอันเลิศ น้ำอันเลิศ บิณฑบาตอันเลิศ ตามลำดับพรรษา เรื่องบุคคลที่ไม่ควรไหว้ เรื่องบุคคลที่ควรไหว้ เรื่องพระเทวทัตทำลายสงฆ์ ส่งคนไปลอบปลงพระชนม์พระผู้มีพระภาค กลิ้งหินจากยอดภูเขาหวังจะปลงพระชนม์พระผู้มีพระภาค แต่ทำได้เพียงยังพระโลหิตที่พระบาทให้ห้อขึ้นเท่านั้น

เรื่องทรงอนุญาตให้สตรีบวชเป็นภิกษุณีในพระพุทธศาสนา เรื่องการทำสังคายนา พระธรรมวินัย ครั้งที่ ๑ ครั้งที่ ๒ แต่ละเรื่องสำคัญทั้งนั้น แต่เนื่องจากส่วนมาก เป็นเรื่องเล็กน้อย ท่านจึงตั้งชื่อตามเนื้อเรื่องส่วนมากว่า "จูฬวรรค"

พระไตรปิฎกเล่มที่ ๘
พระวินัย ปริวาร

พระวินัยปิฎกเล่มที่ ๘ คัมภีร์ปริวาร เป็นคัมภีร์สุดท้ายของพระวินัยปิฎก

คำว่า "**ปริวาร**" หมายถึงหมวดพระบาลีที่พระธรรมสังคาหกาจารย์ ยกขึ้นสังคายนาต่อจากพระบาลีขันธกะ จัดเป็นหมวดหมู่ไว้เพื่อให้กุลบุตรเกิดความฉลาดในส่วนต่างๆ มีอาบัติเป็นต้น ที่ได้กล่าวมาแล้วทั้งในมาติกาและในวิภังค์ เรียกว่า "**ปริวาร**" เพราะเปรียบเหมือนกับเป็นภาคผนวกของพระบาลีวิภังค์และพระบาลีขันธกะ

ดุจพระอรหันตขีณาสพเป็นบริวารติดตามพระพุทธองค์ พระพุทธเจ้าทรงมีธรรมขันธ์เป็นพระสรีระ มีพระอรหันตขีณาสพเป็นบริวาร ส่วนพระวินัยมีมาติกา คือพระวินัยปิฎกเล่มที่ ๑-๒-๓ และขันธกะ คือพระวินัยปิฎกเล่มที่ ๔-๕-๖-๗ เป็นสรีระ มีคัมภีร์ปริวารเป็นบริวาร

เนื้อหาโดยย่อแห่งคัมภีร์ปริวาร

คัมภีร์ปริวารนี้ เป็นคัมภีร์ประกอบหรือคู่มือ บรรจุคำถามคำตอบสำหรับ ซ้อมความรู้พระวินัยตั้งแต่เล่มที่ ๑ ถึงเล่มที่ ๗ เป็นคัมภีร์ที่ประมวลเนื้อหาที่สำคัญต่างๆ มากล่าวไว้ จัดเป็นหัวข้อ ๒๑ ข้อด้วยกัน คือ

๑. ภิกขุวิภังค์โสฬสมหาวาร ว่าด้วยวาระใหญ่ ๑๖ วาระในภิกขุวิภังค์
๒. ภิกขุนีวิภังค์โสฬสมหาวาร ว่าด้วยวาระใหญ่ ๑๖ วาระในภิกขุนีวิภังค์
๓. สมุฏฐานสีสสังเขป ว่าด้วยการย่อหัวข้อสมุฏฐาน
๔. อันตรเปยยาล ว่าด้วยการละข้อความในระหว่าง
๕. สมถเภท ว่าด้วยประเภทแห่งสมถะ
๖. ขันธกปุจฉาวาร ว่าด้วยวาระคำถามและคำตอบถึงขันธกะ
๗. เอกุตตริกนัย ว่าด้วยนัยเกินหนึ่ง

๘. อุโปสถาทิปุจฉาวิสัชชนา	ว่าด้วยคำถามคำตอบเรื่องอุโบสถเป็นต้น
๙. อัตถวสปกรณ์	ว่าด้วยอำนาจประโยชน์ ๑๐ ประการ
๑๐. คาถาสังคณิกะ	ว่าด้วยกลุ่มคาถา
๑๑. อธิกรณเภท	ว่าด้วยประเภทแห่งอธิกรณ์
๑๒. อปรคาถาสังคณิกะ	ว่าด้วยกลุ่มคาถาอีกกลุ่มหนึ่ง
๑๓. โจทนากัณฑ์	ว่าด้วยหมวดการโจท
๑๔. จูฬสงคราม	ว่าด้วยภิกษุผู้เข้าสู่จูฬสงคราม
๑๕. มหาสงคราม	ว่าด้วยภิกษุผู้เข้าสู่มหาสงคราม
๑๖. กฐินเภท	ว่าด้วยประเภทแห่งกฐิน
๑๗. อุปาลิปัญจกะ	ว่าด้วยเรื่องพระอุบาลี ๕ หมวด
๑๘. อัตถาปัตติสมุฏฐาน	ว่าด้วยสมุฏฐานอาบัติที่มีอยู่
๑๙. ทุติยคาถาสังคณิกะ	ว่าด้วยกลุ่มคาถากลุ่มที่ ๒
๒๐. เสทโมจนคาถา	ว่าด้วยคาถาที่ทำให้เหงื่อแตก
๒๑. ปัญจวรรค	ว่าด้วยหมวด ๕ หมวด

ทั้ง ๒๑ หัวข้อใหญ่นี้ บางข้อก็มีข้อย่อยมาก บางข้อก็มีข้อย่อยน้อย

ตัวอย่างเนื้อหาโดยพิสดารแห่งคัมภีร์ปริวาร

หัวข้อใหญ่ ๒๑ ข้อนั้น กล่าวตามที่พระบาลีอรรถกถาฎีกาแสดงไว้ แต่ละข้อมีข้อย่อยและเนื้อหาพอสรุปได้ ดังนี้

๑. ภิกขุวิภังค์โสฬสมหาวาร ว่าด้วยวาระใหญ่ ๑๖ วาระในภิกขุวิภังค์

ในภิกขุวิภังค์โสฬสมหาวารได้ประมวลสิกขาบทที่พระผู้มีพระภาคทรงบัญญัติไว้แก่ภิกษุทั้งหลายจากพระวินัยเล่ม ๑-๒ มาตั้งเป็นปัญหาถามตอบทีละข้อ ตั้งเป็นวาระไว้ ๒ ส่วน ส่วนละ ๘ วาระ รวมเป็น ๑๖ วาระ ๘ วาระแรกกับ ๘ วาระหลัง ชื่อก็พ้องกัน ต่างกันตรงเนื้อหา ๘ วาระแรกกล่าวถึงการทำความผิดโดยตรง ๘ วาระหลังกล่าวถึงผลอันเนื่องมาจากการทำความผิดทั้ง ๑๖ มหาวาระ ดังนี้

๘ วาระแรก

๑. **กัตถปัญญัตติวาร** วาระว่าด้วยบัญญัติ ณ ที่ไหน

ตั้งปัญหาถาม-ตอบสถานที่ที่ทรงบัญญัติสิกขาบท ภิกษุผู้เป็นต้นเหตุให้บัญญัติสิกขาบท เรื่องที่เป็นเหตุให้บัญญัติสิกขาบท และถามตอบเรื่องอื่นๆ อีก รวมปัญหาถาม-ตอบในสิกขาบทที่พระผู้มีพระภาคทรงบัญญัติไว้ทุกสิกขาบท ๒๖ ข้อ คือ

(๑) ทรงบัญญัติ ณ ที่ไหน
(๒) ทรงปรารภใคร
(๓) เพราะเรื่องอะไร

(๔) มีพระบัญญัติ พระอนุบัญญัติ อนุปปันนบัญญัติอยู่หรือ
(๕) มีสัพพัตถบัญญัติ ปเทสบัญญัติอยู่หรือ
(๖) มีสาธารณบัญญัติ อสาธารณบัญญัติอยู่หรือ
(๗) มีเอกโตบัญญัติ อุภโตบัญญัติอยู่หรือ
(๘) จัดเข้าในอุทเทสไหน นับเนื่องในอุทเทสไหน
(๙) มาสู่อุทเทส โดยอุทเทสไหน
(๑๐) เป็นวิบัติอย่างไหน
(๑๑) เป็นกองอาบัติไหน
(๑๒) เกิดด้วยสมุฏฐานเท่าไร
(๑๓) เป็นอธิกรณ์อย่างไหน
(๑๔) ระงับด้วยสมถะเท่าไร
(๑๕) อะไรเป็นพระวินัย อะไรเป็นอภิวินัย
(๑๖) อะไรเป็นพระปาติโมกข์ อะไรเป็นอธิปาติโมกข์
(๑๗) อะไรเป็นวิบัติ
(๑๘) อะไรเป็นสมบัติ
(๑๙) อะไรเป็นข้อปฏิบัติ
(๒๐) ทรงอาศัยอำนาจประโยชน์เท่าไร
(๒๑) ใครศึกษาอยู่
(๒๒) ใครศึกษาสิกขาเรียบร้อยแล้ว
(๒๓) ตั้งอยู่ในใคร
(๒๔) ใครทรงเอาไว้
(๒๕) เป็นถ้อยคำของใคร
(๒๖) ใครนำมา

ตัวอย่างปัญหาข้อที่ ๑

ถาม : พระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น ผู้ทรงรู้ ทรงเห็น ทรงบัญญัติปาราชิกสิกขาบทที่ ๑ ณ ที่ไหน

ตอบ : ทรงบัญญัติ ณ กรุงเวสาลี

ตัวอย่างปัญหาข้อที่ ๒๖

ถาม : ใครนำมา

ตอบ : พระเถระทั้งหลายนำสืบๆ กันมา

การถามตอบนี้ในตอนท้ายแสดงเป็นข้อความเปยยาลไว้

๒. **กตาปัตติวาร** วาระว่าด้วยต้องอาบัติเท่าไร

ตั้งปัญหาถาม-ตอบจำนวนอาบัติที่ภิกษุต้องในเมื่อได้กระทำความผิดไปแล้ว เช่น

ถาม : ภิกษุเสพเมถุนธรรมต้องอาบัติเท่าไร

ตอบ : ภิกษุเสพเมถุนธรรมต้องอาบัติ ๓ อย่าง คือ

(๑) ภิกษุเสพเมถุนธรรมในซากศพที่ยังไม่ถูกสัตว์กัดกิน ต้องอาบัติปาราชิก

(๒) ภิกษุเสพเมถุนธรรมในซากศพที่ถูกสัตว์กัดกินโดยมาก ต้องอาบัติถุลลัจจัย

(๓) ภิกษุสอดองคชาตเข้าในปากที่อ้า แต่มิได้ถูกต้อง ต้องอาบัติทุกกฏ

ถามตอบเช่นนี้จนครบทุกสิกขาบท

๓. **วิปัตติวาร** วาระว่าด้วยเป็นวิบัติ

ตั้งปัญหาถาม-ตอบการกระทำความผิดนั้นว่า เป็นวิบัติเท่าไรในบรรดาวิบัติ ๔ อย่าง คือ (๑) สีลวิบัติ (๒) อาจารวิบัติ (๓) ทิฏฐิวิบัติ (๔) อาชีววิบัติ เช่น

ถาม : อาบัติของภิกษุผู้เสพเมถุนธรรม บรรดาวิบัติ ๔ อย่าง จัดเป็นวิบัติเท่าไร

ตอบ : อาบัติของภิกษุผู้เสพเมถุนธรรม บรรดาวิบัติ ๔ อย่าง จัดเป็นวิบัติ ๒ อย่าง คือ (๑) เป็นสีลวิบัติ (๒) เป็นอาจารวิบัติ

๔. **สังคหวาร** วาระว่าด้วยการจัดเข้ากองอาบัติ

ตั้งปัญหาถาม-ตอบการต้องอาบัตินั้นๆ ว่า จัดเข้ากองอาบัติไหน เช่น

ถาม : อาบัติของภิกษุผู้เสพเมถุนธรรม บรรดากองอาบัติ ๗ กอง จัดเข้ากองอาบัติเท่าไร

ตอบ : อาบัติของภิกษุผู้เสพเมถุนธรรม บรรดากองอาบัติ ๗ กอง จัดเข้ากองอาบัติ ๓ กอง คือ (๑) กองอาบัติปาราชิก (๒) กองอาบัติถุลลัจจัย (๓) กอง อาบัติทุกกฏ

๕. **สมุฏฐานวาร** วาระว่าด้วยสมุฏฐาน

ตั้งปัญหาถาม-ตอบการต้องอาบัตินั้นๆ ว่าเกิดด้วยสมุฏฐานเท่าไร เช่น

ถาม : อาบัติของภิกษุผู้เสพเมถุนธรรม บรรดาสมุฏฐานแห่งอาบัติ ๖ สมุฏฐาน เกิดด้วยสมุฏฐานเท่าไร

ตอบ : อาบัติของภิกษุผู้เสพเมถุนธรรม บรรดาสมุฏฐานแห่งอาบัติ ๖ สมุฏฐาน เกิดด้วยสมุฏฐาน ๑ สมุฏฐาน คือ เกิดทางกายกับจิต (หมายถึงมีจิตคิด จะเสพด้วยและได้กระทำทางกายกับมาตุคาม คือ สตรีด้วย)

๖. **อธิกรณวาร** วาระว่าด้วยจัดเป็นอธิกรณ์

ตั้งปัญหาถาม-ตอบการต้องอาบัตินั้นๆ ว่าจัดเป็นอธิกรณ์ไหน เช่น

ถาม : อาบัติของภิกษุผู้เสพเมถุนธรรม บรรดาอธิกรณ์ ๔ อย่าง จัดเป็นอธิกรณ์ไหน

ตอบ : อาบัติของภิกษุผู้เสพเมถุนธรรม บรรดาอธิกรณ์ ๔ อย่าง จัดเป็นอาปัตตาธิกรณ์

๗. **สมถวาร** วาระว่าด้วยการระงับด้วยสมถะ

ตั้งปัญหาถาม-ตอบการต้องอาบัตินั้นๆ ว่าระงับด้วยสมถะเท่าไร เช่น

ถาม : อาบัติของภิกษุผู้เสพเมถุนธรรม บรรดาสมถะ ๗ อย่าง ระงับด้วยสมถะเท่าไร

ตอบ : อาบัติของภิกษุผู้เสพเมถุนธรรม บรรดาสมถะ ๗ อย่าง ระงับด้วยสมถะ ๓ อย่าง คือ (๑) สัมมุขาวินัย (๒) ปฏิญญาตกรณะ (๓) สัมมุขาวินัยกับติณวัตถารกะ

๘. **สมุจจยวาร** วาระว่าด้วยการสรุปรวม

ตั้งปัญหาถาม-ตอบการทำผิดอย่างนั้นๆ ว่าต้องอาบัติเท่าไร เช่น

ถาม : ภิกษุเสพเมถุนธรรม ต้องอาบัติเท่าไร

ตอบ : ภิกษุเสพเมถุนธรรมต้องอาบัติ ๓ อย่าง คือ

(๑) ภิกษุเสพเมถุนธรรมในซากศพที่ยังไม่ถูกสัตว์กัดกิน ต้องอาบัติปาราชิก
(๒) ภิกษุเสพเมถุนธรรมในซากศพที่ถูกสัตว์กัดกินโดยมาก ต้องอาบัติถุลลัจจัย
(๓) ภิกษุสอดองคชาตเข้าไปในปากที่อ้า แต่มิได้ถูกต้อง ต้องอาบัติทุกกฏทั้งหมดนี้เป็น ๘ วาระแรก

ส่วน ๘ วาระหลังก็ตั้งหัวข้อและตั้งปัญหาถามตอบเหมือนกัน ต่างกันตรงที่มุ่งถึงปัจจัยคือการกระทำความผิดนั้นๆ เป็นปัจจัยเป็นเหตุให้เกิดอะไรขึ้น คือ ต้องอาบัติอะไร ขอให้ศึกษาเพิ่มเติมจากพระบาลีพร้อมทั้งฉบับแปล

จบ พระวินัยปิฎก

ปิฎกที่ ๒
พระสุตตันปิฎก ๒๕ เล่ม
ว่าด้วยพระธรรมเทศนาและธรรมบรรยาย

พระสุตตันตปิฎก ๒๕ เล่ม

(ย่อว่า ที มะ สัง อัง ขุ มี ๒๑,๐๐๐ พระธรรมขันธ์)

พระสุตตันตปิฎก เป็นปิฎกที่ ๒ ซึ่งประมวลพระพุทธพจน์ที่เป็นพระธรรรมเทศนาและธรรมบรรยายต่างๆ ที่ตรัสให้เหมาะกับบุคคล เหตุการณ์ และโอกาส ทั้งบทประพันธ์ เรื่องเล่า และเรื่องราวดั้งเดิมในพระพุทธศาสนา

๑. ความหมายของคำว่า “พระสูตร”

เรียกพระธรรมเทศนาและธรรมบรรยายในพระสุตตันตปิฎกว่า “**สูตร**” พระอรรถกถาจารย์ผู้รจนาคัมภีร์สุมังคลวิลาสินีอธิบายว่า ชื่อว่า “สูตร” เพราะมีความหมาย ๖ อย่าง คือ

๑. **อตฺถานํ สูจนโต** เพราะเน้นประโยชน์ คือชี้ให้เห็นทั้งประโยชน์ตนและประโยชน์ผู้อื่น

๒. **อตฺถานํ สุวุตฺตโต** เพราะมีอรรถที่ตรัสไว้ดีแล้ว คือตรัสตามอุปนิสัยหรืออัธยาศัยของเวไนยสัตว์ (ซึ่งเป็นผู้ควรแนะนำ)

๓. **อตฺถานํ สวนโต** เพราะผลิตประโยชน์ คือก่อให้เกิดผล ดุจข้าวกล้าที่เจริญเติบโตแล้ว ผลิตรวงข้าวต่อไปได้

๔. **อตฺถานํ สูทนโต** เพราะหลั่งประโยชน์ คือทำให้ประโยชน์หลั่งไหลออกมา ดุจแม่โคนมหลั่งน้ำนมออกมา

๕. **อตฺถานํ สุตฺตาณา** เพราะปกป้องไว้ด้วยดี คือรักษาประโยชน์ทั้งหลายไว้ได้ด้วยดี

๖. **อตฺถานํ สุตฺตสภาคโต** เพราะมีส่วนเสมอด้วยเส้นด้าย คือใช้เป็นบรรทัดฐานในการประพฤติปฏิบัติของวิญญูชน ดุจเส้นบรรทัดของช่างไม้

๒. มูลเหตุที่ทรงแสดงพระสูตร

สาเหตุที่พระผู้มีพระภาคและพระอรหันตสาวกแสดงพระสูตรไว้ พระอรรถกถาจารย์ผู้รจนาคัมภีร์สุมังคลวิลาสินีอธิบายไว้ ๔ ประการ คือ

๑. **อัตตัชฌาสยะ** ทรงแสดงตามพระอัธยาศัยของพระองค์ โดยไม่ต้องมีผู้ใดทูลขอให้ทรงแสดง เช่น อากังเขยยสูตร (ม.มู.) วัตถูปมสูตร (ม.มู.) มหาสติปัฏฐานสูตร (ที.ม.) มหาสฬายตนสูตร (ม.อุ.)

๒. **ปรัชฌาสยะ** ทรงแสดงตามอัธยาศัยของผู้อื่นที่ทรงตรวจดูด้วยพระญาณก่อนเสด็จไปโปรด เช่น ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร (สํ.ม., วิ.ม.) จูฬราหุโลวาทสูตร (ม.ม) ธาตุวิภังคสูตร (ม.อุ.)

๓. **ปุจฉาวสิกะ** ทรงแสดงตามคำทูลถาม เช่น สามัญญผลสูตร (ที.สี.) เตวิชชสูตร (ที.สี.) สักกปัญหสูตร (ที.ม.) มังคลสูตร (ขุ.ขุ., ขุ.สุ.) พระสูตรต่างๆ ในโพชฌังคสังยุต (สํ.ส.) มารสังยุต (สํ.ส.) พรหมสังยุต (สํ.ส.)

๔. **อัตถุปปัตติกะ** ทรงแสดงตามเรื่องหรือเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในขณะนั้นๆ เช่น พรหมชาลสูตร (ที.สี.), ธัมมทายาทสูตร (ม.ม.), จูฬสีหนาทสูตร (ม.ม.), จันทูปมสูตร (สํ.นิ.), ปุตตมังสูปมสูตร (สํ.นิ.), อัคคิกขันธูปมสูตร (สํ.นิ.), เผณปิณฑูปมสูตร (สํ.นิ.), ปาริจฉัตตกูปมสูตร (สํ.นิ.)

๓. พระสูตรมีโครงสร้าง ๓ ส่วน

๑. **นิทานวจนะ** คำขึ้นต้นหรือข้อความเบื้องต้น ได้แก่ ข้อความที่ท่านพระอานนท์กล่าวว่า "เอวมฺเม สุตํ" เป็นต้นไปจนจบ ซึ่งเป็นข้อความที่บอกถึงความเป็นมาของพระสูตรนั้นๆ

๒. **พระพุทธภาษิต**หรือ**สาวกภาษิต** เนื้อหาของพระสูตรหรือข้อความต่อจากนิทานวจนะเป็นต้นไปจนถึงนิคมวจนะ

๓. **นิคมวจนะ** คำลงท้ายหรือข้อสรุป ได้แก่ ข้อความที่ต่อจากเนื้อหาของพระสูตร เช่น ข้อความที่ขึ้นต้นว่า "อิทมโวจ ภควา"

พระสูตรที่มีองค์ประกอบครบทั้ง ๓ ส่วนนี้ถือว่ามีความงาม ๓ อย่าง คือ (๑) งามในเบื้องต้นด้วยนิทานวจนะ (๒) งามในท่ามกลางด้วยเนื้อหาที่เป็นพระพุทธภาษิตหรือสาวกภาษิต (๓) งามในที่สุดด้วยนิคมวจนะ พระสิริมังคลาจารย์ ผู้รจนาคัมภีร์มังคลัตถทีปนีกล่าวว่า มังคลสูตรเป็นตัวอย่างของพระสูตรที่มีความงามครบทั้ง ๓ อย่างดังกล่าว

๔. นวังคสัตถุศาสน์

คำสั่งสอนของพระศาสดามีองค์ ๙

พระสูตรแต่ละสูตรในพระสุตตันตปิฎก ล้วนมีรูปแบบอย่างใดอย่างหนึ่งหรือหลายอย่าง ในรูปแบบ ๙ อย่างแห่งพระพุทธพจน์ ที่มีชื่อเฉพาะว่า "นวังคสัตถุศาสน์" คือ

๑. **สุตตะ** ระเบียบคำที่เป็นความเรียงแสดงหรือบรรยายข้อธรรมให้ผู้ฟังเห็นประจักษ์ เป็นอุปมาโวหารก็มี ตั้งประเด็นปัญหาขึ้นถามแล้วตอบเองก็มี ล้วนเป็นระเบียบคำในพระสูตรทั่วไป รวมทั้งในพระวินัยปิฎก และนิทเทส ๒ อย่าง (คือจูฬนิทเทส และมหานิทเทส ซึ่งเป็นผลงานของพระสารีบุตรเถระ)

๒. **เคยยะ** ระเบียบคำที่เป็นประเภทร้อยกรองผสมกับคำประเภทร้อยแก้ว ที่เป็นระเบียบคำในพระสูตรที่มีคาถาประพันธ์

๓. **เวยยากรณะ** ระเบียบคำที่เป็นประเภทร้อยแก้วล้วน ซึ่งเป็นระเบียบคำในพระอภิธรรมทั้งหมดและพระสูตรที่ไม่มีคาถาประพันธ์

๔. **คาถา** ระเบียบคำที่เป็นประเภทร้อยกรองล้วน ซึ่งเป็นระเบียบคำในธรรมบท (ขุ.ธ.) เถรคาถา (ขุ.เถร.) เถรีคาถา (ขุ.เถรี.)

๕. **อุทานะ** พระคาถาหรือพระดำรัสที่ทรงเปล่งด้วยพระทัยอันเปลี่ยมด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วยญาณ คำประเภทเวยยากรณะก็มี คำประเภทคาถาก็มี ที่เป็นระเบียบคำในอุทาน (มี ๘๒ สูตร)

๖. **อิติวุตตกะ** ระเบียบคำที่มีการกล่าวอ้างข้อความอื่นมาประกอบโดยมีคำว่า "วุตฺตํ เหตํ ภควตา" (สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้) เป็นคำเชื่อมความเพื่อนำเข้าสู่คาถาหรือพุทธพจน์ ที่เป็นระเบียบคำในคัมภีร์อิติวุตตกะ (มี ๑๑๐ สูตร)

๗. **ชาตกะ** ระเบียบคำที่มุ่งเล่าเรื่อง**บุพจริยา**ที่บำเพ็ญมาในอดีต เป็นระเบียบคำในชาดก ซึ่งเป็นคำประเภทร้อยกรองหรือคาถาล้วน

๘. **อัพภูตธัมมะ** ระเบียบคำที่แสดงถึงเรื่องที่น่าอัศจรรย์ไม่เคยมี เป็นระเบียบคำในพระสูตรที่กล่าวถึงอัพภูตธรรม

๙. **เวทัลละ** ระเบียบคำแบบถาม-ตอบ ในพระสูตรที่เป็นปุจฉาวสิกะ คือที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงตามคำทูลถาม แต่มีลักษณะสำคัญ ๒ อย่าง คือ (๑) ทูลถามเพื่อขอความรู้ (เวทะ) (๒) ผู้ทูลถามฟังแล้วพอใจติดใจ (ตุฏฺฐิ) และทูลถามต่อไปอีก เช่น ในจูฬเวทัลลสูตร (ม.มู.) มหาเวทัลลสูตร (ม.มู.) สักกปัญหสูตร (ที.มหา.) สัมมาทิฏฐิสูตร (ม.มู.) มหาปุณณมสูตร (ม.อุ.)

๕. พระสุตตันตปิฎกแบ่งเป็น ๕ นิกาย

คำว่า "**นิกาย**" แปลว่า "**หมวด**หรือ**หมู่**" หมายถึงหมวดหรือหมู่ของพระสูตร พระสังคีติกาจารย์ (พระเถระผู้ทำการสังคายนาพระธรรมวินัย) ใช้เกณฑ์การแบ่งไว้ดังนี้

๑. **ทีฆนิกาย** (ที) หมวดที่มีเนื้อความยาวมาก
๒. **มัชฌิมนิกาย** (มะ) หมวดที่มีเนื้อความยาวปานกลาง
๓. **สังยุตตนิกาย** (สัง) หมวดที่มีเนื้อความประเภทเดียวกัน
๔. **อังคุตตรนิกาย** (อัง) หมวดที่มีเนื้อความยิ่งด้วยองค์
๕. **ขุททกนิกาย** (ขุ) หมวดที่มีเนื้อความเล็กน้อยรวมกัน

๕.๑. ทีฆนิกาย เล่มที่ ๙-๑๑

ทีฆนิกาย หมวดที่มีเนื้อความยาวมาก มีพระสูตรรวม ๓๔ สูตร แบ่งย่อยออกเป็นวรรคตอนได้ ๓ วรรค คือ

พระไตรปิฎกเล่มที่ ๙

๑. **สีลขันธวรรค** ตอนที่ว่าด้วยกองศีล มี ๑๓ สูตร

พระไตรปิฎกเล่มที่ ๑๐

๒. **มหาวรรค** ตอนใหญ่ๆ มี ๑๐ สูตร

พระไตรปิฎกเล่มที่ ๑๑

๓. **ปาฏิกวรรค** ตอนปาฏิกบุตร มี ๑๑ สูตร

๕.๒. มัชฌิมนิกาย เล่มที่ ๑๒-๑๔

มัชฌิมนิกาย หมวดที่มีเนื้อความยาวปานกลาง มี ๑๕๐ พระสูตร แบ่งเป็น ๓ หมวด หมวดละ ๕๐ สูตร ที่เรียกว่า ปัณณาสก์ มี ๓ ปัณณาสก์ รวมเป็น ๑๕๐ สูตร คือ

พระไตรปิฎกเล่มที่ ๑๒

๑. **มูลปัณณาสก์** ปัณณาสก์ต้น มี ๕๐ สูตร

พระไตรปิฎกเล่มที่ ๑๓

๒. **มัชฌิมปัณณาสก์** ปัณณาสก์กลาง มี ๕๐ สูตร

พระไตรปิฎกเล่มที่ ๑๔

๓. **อุปริปัณณาสก์** ปัณณาสก์ปลาย มี ๕๐ สูตร

๕.๓. สังยุตตนิกาย เล่มที่ ๑๕-๑๙

สังยุตตนิกาย หมวดประมวลเนื้อหาสาระ คือแบ่งตามเนื้อหาสาระ โดยประมวลพระสูตรที่มีเนื้อหาสาระประเภทเดียวกัน จัดไว้เป็นหมวดเดียวกัน การจัดแบ่งหมวดหมู่ในสังยุตตนิกาย มีลักษณะพิเศษไม่เหมือนในนิกายอื่น โดยแบ่งตามลำดับขั้นตอนดังนี้

พระไตรปิฎกเล่มที่ ๑๕

๑. **เทวตาสังยุต** เป็นคาถาประพันธ์ จัดเป็น **สคาถวรรค** มี ๒๗๑ สูตร

พระไตรปิฎกเล่มที่ ๑๖

๒. **นิทานสังยุต** ธรรมที่เป็นต้นเหตุแห่งการเกิดและการดับแห่งทุกข์ คือ หลักปฏิจจสมุปบาท จัดเป็น **นิทานวรรค** มี ๓๓๗ สูตร

พระไตรปิฎกเล่มที่ ๑๗

๓. **ขันธสังยุต** มีเนื้อหาสาระเกี่ยวกับขันธ์ ๕ จัดเป็น **ขันธวารวรรค** มี ๗๑๖ สูตร

พระไตรปิฎกเล่มที่ ๑๘

๔. **สฬายตนสังยุต** มีเนื้อหาสาระเกี่ยวกับอายตนะ ๖ จัดเป็น **สฬายตนวรรค** มี ๔๒๐ สูตร

พระไตรปิฎกเล่มที่ ๑๙

๕. **มัคคสังยุต** กลุ่มพระสูตรที่มีเนื้อหาสาระเกี่ยวกับธรรมหมวดใหญ่ คือ โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ และหมวธรรมที่เกี่ยวข้อง จัดเป็น **มหาวารวรรค** มี ๑,๐๐๘ สูตร

๕.๔. อังคุตตรนิกาย เล่มที่ ๒๐-๒๔

อังคุตตรนิกาย หมวดยิ่งด้วยองค์ แบ่งตามลำดับจำนวนองค์ธรรมหรือหัวข้อธรรม รวมพระสูตรที่มีหัวข้อธรรมเท่ากันเข้าไว้เป็นหมวดเดียวกัน แบ่งออกเป็นนิบาต มี ๑๑ นิบาต

พระไตรปิฎกเล่มที่ ๒๐

เอกกนิบาต	รวมหมวดหัวข้อธรรม ๑ ข้อ
ทุกนิบาต	รวมหมวดหัวข้อธรรม ๒ ข้อ
ติกนิบาต	รวมหมวดหัวข้อธรรม ๓ ข้อ

พระไตรปิฎกเล่มที่ ๒๑

จตุกกนิบาต	รวมหมวดหัวข้อธรรม ๔ ข้อ

พระไตรปิฎกเล่มที่ ๒๒

ปัญจกนิบาต	รวมหมวดหัวข้อธรรม ๕ ข้อ
ฉักกนิบาต	รวมหมวดหัวข้อธรรม ๖ ข้อ

พระไตรปิฎกเล่มที่ ๒๓

สัตตกนิบาต	รวมหมวดหัวข้อธรรม ๗ ข้อ
อัฏฐกนิบาต	รวมหมวดหัวข้อธรรม ๘ ข้อ
นวกนิบาต	รวมหมวดหัวข้อธรรม ๙ ข้อ

พระไตรปิฎกเล่มที่ ๒๔

ทสกนิบาต	รวมหมวดหัวข้อธรรม ๑๐ ข้อ
เอกาทสกนิบาต	รวมหมวดหัวข้อธรรม ๑๑ ข้อ

๕.๕. ขุททกนิกาย เล่มที่ ๒๕-๓๓

ขุททกนิกาย หมวดเล็กน้อยรวมกัน แบ่งเป็น ๑๕ คัมภีร์

พระไตรปิฎกเล่มที่ ๒๕

๑. **ขุททกปาฐะ**	บทสวดย่อยๆ หรือสั้นๆ
๒. **ธัมมปทะ**	บทแห่งธรรมที่ตรัสไว้เป็นภาษิต
๓. **อุทานะ**	คำที่เปล่งออกมาด้วยปีติโสมนัส
๔. **อิติวุตตกะ**	คำที่แสดงซ้ำกับพระสูตรก่อน
๕. **สุตตนิบาต**	คำประเภทร้อยกรองล้วน

พระไตรปิฎกเล่มที่ ๒๖

๖. **วิมานวัตถุ**	เรื่องผู้ได้วิมาน
๗. **เปตวัตถุ**	เรื่องเปรต
๘. **เถรคาถา**	เรื่องธรรมภาษิตของพระเถระต่างๆ
๙. **เถรีคาถา**	เรื่องธรรมภาษิตของพระเถรีต่างๆ

พระไตรปิฎกเล่มที่ ๒๗-๒๘

๑๐. **ชาตกะ**	เรื่องอดีตชาติของพระพุทธเจ้า

พระไตรปิฎกเล่มที่ ๒๙-๓๐

๑๑.	**จูฬนิทเทส**	อธิบายขยายความพระพุทธวจนะโดยย่อ
	มหานิทเทส	อธิบายขยายความพระพุทธวจนะโดยพิสดาร

พระไตรปิฎกเล่มที่ ๓๑-๓๒

๑๒.	**ปฏิสัมภิทามัคคะ**	ความแตกฉาน ๔ อย่าง
๑๓.	**อปทานะ ภาค ๑**	ชีวประวัติของพระพุทธเจ้าเป็นต้น

พระไตรปิฎกเล่มที่ ๓๒-๓๓

๑๓.	**อปทานะ ภาค ๒**	ชีวประวัติของพระพุทธเจ้าเป็นต้น
๑๔.	**พุทธวังสะ**	วงศ์ของพระพุทธเจ้าแต่ละพระองค์
๑๕.	**จริยาปิฎก**	การบำเพ็ญบารมีของพระพุทธเจ้า

พระไตรปิฎกเล่มที่ ๙
พระสูตร ทีฆนิกาย สีลขันธวรรค

สีลขันธวรรค หมวดว่าด้วยศีล หมายถึงประมวลเนื้อหาเกี่ยวกับศีลทั้ง ๓ ประเภท คือ มหาศีล มัชฌิมศีล และจูฬศีล มี ๑๓ สูตร คือ

๑. **พรหมชาลสูตร** ว่าด้วยข่ายอันประเสริฐ คำว่า "**ข่ายอันประเสริฐ**" หมายถึงพระสัพพัญญุตญาณของพระผู้มีพระภาคที่เป็นเหตุให้ทรงรู้ทิฏฐิหรือลัทธิต่างๆ ซึ่งแพร่หลายอยู่ในสมัยนั้นโดยแจ่มแจ้ง และยังทรงรู้แจ้งยิ่งไปกว่านั้นอีก พระสูตรนี้ นอกจากชื่อว่าพรหมชาลสูตรแล้ว พระผู้มีพระภาคยังประทานชื่ออื่นอีก ๔ ชื่อ คือ (๑) **อัตถชาลสูตร** แปลว่า พระสูตรที่ว่าด้วยข่ายแห่งประโยชน์ เพราะทรงจำแนกประโยชน์ในชาตินี้และประโยชน์ในชาติหน้าไว้ (๒) **ธัมมชาลสูตร** แปลว่า พระสูตรที่ว่าด้วยข่ายแห่งธรรม เพราะทรงจำแนกธรรมอันเป็นแบบแผนไว้ (๓) **ทิฏฐิชาลสูตร** แปลว่า พระสูตรที่ว่าด้วยข่ายแห่งทิฏฐิหรือลัทธิ เพราะทรงจำแนกทิฏฐิหรือลัทธิต่างๆ ไว้ถึง ๖๒ ลัทธิ พระองค์ทรงเห็นว่า สมณพราหมณ์ผู้ยึดถือลัทธิเหล่านั้นกำลังถูกลัทธิที่ตนยึดถือครอบคลุมผูกมัดไว้ จะโผล่ขึ้นก็โผล่อยู่ในลัทธินั้น ติดอยู่ในลัทธินั้น มิอาจหลุดพ้นไปได้เหมือนปลาที่ถูกตาข่ายคือแหของ ชาวประมงครอบคลุมไว้ จะโผล่ขึ้นก็โผล่อยู่ในตาข่ายนั้น (๔) **สังคามวิชยสูตร** แปลว่าพระสูตรที่ว่าด้วยตำราพิชัยสงคราม เพราะผู้ที่ได้ฟังพระสูตรนี้จบแล้วจะสามารถย่ำยีพวกมารทั้งที่เป็นเทวบุตรมาร ขันธมาร มัจจุมาร หรือกิเลสมารให้พ่ายแพ้ได้ พระผู้มีพระภาคตรัสแก่ภิกษุประมาณ ๕๐๐ รูป ขณะทรงพักแรม ณ พระตำหนักหลวงในพระราชอุทยานอัมพลัฏฐิกา ซึ่งตั้งอยู่ระหว่างกรุงราชคฤห์กับเมืองนาลันทา โดยทรงปรารภคำติเตียนพระรัตนตรัยของปริพาชกชื่อสุปปิยะและคำสรรเสริญพระรัตนตรัยของพรหมทัตตมาณพผู้เป็นศิษย์ ที่พวกภิกษุได้ยินเข้าแล้วนำมาสนทนากัน พระผู้มีพระภาคทรงทราบจึงตรัสเตือนภิกษุทั้งหลายมิให้โกรธเมื่อถูกตำหนิติเตียน และมิให้ยินดีจนเหลิงเมื่อได้รับคำสรรเสริญเยินยอ

แต่ให้พิจารณาหาสาเหตุแห่งการติเตียนและการสรรเสริญนั้นๆ ตามความเป็นจริง แล้วชี้แจงให้เขาทราบว่าอะไรเป็นเรื่องจริง อะไรเป็นเรื่องเท็จ ต่อจากนั้นทรงแสดงให้ภิกษุทั้งหลายเห็นว่า หลักธรรมของพระองค์สูงส่งกว่าลัทธิอื่นๆ ทั้ง ๖๒ ลัทธิที่แพร่หลายอยู่ในสมัยนั้น

พระผู้มีพระภาคตรัสศีล ๓ ชั้น คือ (๑) **จูฬศีล** (ศีลอย่างเล็กน้อย) (๒) **มัชฌิมศีล** (ศีลอย่างกลาง) (๓) **มหาศีล** (ศีลอย่างใหญ่) กล่าวคือ คนทั้งหลายกล่าวสรรเสริญว่า พระองค์ทรงงดเว้นจากข้อห้ามในจูฬศีล ๒๖ ข้อ ในมัชฌิมศีล ๑๐ ข้อ และในมหาศีล ๗ ข้อ ตรัสถึงสาเหตุที่ทำให้คนสรรเสริญพระองค์อีกอย่างหนึ่งได้แก่ พระสัพพัญญุตญาณ คือทรงรู้แจ้งธรรมะที่ลึกซึ้ง เห็นได้ยาก รู้ตามได้ยาก ประณีต คาดคะเนเอาด้วยเหตุผลไม่ได้ละเอียด รู้ได้เฉพาะบัณฑิต เมื่อทรงรู้แจ้งธรรมะนี้แล้ว ทรงสั่งสอนให้ผู้อื่นรู้ตามได้ ด้วยเหตุนี้คนทั้งหลายจึงกล่าวสรรเสริญพระองค์

มีสมณพราหมณ์บางพวกประกาศวาทะแสดงลัทธิ โดยปรารภขันธ์ส่วนอดีตซึ่งเรียกว่าปุพพันตกัปปิกวาทะ มี ๑๘ ลัทธิ และปรารภขันธ์ ส่วนอนาคตและปัจจุบันซึ่งเรียกว่าอปรันตกัปปิกวาทะอีก ๔๔ ลัทธิ แต่เพราะพวกเขาไม่รู้ตามความเป็นจริง จึงถูกลัทธิเหล่านี้ครอบคลุมไว้เหมือนปลาที่ถูกแหครอบคลุมไว้มิอาจหลุดพ้นไปได้ จึงทรงถือว่า ลัทธิเหล่านี้เป็นมิจฉาทิฏฐิ

พระองค์ทรงรู้แจ้งมูลเหตุแห่งทิฏฐิเหล่านี้ และทรงรู้ด้วยว่าผู้ที่ยึดถือทิฏฐิเหล่านี้มีคติและภพเบื้องหน้าเป็นอย่างไร พระองค์จึงไม่ทรงยึดมั่นถือมั่น เมื่อไม่ทรงยึดมั่นถือมั่น จึงทรงรู้แจ้งความเกิด ความดับ คุณ โทษ แห่งเวทนา และอุบายวิธีที่ทำให้สลัดเวทนา (การเสวยอารมณ์ ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ) ออกไปได้ พระองค์จึงทรงหลุดพ้น และตรัสย้ำว่า “นี่แหละธรรมะอันลึกซึ้ง เห็นได้ยาก รู้ตามได้ยาก สงบ ประณีต คาดคะเนเอาด้วยเหตุผลไม่ได้ละเอียด รู้ได้เฉพาะบัณฑิต” เมื่อพระองค์ทรงรู้แจ้งธรรมะนี้แล้ว ทรงสั่งสอนผู้อื่นให้รู้ตามด้วย จึงเป็นเหตุให้คนทั้งหลายกล่าวสรรเสริญพระองค์ ส่วนสมณพราหมณ์ผู้มีทิฏฐิเหล่านี้ไม่รู้ความจริง บัญญัติทิฏฐิเหล่านี้ขึ้นตามความเข้าใจของตนเอง เป็นการแส่หาการดิ้นรนของคนมีตัณหาคือความทะยานอยากสิ่ง อันน่าใคร่น่าปรารถนาผ่านทางอายตนะ ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เมื่อมีตัณหา เป็นปัจจัยจึงมีอุปาทาน (ความยึดมั่นถือมั่น) เมื่อมีอุปาทานเป็นปัจจัยจึงมีภพ (ความมีความเป็น) เมื่อมีภพเป็นปัจจัยจึงมีชาติ(ความเกิด) เมื่อมีชาติเป็นปัจจัยจึงมีชรา(ความแก่) มรณะ(ความตาย) โสกะ(ความเศร้าโศก) ปริเทวะ(ความคร่ำครวญ) ทุกข์(ความไม่สบายกาย) โทมนัส(ความไม่สบายใจ) และอุปายาส(ความคับแค้นใจ)

๒. **สามัญญผลสูตร** ว่าด้วยผลแห่งความเป็นสมณะ คำว่า “ความเป็นสมณะ” หมายถึงการบวชเป็นภิกษุในพระพุทธศาสนา ในพระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคทรงพิสูจน์ให้เห็นชัดว่าการบวชได้ผลเห็นประจักษ์ พระผู้มีพระภาคตรัสแก่พระเจ้าอชาตศัตรูกษัตริย์แคว้นมคธ ขณะที่พระพุทธองค์ประทับอยู่ ณ สวนมะม่วงของหมอชีวก โกมารภัจ เขตกรุงราชคฤห์ ท่ามกลางภิกษุจำนวน ๑,๒๕๐ รูป ในคืนวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๒ เหตุที่ตรัสพระสูตรนี้ เพราะพระเจ้าอชาตศัตรูทูลถามว่า คนที่มีศิลปะอย่างใดอย่างหนึ่งสามารถนำมาประกอบอาชีพให้เกิดผลประจักษ์แล้วนำผลนั้นมาบำรุงเลี้ยงบิดามารดา บุตรภริยา ญาติมิตร ให้เป็นสุขสำราญได้ และนำผลบางส่วนมาบำเพ็ญทักษิณาในสมณพราหมณ์ทั้งหลายก็ได้ผลอย่างสูง คือได้เกิดในสุคติโลกสวรรค์ พระผู้มีพระภาคจะทรงอธิบายให้เข้าใจได้ไหมว่า การบวชให้ผลที่เห็นประจักษ์ในปัจจุบันเหมือนผลแห่งศิลปะดังกล่าว พระพุทธองค์ตรัสตอบว่า การบวชมีผลมากกว่า

ในตอนต้น พระเจ้าอชาตศัตรูทรงเล่าว่าได้เสด็จไปหาเจ้าลัทธิ ๖ คน คือ (๑) ครูปูรณะ กัสสปะ (๒) ครูมักขลิ โคศาล (๓) ครูอชิตะ เกสกัมพล (๔) ครูปกุธะ กัจจายนะ (๕) ครูนิครนถ์ นาฏบุตร (๖) ครูสัญชัย เวลัฏฐบุตร ได้ตรัสถามปัญหาเรื่องสามัญญผล ครูทั้ง ๖ ก็ได้ทูลอธิบายลัทธิของตนให้ทรงทราบ

(๑) ลัทธิของครูปูรณะ กัสสปะ จัดอยู่ในประเภทอกิริยวาทะ คือเห็นว่า "ทำไม่เป็นอันทำ" (การกระทำไม่มีผลคือทำบุญไม่ได้บุญ ทำบาปไม่ได้บาป)

(๒) ลัทธิของครูมักขลิ โคศาล จัดอยู่ในประเภทนัตถิกวาทะ คือเห็นว่า "ไม่มีเหตุ ไม่มีปัจจัย" (ความบริสุทธิ์ ความเศร้าหมอง ไม่มีเหตุปัจจัย คือหลังจากเวียนว่ายตายเกิดจนถึงที่สุดแล้ว สัตว์จักบริสุทธิ์เอง ที่เรียกว่าสังสารสุทธิ)

(๓) ลัทธิของครูอชิตะ เกสกัมพล จัดอยู่ในประเภทอุจเฉทวาทะ คือเห็นว่า "ขาดสูญ" (ยัญที่บูชาแล้วไม่มีผล)

(๔) ลัทธิของครูปกุธะ กัจจายนะ จัดอยู่ในประเภทนัตถิกวาทะ คือเห็นว่า "ไม่มีเหตุไม่มีปัจจัย" คือจะบริสุทธิ์ก็บริสุทธิ์เอง จะเศร้าหมองก็เศร้าหมองเอง

(๕) ลัทธิของครูนิครนถ์ นาฏบุตร จัดอยู่ในประเภทอัตตกิลมถานุโยค คือการทรมานตนเพื่อเผากิเลส และอยู่ในประเภทสัสสตวาทะ คือเห็นว่า "ชีวะเที่ยง"

(๖) ลัทธิของครูสัญชัย เวลัฏฐบุตร จัดอยู่ในประเภทอมราวิกเขปวาทะ คือมีวาทะหลบเลี่ยงไม่ตายตัว

๓. **อัมพัฏฐสูตร** ว่าด้วยอัมพัฏฐมาณพ ที่ชื่ออย่างนี้เพราะเนื้อหาของพระสูตรนี้เป็นข้อโต้ตอบระหว่างพระผู้มีพระภาคกับอัมพัฏฐมาณพในเรื่องวรรณะ พระผู้มีพระภาคตรัสแก่อัมพัฏฐมาณพ ขณะประทับแรมอยู่ในป่า ใกล้หมู่บ้านอิจฉานังคละ เขตเมืองอุกกัฏฐะ ที่พระเจ้าปเสนทิโกศล กษัตริย์แห่งแคว้นโกศล พระราชทานเป็นพรหมไทยให้พราหมณ์โปกขรสาติเป็นผู้ปกครอง พราหมณ์โปกขรสาติทราบว่า พระผู้มีพระภาคเสด็จมา จึงมอบหมายให้อัมพัฏฐมาณพ ผู้เป็นศิษย์ไปสังเกตดูว่าเป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าจริงตามกิตติศัพท์เล่าลือหรือไม่ เมื่ออัมพัฏฐมาณพถามว่า จะสังเกตจากอะไร จึงบอกให้ตรวจดูว่า มีมหาปุริสลักษณะครบ ๓๒ ประการตามคัมภีร์มันตระของตนหรือไม่ แต่อัมพัฏฐมาณพกลับไปแสดงอาการไม่เคารพพระผู้มีพระภาค จึงได้ตรัสพระสูตรนี้เพื่อทำลายทิฏฐิมานะเรื่องการถือชั้นวรรณะ

๔. **โสณทัณฑสูตร** ว่าด้วยโสณทัณฑพราหมณ์ ที่ชื่ออย่างนี้เพราะเนื้อหาสำคัญของพระสูตรนี้เป็นข้อสนทนาถาม-ตอบ ระหว่างพระผู้มีพระภาคกับโสณทัณฑพราหมณ์ผู้มีใจเลื่อมใสในพระผู้มีพระภาคอยู่ก่อนแล้ว จากการได้ยินกิตติศัพท์เกี่ยวกับพุทธคุณ การสนทนาถาม-ตอบจึงเป็นไปอย่างราบรื่นไม่มีข้อโต้แย้งจากโสณทัณฑพราหมณ์ พระผู้มีพระภาคตรัสแก่โสณทัณฑพราหมณ์ขณะประทับอยู่ที่ริมสระคัคครา เขตกรุงจัมปา เมืองหลวงของแคว้นอังคะ ซึ่งขณะนั้นขึ้นกับแคว้นมคธของพระเจ้าพิมพิสาร โสณทัณฑพราหมณ์ได้รับพระราชทานเป็นพรหมไทยให้ปกครองกรุงจัมปา ฉะนั้น เมื่อได้ทราบข่าวการเสด็จมาของพระผู้มีพระภาคจึงรีบไปเฝ้าถึงที่ประทับ แม้ถูกพราหมณ์ผู้มาจากต่างถิ่น และพราหมณ์ผู้เป็นสานุศิษย์บริวารคัดค้านว่าไม่สมควรไปเฝ้า ควรให้พระผู้มีพระภาคเสด็จมาหาเอง ก็ไม่ฟัง กลับโต้

แย้ง พวกพราหมณ์เหล่านั้นว่า พระผู้มีพระภาคทรงมีคุณสมบัติยิ่งใหญ่สมควรไปเฝ้าทั้งหมดจึงพากันไปเข้าเฝ้า ขณะเข้าเฝ้าก็นึกภาวนาขอให้พระผู้มีพระภาคตรัสถามเรื่องที่ตนตอบได้เถิด จะได้ไม่เสื่อมเสียเกียรติยศ เพราะการเสื่อมเสียเกียรติยศหมายถึงการเสื่อมลาภสักการะที่ควรจะได้อีกด้วย พระผู้มีพระภาคทรงทราบวาระจิตของโสณทัณฑพราหมณ์จึงตรัสถามเรื่องที่เขาตอบได้คือเรื่องคุณสมบัติของพราหมณ์อันเป็นเนื้อหาสำคัญของพระสูตรนี้

๕. **กูฏทันตสูตร** ว่าด้วยกูฏทันตพราหมณ์ (กูฏทันตะ แปลว่า ฟันเหยิน) ที่ชื่ออย่างนี้ เพราะเนื้อหาสำคัญของพระสูตรนี้เป็นข้อสนทนาระหว่างพระผู้มีพระภาคกับกูฏทันตพราหมณ์ โดยกูฏทันตพราหมณ์เป็นผู้ถาม พระผู้มีพระภาคเป็นผู้ตรัสตอบ พระผู้มีพระภาคตรัสแก่กูฏทันตพราหมณ์ขณะประทับอยู่ในสวน อัมพลัฏฐิกาใกล้หมู่บ้านพราหมณ์ชื่อขาณุมัต แคว้นมคธ ซึ่งพระเจ้าพิมพิสารพระราชทานหมู่บ้านนี้เป็นพรหมไทยให้กูฏทันตพราหมณ์ปกครอง ขณะที่พระผู้มีพระภาคเสด็จแวะไปประทับที่นั้น กูฏทันตพราหมณ์กำลังเตรียมการจัดทำพิธีบูชามหายัญ ๓ ประการ มีองค์ประกอบ ๑๖ ประการ เพื่อความสุขความเจริญของตนเองและประชาชนในหมู่บ้านของเขา โดยเตรียมสัตว์ไว้ฆ่าบูชายัญ คือ วัวเพศผู้ ลูกวัวเพศผู้ ลูกวัวเพศเมีย แพะ และแกะ อย่างละ ๗๐๐ ตัว เนื่องจากตนไม่ทราบว่าจะทำพิธีนี้อย่างไรแน่ และทราบว่าพระผู้มีพระภาคทรงทราบดี ฉะนั้น เมื่อทราบจากพวกพราหมณ์ทั้งหลายว่าพระผู้มีพระภาคเสด็จมาประทับอยู่ที่สวนอัมพลัฏฐิกาแล้ว จึงได้ออกไปเฝ้า แม้จะถูกพราหมณ์หลายร้อยคนที่มาพักเพื่อรับทานในพิธีบูชามหายัญนั้นคัดค้านว่า ไม่สมควรไปเฝ้า ควรให้พระผู้มีพระภาคเสด็จมาหาเอง กูฏทันตพราหมณ์ก็ได้ยกเอาพุทธคุณขึ้นมาอ้างลบล้างเหตุผลของพวกพราหมณ์ทำนองเดียวกับที่โสณทัณฑพราหมณ์กล่าวอ้าง

๖. **มหาลิสูตร** ว่าด้วยเจ้าลิจฉวีชื่อมหาลิ คำว่า “เจ้าลิจฉวี” เป็นชื่อรวมของกษัตริย์ผู้ครองแคว้นวัชชี ซึ่งมีกรุงเวสาลีเป็นเมืองหลวง แคว้นนี้ ปกครองโดยระบอบสามัคคีธรรมหรือสาธารณรัฐจึงมีกษัตริย์หลายองค์ร่วมกันปกครอง บางครั้งมีถึง ๗,๗๐๗ องค์ เจ้าลิจฉวีที่กล่าวถึงในพระสูตรนี้มีพระนามว่า โอฏฐัทธะ (แปลว่า ปากแหว่ง) ส่วนคำว่า “มหาลิ” เป็นชื่อโคตรหรือสกุล พระผู้มีพระภาคทรงเรียกเจ้าลิจฉวีองค์นี้ตามชื่อโคตรว่า มหาลิ โดยตลอด และที่ชื่อว่า มหาลิสูตร เพราะเนื้อหาสำคัญของพระสูตรนี้เป็นข้อสนทนาระหว่างพระผู้มีพระภาคกับเจ้าลิจฉวีองค์นี้ พระผู้มีพระภาคตรัสแก่เจ้ามหาลิหรือเจ้าโอฏฐัทธลิจฉวี ขณะประทับอยู่กูฏาคารศาลา ป่ามหาวัน เขตกรุงเวสาลี ในวันนั้น นอกจากคณะของเจ้ามหาลิแล้ว ยังมีคณะพราหมณทูตจากแคว้นโกศล และคณะพราหมทูตจากแคว้นมคธมาเฝ้าด้วย เมื่อคณะพราหมณทูตทั้ง ๒ คณะสนทนากับพระผู้มีพระภาคเสร็จแล้วก็นั่งอยู่ในที่ประชุมนั้น ต่อจากนั้น เจ้ามหาลิได้ทูลถามปัญหาเรื่องตาทิพย์หูทิพย์

๗. **ชาลิยสูตร** ว่าด้วยชาลิยปริพาชก ที่ชื่ออย่างนี้ เพราะเนื้อหาของพระสูตรนี้เป็นข้อสนทนาโต้วาทะกันระหว่างพระผู้มีพระภาคกับชาลิยปริพาชกและเพื่อนของเขาชื่อมัณฑิยะ พระผู้มีพระภาคตรัสแก่นักบวชนอกพระพุทธศาสนา ๒ รูป คือ มัณฑิยปริพาชกและชาลิยปริพาชก ขณะประทับอยู่ ณ โฆสิตาราม เขตกรุงโกสัมพี แคว้นวังสะ นักบวช ๒ รูปนั้นเข้าไปเฝ้าเพื่อโต้วาทะกับพระผู้มีพระภาคเรื่องชีวะ(วิญญาณอมตะหรืออาตมัน) กับสรีระ(ร่างกาย) ซึ่งเป็นปัญหาทางอภิปรัชญา

๘. **มหาสีหนาทสูตร** ว่าด้วยการบันลือสีหนาท คำว่า “การบันลือสีหนาท” คือการกล่าว

อย่างองอาจกล้าหาญดังพญาราชสีห์คำราม เนื้อความในพระสูตรนี้เป็นพระพุทธดำรัสที่ประกาศท้าทายให้ผู้รู้สอบสวนดูได้ พระผู้มีพระภาคตรัสแก่อเจลกัสสปะ (นักบวชเปลือย) ขณะประทับอยู่ ณ กัณณกถลมฤคทายวัน เขตเมืองอุชุญญา แคว้นโกศล ที่ตรัสพระสูตรนี้ เพราะอเจลกัสสปะทูลถามว่าจริงหรือไม่ที่มีผู้กล่าวว่า พระสมณโคดมทรงตำหนิตบะทุกชนิด ทรงคัดค้านและชี้โทษของผู้บำเพ็ญตบะทุกคนว่าเป็นผู้มีอาชีวะเศร้าหมองโดยส่วนเดียว

๙. **โปฏฐปาทสูตร** ว่าด้วยโปฏฐปาทปริพาชก ที่ชื่ออย่างนี้ เพราะเนื้อหาสำคัญของพระสูตรนี้เป็นข้อสนทนาระหว่างพระผู้มีพระภาคกับ โปฏฐปาทปริพาชก พระผู้มีพระภาคตรัสแก่โปฏฐปาทะปริพาชก ณ มัลลิการาม ซึ่งเป็นที่พักของนักบวชรูปนี้กับคณะประมาณ ๓,๐๐๐ รูป เขตกรุงสาวัตถี แคว้นโกศล ขณะที่พระผู้มีพระภาคเสด็จเข้าไปนั้น โปฏฐปาทปริพาชกและบริษัทกำลังสนทนากันอย่างอึกทึก พอเห็นพระผู้มีพระภาคเสด็จมา โปฏฐปาทปริพาชกจึงสั่งให้บริษัทหยุดสนทนา เมื่อได้ทักทายต้อนรับพระผู้มีพระภาคแล้ว ได้ทูลถามปัญหาที่ตนและบริษัทสงสัยมานาน คือปัญหาเรื่อง**อภิสัญญานิโรธ**(การดับสัญญาที่ยิ่งใหญ่)

๑๐. **สุภสูตร** ว่าด้วยสุภมาณพ ที่ชื่ออย่างนี้เพราะเนื้อหาสำคัญของพระสูตรนี้เป็นข้อสนทนาระหว่างท่านพระอานนท์กับสุภมาณพ บุตรของโตเทยยพราหมณ์ บ้านตุทิ ใกล้กรุงสาวัตถี ท่านพระอานนท์แสดงแก่สุภมาณพ ณ บ้านของสุภมาณพ หลังจากพระผู้มีพระภาคปรินิพพานไปแล้วไม่นาน ต่างกับพระสูตรชื่อเดียวกันนี้ใน มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปัณณาสก์ เพราะพระสูตรนั้นพระผู้มีพระภาคเป็นผู้ตรัสแก่มาณพผู้นี้ เนื้อเรื่องที่ตรัสก็ต่างกัน

๑๑. **เกวัฏฏสูตร** ว่าด้วยเกวัฏฏคหบดี ที่ชื่ออย่างนี้ เพราะเนื้อหาของพระสูตรนี้เป็นข้อสนทนาระหว่างพระผู้มีพระภาคกับเกวัฏฏคหบดี พระผู้มีพระภาคตรัสแก่เกวัฏฏคหบดี ขณะประทับอยู่ ณ สวนมะม่วงของปาวาริกเศรษฐี หรือที่เรียกว่า ปาวาริกัมพวัน เขตเมืองนาลันทา เกวัฏฏคหบดีเป็นพุทธศาสนิกชนผู้มีความปรารถนาอย่างแรงกล้าที่จะให้ชาวนาลันทาหันมา นับถือพระพุทธศาสนาโดยทั่วกัน จึงเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคกราบทูลให้รับสั่งแก่ภิกษุรูปใดรูปหนึ่งผู้ชำนาญทางการแสดงปาฏิหาริย์ไปแสดงปาฏิหาริย์ให้ชาวเมืองนั้นชม พระผู้มีพระภาคจึงได้ตรัสพระสูตรนี้

๑๒. **โลหิจจสูตร** ว่าด้วยโลหิจจพราหมณ์ ที่ชื่ออย่างนี้เพราะเนื้อหาของพระสูตรนี้เป็นข้อสนทนาระหว่างพระผู้มีพระภาคกับโลหิจจพราหมณ์ พระผู้มีพระภาคตรัสแก่โลหิจจพราหมณ์ ขณะทรงแวะพักในหมู่บ้านสาลวติกา (หมู่บ้านที่มีต้นสาละเป็นรั้ว) แคว้นโกศล ที่พระเจ้าปเสนทิโกศลพระราชทานเป็นพรหมไทยให้โลหิจจพราหมณ์ปกครอง ทรงแสดงพระสูตรนี้เพื่อ แก้ความเห็นผิดของโลหิจจพราหมณ์

๑๓. **เตวิชชสูตร** ว่าด้วยไตรเพท ซึ่งเป็นชื่อคัมภีร์สำคัญของศาสนาพราหมณ์ คือ ฤคเวท ยชุรเวท และสามเวท พระผู้มีพระภาคตรัสแก่มาณพ ๒ คน คือ วาเสฏฐมาณพและ ภารัทวาชะมาณพ ขณะประทับอยู่ ณ อัมพวันใกล้ฝั่งแม่น้ำอจิรวดีเหนือหมู่บ้านพราหมณ์ ชื่อมนสากฏะ แคว้นโกศล เหตุที่ตรัสพระสูตรนี้เพราะมาณพทั้งสองเข้าไปเฝ้าทูลถาม เรื่องทางไปสู่พรหมโลกที่ตกลงกันไม่ได้ว่า ทางไหนเป็นทางตรง

พระไตรปิฎกเล่มที่ ๑๐
พระสูตร ทีฆนิกาย มหาวรรค

มหาวรรค ว่าหมวดหมวดใหญ่ คำว่า หมวด ในที่นี้หมายถึงหมวดย่อยของนิกาย คือ เป็นตอนหนึ่งของทีฆนิกาย มหาวรรค แปลว่า หมวดยาว มี ๑๐ พระสูตร คือ

๑. **มหาปทานสูตร** ว่าด้วยตำนานใหญ่ หรือชีวประวัติใหญ่ของพระพุทธเจ้า ๗ พระองค์ ชื่อนี้ตั้งตามเนื้อหาสาระของพระสูตร พระผู้มีพระภาคทรงแสดงแก่ภิกษุทั้งหลาย ขณะประทับอยู่ ณ พระเชตวัน อารามของอนาถบิณฑิกเศรษฐี เขตกรุงสาวัตถี โดยทรงปรารภเรื่อง ปุพเพนิวาสญาณ (ความรู้เรื่องชีวิตของคนสมัยก่อน)ของพระองค์ ที่ภิกษุเหล่านั้น นำมาสนทนากันที่หอนั่ง อยู่ใกล้กเรริมณฑป ในพระเชตวัน

๒. **มหานิทานสูตร** ว่าด้วยสิ่งที่เป็นต้นเหตุใหญ่ คำว่า “ต้นเหตุใหญ่” ในที่นี้หมายถึงปฏิจจสมุปบาท หรือกฏปัจจยาการ คือการที่สิ่งทั้งปวงอาศัยกันและกันเกิดขึ้น ซึ่งเป็นเนื้อหาสาระของพระสูตรนี้ ชื่อนี้จึงตั้งตามเนื้อหาสาระของพระสูตร พระผู้มีพระภาคทรงแสดงแก่ท่านพระอานนท์ ขณะประทับอยู่ ณ นิคมของชาวกุรุชื่อกัมมาสธัมมะ แคว้นกุรุ เพื่อทรงแก้ความเข้าใจผิดของพระเถระ คือท่านกราบทูลว่าน่าแปลกที่ปฏิจจสมุปบาทนี้ซึ่งเป็นธรรมลึกซึ้งสุดจะคาดคะเนได้ แต่สำหรับท่าน กลับเป็นธรรมง่ายๆ พระผู้มีพระภาคทรงห้ามมิให้พูดเช่นนี้ แล้วทรงอธิบายรายละเอียดให้ฟัง

๓. **มหาปรินิพพานสูตร** ว่าด้วยมหาปรินิพพาน หมายถึงการดับขันธ์ของพระผู้มีพระภาคซึ่งเป็นเหตุการณ์ที่สำคัญที่สุดสำหรับพุทธศาสนิกชนทั้งหลาย ชื่อนี้ตั้งตามเนื้อหาสาระของพระสูตร พระสูตรนี้เป็นบันทึกประมวลลำดับเหตุการณ์และพระธรรมเทศนาในขบวนเสด็จจาริกแสดงธรรมครั้งสุดท้ายของพระผู้มีพระภาค ตลอดจนเหตุการณ์ในวันเสด็จดับขันธปรินิพพาน การถวายพระเพลิง การแจกพระบรมสารีริกธาตุ และการสร้างพระสถูป สันนิษฐานกันว่า พระสูตรนี้ พระธรรมสังคาหกาจารย์ครั้งปฐมสังคายนาจัดทำขึ้น นับเป็นพระสูตรที่ยาวที่สุด

๔. **มหาสุทัสสนสูตร** ว่าด้วยพระเจ้ามหาสุทัสสนะ ชื่อนี้ตั้งตามชื่อบุคคลในเนื้อหาของพระสูตร พระผู้มีพระภาคทรงแสดงแก่ท่านพระอานนท์ ขณะประทับสีหไสยาบนเตียงภายใต้ควงไม้สาละทั้งคู่ในวันปรินิพพาน เพื่อทรงอธิบายให้พระเถระเข้าใจว่า ทำไมพระองค์เสด็จมาปรินิพพานที่กรุงกุสินาราที่พระเถระเรียกว่า เมืองเล็ก เมืองดอน และเมืองกิ่ง พระสูตรนี้เป็นส่วนขยายของตอนที่ว่าด้วยพระเจ้ามหาสุทัสสนะในมหาปรินิพพานสูตร

๕. **ชนวสภสูตร** ว่าด้วยชนวสภยักษ์ คือ พระเจ้าพิมพิสารแห่งแคว้นมคธ ชื่อนี้ตั้งตามชื่อบุคคลในเนื้อหาของพระสูตร พระผู้มีพระภาคทรงแสดงแก่ท่านพระอานนท์ ขณะประทับอยู่ ณ ตำหนักอิฐในนาทิกคาม เขตแคว้นวัชชี เมื่อครั้งเสด็จจาริกแสดงธรรมครั้งสุดท้าย โดยทรงปรารภคำกราบทูลเลียบเคียงของท่านพระอานนท์ พระสูตรนี้นับเป็นส่วนขยายอีกส่วนหนึ่งของมหาปรินิพพานสูตร คือส่วนขยายของตอนที่ทรงพยากรณ์คติและอภิสัมปรายภพของชาวบ้านนาทิกคาม เป็นต้น

๖. **มหาโควินทสูตร** ว่าด้วยมหาโควินทพราหมณ์ ชื่อนี้ตั้งตามชื่อบุคคลในเนื้อหาของพระสูตร พระผู้มีพระภาคทรงแสดงแก่ปัญจสิขะ คันธรรพบุตร ขณะประทับอยู่ ณ ภูเขาคิชฌกูฏ เขตกรุงราชคฤห์ โดยทรงปรารภคำกราบทูลของปัญจสิขะคันธรรพบุตร

๗. **มหาสมยสูตร** ว่าด้วยการประชุมครั้งใหญ่ของเทวดา ชื่อนี้ตั้งตามเนื้อสาระของพระสูตร พระผู้มีพระภาคทรงแสดงแก่ภิกษุประมาณ ๕๐๐ รูป ขณะประทับอยู่ ณ ป่ามหาวัน เขตกรุงกบิลพัสดุ์ แคว้นสักกะ โดยทรงปรารภการประชุมกันของเทวดา มาร เทพ และพรหมจาก ๑๐ โลกธาตุหรือหมื่นจักรวาล เพื่อมาเฝ้าพระองค์และชมปฏิปทาของภิกษุสงฆ์

๘. **สักกปัญหสูตร** ว่าด้วยปัญหาของท้าวสักกะ ชื่อนี้ตั้งตามเนื้อหาสาระของพระสูตร พระผู้มีพระภาคทรงแสดงแก่ท้าวสักกะ ขณะประทับอยู่ในถ้ำอินทสาละ ที่ภูเขาเวทิยกะ ทางทิศเหนือของหมู่บ้านพราหมณ์ชื่ออัมพสัณฑ์ ซึ่งตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกของกรุงราชคฤห์ แคว้นมคธ เพื่อทรงตอบปัญหาของท้าวสักกะ

๙. **มหาสติปัฏฐานสูตร** ว่าด้วยการเจริญสติปัฏฐานสูตรใหญ่ ชื่อนี้ตั้งตามเนื้อหาสาระของพระสูตร พระผู้มีพระภาคทรงแสดงแก่ภิกษุทั้งหลาย ขณะประทับอยู่ ณ นิคมของชาวกุรุชื่อกัมมาสธัมมะ แคว้นกุรุ โดยทรงปรารภพุทธบริษัทชาวกัมมาสธัมมนิคมว่ามีความสนใจในการเจริญสติปัฏฐานกันอย่างมาก แม้พวกทาส กรรมกร และบริวารชน ก็พูดกันแต่เรื่องสติปัฏฐาน

๑๐. **ปายาสิราชัญญสูตร** ว่าด้วยเจ้าปายาสิ ชื่อนี้ตั้งตามชื่อบุคคลในเนื้อหาของพระสูตร ท่านพระกุมารกัสสปะแสดงแก่เจ้าปายาสิ ผู้ครองเมืองเสตัพยนคร ขณะแวะพักอยู่ที่ป่าไม้สีเสียดทางทิศเหนือของเสตัพยนคร แคว้นโกศล เพื่อทำลายมิจฉาทิฏฐิหรือความเห็นผิดของเจ้าปายาสิ

พระไตรปิฎกเล่มที่ ๑๑
พระสูตร ทีฆนิกาย ปาฏิกวรรค

ปาฏิกวรรค ว่าด้วยนักบวชเปลือยชื่อปาฏิกบุตร มี ๑๑ พระสูตร คือ

๑. **ปาฏิกสูตร** ว่าด้วยนักบวชเปลือยชื่อปาฏิกบุตร ซึ่งเป็นคนที่ ๓ ในจำนวนนักบวชเปลือย ๓ คนที่ปรากฏในพระสูตรนี้ นักบวชเปลือยอีก ๒ คน คือ (๑) โกรักขัตติยะ (๒) กฬารมัชฌกะ ชื่อนี้จึงตั้งตามชื่อบุคคลที่ปรากฏในพระสูตร พระผู้มีพระภาคทรงแสดงแก่ภัคควโคตรปริพาชก ณ อารามของปริพาชกนี้ ซึ่งตั้งอยู่ในเขตอนุปิยนิคม แคว้นมัลละ โดยทรงปรารภคำทูลถามของภัคควโคตรปริพาชก เรื่องเจ้าสุนักขัตตะ ลิจฉวีบุตรลาสิกขา จึงทรงเล่าสาเหตุที่สุนักขัตตะ ลิจฉวีบุตร ลาสิกขาให้ฟังอย่างละเอียด

๒. **อุทุมพริกสูตร** ว่าด้วยการบันลือสีหนาทที่อุทุมพริการาม ซึ่งอยู่ในเขตกรุงราชคฤห์ แคว้นมคธ ชื่อนี้ตั้งตามเนื้อหาสาระของพระสูตร พระผู้มีพระภาคทรงแสดงแก่นิโครธปริพาชกและคณะ ณ อุทุมพริการาม ซึ่งเป็นที่อยู่ของพวกปริพาชก เพื่อจะทรงปราบมิจฉาทิฏฐิของนิโครธปริพาชก

๓. **จักกวัตติสูตร** ว่าด้วยพระเจ้าจักรพรรดิ ซึ่งหมายถึงกษัตราธิราชผู้ได้รับมูรธาภิเษกแล้ว ทรงประพฤติธรรมที่เรียกว่า “จักรวรรดิวัตร” อันเป็นเหตุให้แก้ว ๗ ประการ มีจักรแก้ว เป็นต้นเกิดขึ้น และทรงใช้จักรนี้แผ่พระราชอาณาจักร ปราบปรปักษ์จนมีเมืองขึ้นทั้ง ๔ ทิศ ชื่อนี้จึงตั้งตามเนื้อหาสาระของพระสูตร พระผู้มีพระภาคทรงแสดงแก่ภิกษุทั้งหลาย ขณะประทับอยู่ที่เมืองมาตุลา แคว้นมคธ โดยทรงประสงค์ให้ผู้ฟังพึ่งตนพึ่งธรรม ไม่พึ่งสิ่งอื่น เพราะการพึ่งตนพึ่งธรรมทำให้เจริญด้วยอายุ วรรณะ สุขะ โภคะ และพละ ทำให้มารขัดขวางความเจริญไม่ได้

๔. **อัคคัญญสูตร** ว่าด้วยต้นกำเนิดของโลก ชื่อนี้ตั้งตามเนื้อหาสาระของพระสูตร พระผู้มีพระภาคทรงแสดงแก่สามเณรชื่อวาเสฏฐะและสามเณรชื่อภารทวาชะ ขณะประทับอยู่ ณ ปราสาทของนางวิสาขามิคารมาตาในบุพพาราม เขตกรุงสาวัตถี เพื่อทรงชี้แจงให้เข้าใจว่า พวกพราหมณ์ไม่รู้เรื่องเก่าหรือความเป็นมาของวรรณะ ๔ ตามความเป็นจริง

๕. **สัมปสาทนียสูตร** ว่าด้วยความเลื่อมใสยิ่งในพระผู้มีพระภาค หมายถึงความเลื่อมใสของท่านพระสารีบุตรที่บันลือสีหนาท ประกาศพระพุทธคุณด้วยอาสภิวาจา ณ เบื้องพระพักตร์ของพระผู้มีพระภาค ชื่อนี้จึงตั้งตามเนื้อหาสาระของพระสูตร พระสูตรนี้ ท่านพระสารีบุตรเป็นผู้แสดง ณ เบื้องพระพักตร์ของพระผู้มีพระภาค ขณะประทับอยู่ ณ ปาวาริกัมพวัน เขตเมืองนาฬันทา (นาลันทา) แคว้นมคธ เพื่อกราบทูลความรู้สึกสำนึกในพระมหากรุณาธิคุณ ที่พระผู้มีพระภาคประทานแก่ท่านและความเลื่อมใสอันยิ่งใหญ่ที่ท่านมีต่อพระองค์

๖. **ปาสาทิกสูตร** ว่าด้วยเหตุให้เกิดความเลื่อมใส ชื่อนี้ตั้งตามคำกราบทูลของท่านพระอุปวาณะ กล่าวคือ เมื่อพระผู้มีพระภาคทรงแสดงธรรมบรรยายเรื่องนี้จบลง ท่านพระอุปวาณะซึ่งยืนถวายงานพัดอยู่ ณ เบื้องพระปฤษฏางค์ของพระองค์ เกิดความเลื่อมใสอย่างยิ่ง จนทนไม่ได้ จึงกราบทูลแสดงความรู้สึกของท่านออกมาและทูลถามว่า ธรรมบรรยายนี้ ชื่ออะไร ตรัสตอบว่า ชื่อปาสาทิกะ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงแก่ท่านพระจุนทะ สมณุทเทสและท่านพระอานนท์ ขณะประทับอยู่ ณ ปราสาทในอัมพวันของพวกเวธัญญาศากยะ แคว้นสักกะ โดยทรงปรารภคำกราบทูลของท่านพระจุนทะและท่านพระอานนท์ เรื่องการแตกสามัคคีของพวกนิครนถ์หลังจากนิครนถ์ นาฏบุตรดับขันธ์ได้ไม่นานนัก

๗. **ลักขณสูตร** ว่าด้วยลักษณะมหาบุรุษ ๓๒ ประการ ชื่อนี้ตั้งตามเนื้อหาสาระของพระสูตร พระผู้มีพระภาคทรงแสดงแก่ภิกษุทั้งหลาย ขณะประทับอยู่ ณ พระเชตวัน อารามของอนาถบิณฑิกเศรษฐี เขตกรุงสาวัตถี เพื่อให้ภิกษุเหล่านั้นทราบความเป็นมาของลักษณะมหาบุรุษของพระองค์เอง

๘. **สิงคาลกสูตร** ว่าด้วยสิงคาลกมาณพ ชื่อนี้ตั้งตามชื่อบุคคลในพระสูตร อนึ่ง ในบางแห่งเรียกชื่อพระสูตรต่างออกไป เช่น สิงคาลสูตรก็มี สิคาโลวาทสูตรก็มี สิงคาโลวาทสูตรก็มี ทั้ง ๒ ชื่อสุดท้ายนี้ แปลว่า ว่าด้วยพระโอวาทที่ทรงแสดงแก่สิคาลหรือสิงคาลมาณพ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงแก่มาณพชื่อสิงคาลกะ (สิคาละ หรือ สิงคาละในบางแห่ง) ขณะเสด็จออกจากพระเวฬุวันจะเข้าไปบิณฑบาตในกรุงราชคฤห์ เพื่อทรงแนะนำให้ไหว้ทิศตามแบบของอริยวินัย (แบบพุทธ)

๙. **อาฏานาฏิยสูตร** ว่าด้วยมนต์เครื่องรักษาชื่ออาฏานาฏิยะ ชื่อนี้ตั้งตามเนื้อหาสาระของพระสูตร อาฏานาฏิยะ เป็นชื่อปริตร หรือบทสวดมนต์บทหนึ่ง เหมือนรัตนปริตร ขันธปริตร โมรปริตร

ธชัคคปริตร องคุลิมาลปริตร เป็นต้น ซึ่งนิยมใช้เจริญพระพุทธมนต์ในพิธีกรรมต่างๆ ชื่อมนต์อาฏานาฏิยะนี้ ตั้งตามชื่อเมืองอาฏานาฏา ในอุตตรกุรุทวีปที่ท้าวเวสวัณมหาราชปกครองอยู่ พระสูตรนี้ ท้าวเวสวัณมหาราช หรือท้าวกุเวรในนามของท้าวมหาราชทั้ง ๔ องค์ ได้สาธยายถวายพระผู้มีพระภาค ขณะประทับอยู่ ณ ภูเขาคิชฌกูฏ เขตกรุงราชคฤห์ เพื่อขอให้พระองค์ทรงเรียนไว้และตรัสบอกแก่ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกาทั้งหลาย สำหรับใช้ป้องกันตัว มิให้พวกอสูรผู้ไม่นับถือพระพุทธศาสนามาทำอันตรายได้ พระองค์ทรงรับและทรงอนุญาตให้พุทธบริษัทใช้เป็นมนต์เครื่องรักษาสืบมาจนบัดนี้

๑๐. **สังคีติสูตร** ว่าด้วยการสังคายนา ชื่อนี้ตั้งตามเนื้อหาสาระของพระสูตร พระสูตรนี้ ท่านพระสารีบุตรแสดงแก่ภิกษุจำนวน ๕๐๐ รูป ณ ท้องพระโรงหลังใหม่ ชื่ออุพภตกะของพวกเจ้ามัลละ เขตกรุงปาวา แคว้นมัลละโดยมีพระผู้มีพระภาคประทับอยู่ด้วย สาเหตุที่ท่านพระสารีบุตรแสดงพระสูตรนี้มีว่า ก่อนหน้านั้นเล็กน้อย นิครนถ์นาฏบุตร หรือศาสดามหาวีระของศาสนาเชนได้ดับขันธ์ ณ กรุงปาวานี้ หลังจากศาสดาดับขันธ์ สาวกของท่านก็แตกสามัคคีกันเป็น ๒ ฝ่าย ท่านพระสารีบุตรจึงยกเหตุการณ์นี้ขึ้นปรารภว่า เป็นเพราะศาสดาสอนไว้ไม่ดี จึงทำให้สาวกตีความคำสอนแตกต่างกัน ส่วนพระธรรมวินัยของพระศาสนานี้ พระผู้มีพระภาคตรัสสอนไว้ดีแล้ว และเสนอให้เพื่อนพรหมจารีของท่านร่วมกันสังคายนาพระธรรมวินัยนี้ เพื่อให้ดำรงอยู่ได้นาน ไม่ควรทะเลาะวิวาทกันในเรื่องพระธรรมวินัย

๑๑. **ทสุตตรสูตร** ว่าด้วยธรรม ๑ ถึง ๑๐ ประการ ชื่อนี้ตั้งตามเนื้อหาสาระของพระสูตร คำว่า “**ทสุตตระ**” มาจากคำ ๒ คำ คือ **ทส** แปลว่า ๑๐ และ **อุตฺตร** แปลว่า ยิ่ง, เหนือ, เบื้องบน เป็นต้น รวมกันแปลว่า ยิ่งกว่า ๑๐ เกิน ๑๐ หรือ สูงสุด ท่านพระสารีบุตรแสดงแก่ภิกษุจำนวน ๕๐๐ รูป ขณะตามเสด็จพระผู้มีพระภาคไปพัก ณ ฝั่งสระโบกขรณีชื่อคัคครา ใกล้กรุงจัมปา (นครหลวงของแคว้นอังคะซึ่งขณะนั้นขึ้นกับแคว้นมคธ) เพื่อให้ภิกษุเหล่านั้นบรรลุพระนิพพาน เพื่อทำที่สุดทุกข์ ดังที่ท่านยกขึ้นเป็นนิกเขปบทว่า “เราจักกล่าวทสุตตรสูตร อันเป็นธรรมเครื่องปลดเปลื้องกิเลสเครื่องร้อยรัด เพื่อบรรลุพระนิพพาน เพื่อทำที่สุดทุกข์”

พระไตรปิฎกเล่มที่ ๑๒
พระสูตร มัชฌิมนิกาย มูลปัณณาสก์

มัชฌิมนิกาย หมวดหรือหมู่พระสูตรขนาดปานกลาง คือ ไม่ยาวมากเหมือนพระสูตรทั้งหลายในทีฆนิกาย มี ๓ หมวด คือ (๑) มูลปัณณาสก์ คือปัณณาสก์ต้น มี ๕๐ พระสูตร (๒) มัชฌิมปัณณาสก์ ปัณณาสก์กลาง มี ๕๐ พระสูตร (๓) อุปริปัณณาสก์ ปัณณาสก์ปลาย มี ๕๒ พระสูตร

มูลปัณณาสก์ มี ๕ วรรคๆ ละ ๑๐ พระสูตร ขอยกมาพอเป็นตัวอย่าง ดังนี้

๑. มูลปริยายวรรค มี ๑๐ สูตร

๑. **มูลปริยายสูตร** ว่าด้วยมูลเหตุแห่งธรรม พระผู้มีพระภาคทรงแสดงแก่ภิกษุ ๕๐๐ รูป

ขณะประทับอยู่ ณ สุภวัน เขตเมืองอุกกัฏฐา เหตุที่ทรงแสดงพระสูตรนี้ คัมภีร์ปปัญจสูทนี (อรรถกถามัชฌิมนิกาย) อธิบายไว้ว่า ทรงปรารภความเมาในปริยัติของภิกษุเหล่านั้น ทรงแสดงพระสูตรนี้เพื่อทำลายมานะ (ความถือตัว) อันเกิดจากความเมาในปริยัตินั้น

๒. **สัพพาสวสูตร** ว่าด้วยอุบายกำจัดอาสวะทั้งปวง พระผู้มีพระภาคทรงแสดงแก่ภิกษุทั้งหลายขณะประทับอยู่ ณ พระเชตวัน อารามของอนาถบิณฑิกเศรษฐี เขตกรุงสาวัตถี เหตุที่ทรงแสดง พระสูตรนี้ คัมภีร์ปปัญจสูทนี อธิบายว่า เพราะทรงประสงค์ให้ภิกษุเหล่านั้น กำจัดอุปกิเลสของตนให้หมดสิ้นไป เหตุเกิดของพระสูตรนี้ จัดอยู่ในประเภทปรัชฌาสยะ คือทรงแสดงตามอัธยาศัยของผู้อื่น

๓. **ธัมมทายาทสูตร** ว่าด้วยทายาทแห่งธรรม พระผู้มีพระภาคทรงแสดงแก่ภิกษุทั้งหลายขณะประทับอยู่ ณ พระเชตวัน อารามของอนาถบิณฑิกเศรษฐี เขตกรุงสาวัตถี โดยทรงปรารภลาภสักการะเป็นอันมากที่เกิดขึ้นแก่พระองค์และภิกษุสงฆ์ในขณะนั้นว่า จะเป็นเหตุให้ภิกษุบางพวกยึดติดในลาภสักการะเหล่านั้น เหตุเกิดของพระสูตรนี้ จัดอยู่ในประเภท อัตถุปปัตติกะ

๔. **ภยเภรวสูตร** ว่าด้วยความขลาดกลัว พระผู้มีพระภาคทรงแสดงแก่ชาณุสโสณิพราหมณ์ขณะประทับอยู่ ณ พระเชตวัน อารามของอนาถบิณฑิกเศรษฐี เขตกรุงสาวัตถี เหตุเกิดแห่งพระสูตรนี้จัดอยู่ในประเภทปุจฉาวสิกะ คือทรงแสดงเพื่อตอบปัญหาของผู้ถาม

๕. **อนังคณสูตร** ว่าด้วยบุคคลผู้ไม่มีกิเลสเพียงดังเนิน คือ ราคะ โทสะ โมหะ หรือกิเลสที่เป็นมลทินใจ ท่านพระสารีบุตรแสดงแก่ภิกษุทั้งหลายมีท่านพระมหาโมคคัลลานะร่วมอยู่ด้วย โดยปรารภภิกษุบางรูปในกลุ่มนั้นผู้ไม่ได้บวชด้วยศรัทธา เป็นคนโอ้อวดและประพฤติชั่วต่างๆ ดังที่ท่านพระมหาโมคคัลลานะกล่าวไว้ใน ตอนท้ายของพระสูตรนี้ เหตุเกิดของพระสูตรนี้ จัดอยู่ในประเภทปรัชฌาสยะ

๖. **อากังเขยยสูตร** ว่าด้วยความหวัง ๑๗ ประการ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงแก่ภิกษุทั้งหลาย ขณะประทับอยู่ ณ พระเชตวัน อารามของอนาถบิณฑิกเศรษฐี เขตกรุงสาวัตถี โดยที่ภิกษุเหล่านั้นมิได้ทูลอาราธนา หรือทูลถามปัญหาก่อน เหตุเกิดของพระสูตรนี้ จัดอยู่ในประเภทอัตตัชฌาสยะ คือ ทรงแสดงตามพระอัธยาศัยของพระองค์เอง

๗. **วัตถูปมสูตร** ว่าด้วยข้ออุปมาด้วยผ้า พระผู้มีพระภาคทรงแสดงแก่ภิกษุทั้งหลาย ณ พระเชตวัน อารามของอนาถบิณฑิกเศรษฐีซึ่งมีสุนทริกภารทวาชปริพาชกนั่งฟังอยู่ด้วย และทรงทราบว่า ปริพาชกนี้เชื่อถือลัทธินหานสุทธิ คือ เชื่อว่าความบริสุทธิ์มีได้เพราะการอาบน้ำลอยบาป จึงทรงแสดงธรรมให้เป็นไปตามอัธยาศัยของปริพาชกนี้ เหตุเกิดของพระสูตรนี้ จัดอยู่ในประเภทปรัชฌาสยะ

๘. **สัลเลขสูตร** ว่าด้วยธรรมเครื่องขัดเกลากิเลส พระผู้มีพระภาคทรงแสดงแก่ท่านพระมหาจุนทะที่ทูลถามเรื่องทิฏฐิและการสลัดทิ้งทิฏฐิ ขณะประทับอยู่ ณ พระเชตวัน อารามของอนาถบิณฑิกเศรษฐี เขตกรุงสาวัตถี เหตุเกิดของพระสูตรนี้ จัดอยู่ในประเภทปุจฉาวสิกะ

๙. **สัมมาทิฏฐิสูตร** ว่าด้วยสัมมาทิฏฐิ ท่านพระสารีบุตรแสดงแก่ภิกษุทั้งหลายขณะพักอยู่ ณ พระเชตวัน อารามของอนาถบิณฑิกเศรษฐี เขตกรุงสาวัตถี โดยยกคำกล่าวของคนทั้งหลายขึ้นเป็นอุทเทสนัย เพื่อสนทนาธรรมกับภิกษุทั้งหลายที่มาจากที่ต่างๆ เหตุเกิดของพระสูตรนี้ จัดอยู่

ในประเภทปุจฉาวสิกะ

๑๐. **มหาสติปัฏฐานสูตร** ว่าด้วยการเจริญสติปัฏฐานสูตรใหญ่ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงแก่ภิกษุทั้งหลาย ขณะประทับอยู่ ณ นิคมของชาวกุรุ ชื่อกัมมาสธัมมะ แคว้นกุรุ โดยทรงปรารภพุทธบริษัทชาวกัมมาสธัมมนิคมว่า มีความสนใจในการเจริญสติปัฏฐานกันอย่างมาก แม้พวกทาส กรรมกร และบริวารชนก็พูดกันแต่เรื่องสติปัฏฐาน เหตุเกิดของพระสูตรนี้ จัดอยู่ในประเภทปรัชฌาสยะ

นอกจากนี้ ในมูลปัณณาสก์ยังมีอีก ๔ วรรคๆ ละ ๑๐ สูตร ดังนี้

๒. สีหนาทวรรค มี ๑๐ สูตร คือ

๑. จูฬสีหนาทสูตร	๒. มหาสีหนาทสูตร
๓. มหาทุกขักขันธสูตร	๔. จูฬทุกขักขันธสูตร
๕. อนุมานสูตร	๖. เจโตขีลสูตร
๗. วนปัตถสูตร	๘. มธุปิณฑิกสูตร
๙. เทฺวธาวิตักกสูตร	๑๐. วิตักกสัณฐานสูตร

๓. โอปัมมวรรค มี ๑๐ สูตร คือ

๑. กกจูปมสูตร	๒. อลคัททูปมสูตร
๓. วัมมิกสูตร	๔. รถวินีตสูตร
๕. นิวาปสูตร	๖. ปาสราสิสูตร
๗. จูฬหัตถิปโทปมสูตร	๘. มหาหัตถิปโทปมสูตร
๙. มหาสาโรปมสูตร	๑๐. จูฬสาโรปมสูตร

๔. มหายมกวรรค มี ๑๐ สูตร คือ

๑. จูฬโคสิงคสูตร	๒. มหาโคสิงคสูตร
๓. มหาโคปาลสูตร	๔. จูฬโคปาลสูตร
๕. จูฬสัจจกสูตร	๖. มหาสัจจกสูตร
๗. จูฬตัณหาสังขยสูตร	๘. มหาตัณหาสังขยสูตร
๙. มหาอัสสปุรสูตร	๑๐. จูฬอัสสปุรสูตร

๕. จูฬยมกวรรค มี ๑๐ สูตร คือ

๑. สาเลยยกสูตร	๒. เวรัญชกสูตร
๓. มหาเวทัลลสูตร	๔. จูฬเวทัลลสูตร
๕. จูฬธัมมสมาทานสูตร	๖. มหาธัมมสมาทานสูตร
๗. วีมังสกสูตร	๘. โกสัมพิยสูตร
๙. พรหมนิมันตนิกสูตร	๑๐. มารตัชชนียสูตร

พระไตรปิฎกเล่มที่ ๑๓
พระสูตร มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปัณณาสก์

มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปัณณาสก์ มี ๕ วรรคๆ ละ ๑๐ สูตร ดังนี้

๑. คหปติวรรค มี ๑๐ สูตร คือ

คหปติวรรค หมวดว่าด้วยคหบดี ชื่อวรรคตั้งตามสาระสำคัญของ พระสูตรที่ ๒,๔,๖ และที่ ๑๐ มี ๑๐ สูตร คือ

๑. **กันทรกสูตร** ว่าด้วยปริพาชกชื่อกันทรกะ ชื่อนี้ตั้งตามชื่อบุคคล ที่ปรากฏในพระสูตร พระผู้มีพระภาคทรงแสดงแก่ภิกษุทั้งหลาย ขณะประทับอยู่ใกล้สระโบกขรณีชื่อคัคครา เขตกรุงจัมปา เมืองหลวงของแคว้นอังคะ โดยทรงปรารภกันทรกปริพาชกที่คาดเดาพระสัพพัญญุตญาณ ทั้งๆที่ตนไม่มีญาณที่สามารถกำหนด อดีต อนาคต และปัจจุบัน เหตุเกิดของพระสูตรนี้จัดอยู่ในประเภท ปรัชฌาสยะ คือ แสดงตามอัธยาศัยผู้อื่น (ม.ม.อ. ๒/๒/๓)

๒. **อัฏฐกนาครสูตร** ว่าด้วยคหบดีชาวอัฏฐกนคร ชื่อนี้ตั้งตามชื่อบุคคลที่เรียกตามภูมิลำเนา ในที่นี้หมายถึง ทสมคหบดี ท่านพระอานนท์แสดงแก่ทสมคหบดีชาวอัฏฐกนคร ขณะพักอยู่ ณ เวฬุวคาม เขตกรุงเวสาลี เหตุเกิดแห่งพระสูตรนี้จัดอยู่ในประเภท ปุจฉาวสิกะ คือแสดงเพื่อตอบปัญหาของผู้ถาม

๓. **เสขปฏิปทาสูตร** ว่าด้วยข้อปฏิบัติของพระเสขะ ชื่อนี้ตั้งตามเนื้อหาสาระของพระสูตร ซึ่งว่าด้วยข้อปฏิบัติของพระเสขะ หรือเสขปฏิปทา พระผู้มีพระภาค รับสั่งให้ท่านพระอานนท์แสดงแก่พวกเจ้าศากยะผู้ครองกรุงกบิลพัสดุ์ ขณะประทับอยู่ ณ นิโครธาราม เขตกรุงกบิลพัสดุ์ แคว้นสักกะ เพื่อเป็นมงคลแก่ท้องพระโรงหลังใหม่ของพวกเจ้าศากยะ

คัมภีร์ปปัญจสูทนีอธิบายว่า เหตุที่พระผู้มีพระภาคทรงเลือกท่านพระอานนท์ เป็นผู้แสดง เพราะทรงเห็นว่า เจ้าศากยะเหล่านั้นมีความเลื่อมใสในท่านพระอานนท์ ประสงค์จะฟังธรรมกถาจากท่านพระอานนท์ซึ่งเป็นพระประยูรญาติ (ม.ม.อ. ๒/๒๒/ ๒๑) เหตุเกิดของพระสูตรนี้จัดอยู่ในประเภท ปรัชฌาสยะ

๔. **โปตลิยสูตร** ว่าด้วยคหบดีชื่อโปตลิยะ ชื่อนี้ตั้งตามชื่อบุคคลที่ปรากฏในพระสูตร พระผู้มีพระภาคทรงแสดงแก่โปตลิยคหบดี ที่เข้าไปเฝ้าพระองค์โดยบังเอิญ ขณะประทับอยู่ ณ อาปณนิคม แคว้นอังคุตตราปะ โดยทรงปรารภอาการไม่เคารพของคหบดีนั้น คือ การยืนสนทนากับพระองค์ เมื่อทรงเชิญให้นั่งด้วยพระดำรัสว่า “คหบดี” เขาก็โกรธเพราะเข้าใจว่าตนเป็นนักบวช

คัมภีร์ปปัญจสูทนี อธิบายว่า โปตลิยคหบดีถือตัวว่าเป็นนักบวช เพราะได้ตั้งเจตนาว่าขอเป็นสมณะหรือบรรพชิต(บวชด้วยใจ) (ม.ม.อ. ๒/๓๒/๓๐) เขาคิดว่า พระผู้มีพระภาคควรเรียกเขาว่า

บรรพชิตหรือสมณะ แต่กลับเรียกว่า คหบดี (ผู้เป็นใหญ่ในเรือน) เขาจึงรู้สึกโกรธและน้อยใจ กล่าวหาพระผู้มีพระภาคว่า ใช้พระดำรัสที่ไม่เหมาะสม เพราะเขาเลิกทำงานทุกอย่าง ตัดขาดโวหารทุกอย่างแล้ว คือ บวชเป็นบรรพชิตแล้ว

พระผู้มีพระภาคจึงตรัสถามถึงการตัดขาดโวหารของเขา แล้วทรงแสดงการตัดขาดโวหารในอริยวินัยให้ฟัง เหตุเกิดของพระสูตรนี้จัดอยู่ในประเภทปรัชฌาสยะ

๕. **ชีวกสูตร** ว่าด้วยหมอชีวกโกมารภัจ ชื่อนี้ตั้งตามชื่อบุคคลที่ปรากฏในพระสูตร พระผู้มีพระภาคทรงแสดงแก่หมอชีวกโกมารภัจ ขณะประทับอยู่ ณ สวนมะม่วงของหมอชีวกโกมารภัจ เขตกรุงราชคฤห์ เพื่อทรงตอบปัญหา เหตุเกิดของพระสูตรนี้จัดอยู่ในประเภทปุจฉาวสิกะ

๖. **อุปาลิวาทสูตร** ว่าด้วยวาทะของคหบดีชื่ออุบาลี ชื่อนี้ตั้งตามเนื้อหาสาระของพระสูตร คือกล่าวถึงการโต้วาทะระหว่างอุบาลีคหบดีกับพระผู้มีพระภาค พระผู้มีพระภาคทรงแสดงแก่นิครนถ์ชื่อทีฆตปัสสี และอุบาลีคหบดี ขณะประทับอยู่ ณ ปาวาริกัมพวัน เขตเมืองนาลันทา คือในตอนต้นทรงแสดงแก่นิครนถ์ชื่อทีฆตปัสสี โดยมีพระประสงค์ที่จะให้นำการสนทนานั้นเข้าไปสู่นิครนถ์บริษัท ซึ่งมีอุบาลีคหบดีร่วมอยู่ด้วย พระองค์ทรงทราบล่วงหน้าว่า เมื่ออุบาลีคหบดีทราบการสนทนานั้นแล้วจักต้องเข้ามาโต้วาทะกับพระองค์อย่างแน่นอน พระองค์จะถือโอกาสนั้นแสดงธรรมให้ฟัง เหตุเกิดของพระสูตรนี้จัดอยู่ในประเภทปรัชฌาสยะ

๗. **กุกกุรวติกสูตร** ว่าด้วยการประพฤติวัตรเลียนแบบสุนัข ชื่อนี้ตั้งตามเนื้อหาสาระของพระสูตรนี้ คือ การประพฤติกุกกุรวัตร (การประพฤติเลียนแบบสุนัข โดยแสดงกิริยาอาการเหมือนสุนัขทุกอย่าง) รวมถึงการประพฤติโควัตร (การประพฤติเลียนแบบโค โดยผูกเขา ผูกหาง ทำท่าทางกินหญ้าเที่ยวไปกับฝูงโค) (ม.ม.อ. ๒/๗๘/๗๕)

๘. **อภยราชกุมารสูตร** ว่าด้วยพระราชกุมารพระนามว่าอภัย ชื่อนี้ตั้งตามชื่อบุคคลที่ปรากฏในพระสูตรนี้ คือ อภัยราชกุมาร พระราชโอรสของพระเจ้าพิมพิสาร พระผู้มีพระภาคทรงแสดงแก่อภัยราชกุมาร ซึ่งรับอาสานิครนถ์นาฏบุตรมาโต้วาทะกับพระองค์ ขณะประทับอยู่ ณ พระเวฬุวันสถานที่ให้เหยื่อกระแต เขตกรุงราชคฤห์ เหตุเกิดของพระสูตรนี้จัดอยู่ในประเภทปุจฉาวสิกะ

๙. **พหุเวทนิยสูตร** ว่าด้วยเวทนาหลายประการ ชื่อนี้ตั้งตามเนื้อหาสาระของพระสูตร พระผู้มีพระภาคทรงแสดงแก่ท่านพระอานนท์ ขณะประทับอยู่ ณ พระเชตวัน อารามของอนาถบิณฑิกเศรษฐี เขตกรุงสาวัตถี โดยทรงปรารภการสนทนาธรรมเรื่องเวทนาระหว่างท่านพระอุทายีกับช่างไม้ชื่อปัญจกังคะ ที่ท่านพระอานนท์นำเข้าไปทูลถาม เหตุเกิดของพระสูตรนี้จัดอยู่ในประเภทปุจฉาวสิกะ

๑๐. **อปัณณกสูตร** ว่าด้วยการปฏิบัติไม่ผิด ชื่อนี้ตั้งตามเนื้อหาสาระของพระสูตรนี้ ที่กล่าวถึงอปัณณกธรรม (ข้อปฏิบัติไม่ผิด) พระผู้มีพระภาคทรงแสดงแก่พราหมณ์และคหบดีทั้งหลาย ขณะประทับอยู่ ณ หมู่บ้านพราหมณ์ชื่อสาลา

คัมภีร์ปปัญจสูทนีอธิบายว่า บ้านสาลาอยู่ปากทางเข้าดง สมณพราหมณ์หลายจำพวกจะแวะเข้าไปพักอยู่เสมอ ชาวบ้านก็จะต้อนรับและถวายทาน สมณพราหมณ์เหล่านั้นได้แสดงทิฏฐิ (ลัทธิ)

๖๒ แก่ชาวบ้านเป็นประจำ แต่ชาวบ้านเหล่านั้นไม่อาจจะยอมรับลัทธิเหล่านั้นได้แม้แต่ลัทธิเดียว พระผู้มีพระภาคทรงประสงค์จะให้เกิดประโยชน์แก่ชาวบ้านเหล่านั้น จึงทรงแสดงการปฏิบัติไม่ผิดเพื่อให้นำไปใช้เป็นหลักปฏิบัติในการนับถือลัทธิต่างๆ ต่อไป (ม.ม.อ. ๒/๙๓/๘๗) เหตุเกิดของพระสูตรนี้จัดอยู่ในประเภทปรัชฌาสยะ

นอกจากนี้ ในมัชฌิมปัณณาสก์ยังมีอีก ๔ วรรคๆ ละ ๑๐ สูตร ดังนี้

๒. ภิกขุวรรค มี ๑๐ สูตร คือ

๑. จูฬราหุโลวาทสูตร
๒. มหาราหุโลวาทสูตร
๓. จูฬมาลุงกยสูตร
๔. มหามาลุงกยสูตร
๕. ภัททาลิสูตร
๖. ลฎุกิโกปมสูตร
๗. จาตุมสูตร
๘. นฬกปานสูตร
๙. โคลิสสานิสูตร
๑๐. กีฏาคิริสูตร

๓. ปริพพาชกวรรค มี ๑๐ สูตร คือ

๑. จูฬวัจฉโคตตสูตร
๒. อัคคิวัจฉโคตตสูตร
๓. มหาวัจฉโคตตสูตร
๔. ทีฆนขสูตร
๕. มาคัณฑิยสูตร
๖. สันทกสูตร
๗. มหาสุกุลุทายิสูตร
๘. สมณมุณฑิกสูตร
๙. จูฬสกุลุทายิสูตร
๑๐. เวขณสสูตร

๔. ราชวรรค มี ๑๐ สูตร คือ

๑. ฆฏิการสูตร
๒. รัฏฐปาลสูตร
๓. มฆเทวสูตร
๔. มธุรสูตร
๕. โพธิราชกุมารสูตร
๖. อังคุลิมาลสูตร
๗. ปิยชาติกสูตร
๘. พาหิติกสูตร
๙. ธัมมเจติยสูตร
๑๐. กัณณกัตถลสูตร

๕. พราหมณวรรค มี ๑๐ สูตร คือ

๑. พรหมายุสูตร
๒. เสลสูตร
๓. อัสสลายนสูตร
๔. โฆฏมุขสูตร
๕. จังกีสูตร
๖. เอสุการีสูตร
๗. ธนัญชานิสูตร
๘. วาเสฏฐสูตร
๙. สุภสูตร
๑๐. สังคารวสูตร

พระไตรปิฎกเล่มที่ ๑๔
พระสูตร มัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก์

มัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก์ มี ๕ วรรคๆ ละ ๑๐ สูตร เฉพาะวรรคที่ ๔ มี ๑๒ สูตร จึงรวมเป็น ๕๒ สูตร ดังนี้

๑. เทวทหวรรค มีพระสูตร ๑๐ สูตร

เทวทหวรรค หมวดว่าด้วยพระธรรมเทศนาที่เทวทหนิคม ชื่อวรรคตั้งตามชื่อพระสูตรที่ ๑ ในวรรคนี้ ซึ่งมีทั้งหมด ๑๐ สูตร แต่ละสูตรมีสาระสำคัญ ดังนี้

๑. **เทวทหสูตร** ว่าด้วยพระธรรมเทศนาที่เทวทหนิคม ชื่อนี้ตั้งตามชื่อสถานที่ที่ทรงแสดงพระสูตรนี้ เทวทหนิคม หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า เทวทหนคร เป็นชื่อเมืองหลวงของเจ้าศากยะสายโกลิยะ เช่น พระนางมหามายา พระพุทธมารดาและพระนางมหาปชาบดีโคตมี พระน้านางของพระผู้มีพระภาค สวนลุมพินีวันอยู่ในเมืองนี้ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงแก่ภิกษุทั้งหลาย ขณะประทับอยู่ ณ เทวทหนิคม แคว้นสักกะ โดยทรงประสงค์ให้ภิกษุเหล่านั้นศึกษาเปรียบเทียบว่า ความเพียรตามหลักคำสอนของพวกนิครนถ์ที่เรียกว่าการบำเพ็ญตบะกับความเพียรตามหลักคำสอนของพระองค์ มีผลแตกต่างกันอย่างไร เหตุเกิดของพระสูตรนี้จัดอยู่ในประเภทปรัชฌาสยะ

๒. **ปัญจัตตยสูตร** ว่าด้วยความเห็นผิด ๕ ลัทธิ ๓ หมวด ชื่อนี้ตั้งตามเนื้อหาสาระของพระสูตร คำว่า ความเห็นผิด ๕ ลัทธิ ๓ หมวด หมายถึงความเห็นที่เกิดจากการกำหนดขันธ์ส่วนอนาคต (อปรันตกัปปิกทิฏฐิ) ๕ ลัทธิ คือ (๑) สัญญีวาทะ (๒) อสัญญีวาทะ (๓) เนวสัญญีนาสัญญีวาทะ (๔) อุจเฉทวาทะ (๕) ทิฏฐธัมมนิพพานวาทะ ลัทธิทั้ง ๕ นี้ย่อลงได้ ๓ หมวด คือ (๑) อัตถิกวาทะ หรือสัสสตวาทะ (๒) อุจเฉทวาทะ (๓) ทิฏฐธัมมนิพพานวาทะ ทั้งหมดนี้เป็นเพียงส่วนหนึ่งและส่วนเบื้องต้นของพระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงแก่ภิกษุทั้งหลาย ขณะประทับอยู่ ณ พระเชตวัน อารามของอนาถบิณฑิกเศรษฐี เขตกรุงสาวัตถี โดยทรงประสงค์ให้ภิกษุเหล่านั้นทราบความเห็นผิดของสมณพราหมณ์ในสมัยนั้น พร้อมทั้งทรงวิเคราะห์และวิจารณ์เปรียบเทียบให้เข้าใจ เหตุเกิดของพระสูตรนี้จัดอยู่ในประเภทปรัชฌาสยะ

๓. **กินติสูตร** ว่าด้วยภิกษุคิดอย่างไรในพระพุทธเจ้า ชื่อนี้ตั้งตามเนื้อหาสาระของพระสูตร พระผู้มีพระภาคทรงแสดงแก่ภิกษุทั้งหลายขณะประทับอยู่ ณ ป่าชัฏ เขตกรุงกุสินารา แคว้นมัลละ โดยทรงปรารภความคิดเห็นของภิกษุทั้งหลายที่มีต่อพระองค์ เหตุเกิดของพระสูตรนี้จัดอยู่ในประเภทปรัชฌาสยะ

๔. **สามคามสูตร** ว่าด้วยพระธรรมเทศนาที่สามคาม ชื่อนี้ตั้งตามชื่อสถานที่ที่ทรงแสดงพระสูตร, คำว่า สามคาม แปลว่า หมู่บ้านที่มีข้าวฟ่างมาก หรืออุดมสมบูรณ์ เป็นหมู่บ้านของชาวศากยะแคว้นสักกะ (ม.อุ.อ. ๓/๔๑/๒๑)

พระผู้มีพระภาคทรงแสดงแก่ท่านพระอานนท์ และท่านพระจุนทะสมณุทเทส ขณะประทับอยู่ ณ หมู่บ้านสามคามของชาวศากยะ แคว้นสักกะ โดยทรงปรารภคำกราบทูลของท่านพระอานนท์เรื่องการแตกสามัคคีถึงขั้นวิวาทกันของพวกนิครนถ์ หลังจากนิครนถ์นาฏบุตรดับขันธ์ไปไม่นานนัก เหตุเกิดของพระสูตรนี้จึงจัดอยู่ในประเภทอัตถุปปัตติกะ

๕. **สุนักขัตตสูตร** ว่าด้วยเจ้าสุนักขัตตะ ลิจฉวีบุตร ชื่อนี้ตั้งตามชื่อบุคคลที่ปรากฏในพระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงแก่เจ้าสุนักขัตตะ ลิจฉวีบุตร ขณะประทับอยู่ ณ กูฏาคารศาลา ป่ามหาวัน เขตกรุงเวสาลี โดยทรงปรารภคำถามของเจ้าสุนักขัตตะ เหตุเกิดของพระสูตรนี้จึงจัดอยู่ในประเภทปุจฉาวสิกะ

๖. **อาเนญชสัปปายสูตร** ว่าด้วยปฏิปทาอันเป็นสัปปายะแก่อาเนญชสมาบัติ ชื่อนี้ตั้งตามเนื้อหาสาระของพระสูตร

คำว่า สัปปายะ แปลว่า สบาย ในที่นี้หมายถึงเป็นอุปการะหรือเกื้อหนุน คือเป็นอุปการะหรือเกื้อหนุนแก่สมาบัติ ๓ ประการ มีอาเนญชสมาบัติเป็นต้น

คำว่า อาเนญชสมาบัติ แปลว่า สมาบัติที่ไม่หวั่นไหว ในที่นี้หมายถึงฌานที่ ๔ ส่วนสมาบัติอีก ๒ ประการ ได้แก่ อากิญจัญญายตนสมาบัติ และเนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ

พระผู้มีพระภาคทรงแสดงแก่ภิกษุทั้งหลาย ขณะประทับอยู่ ณ นิคมของชาวกุรุ ชื่อกัมมาสธัมมะ โดยทรงปรารภกามทั้งหลาย ทั้งวัตถุกามและกิเลสกามว่า จะเป็นอุปสรรคแก่การปฏิบัติธรรมของภิกษุเหล่านั้น จึงทรงสอนเรื่องปฏิปทาอันเป็นสัปปายะแก่สมาบัติทั้งหลาย มีอาเนญชสมาบัติเป็นต้น เหตุเกิดของพระสูตรนี้จึงจัดอยู่ในประเภทปรัชฌาสยะ

๗. **คณกโมคคัลลานสูตร** ว่าด้วยพราหมณ์ชื่อคณกโมคคัลลานะ ชื่อนี้ตั้งตามชื่อบุคคลที่ปรากฏในพระสูตร

คำว่า คณกะ แปลว่า นักคำนวณ คำว่า โมคคัลลานะ เป็นชื่อตัว หมายถึงนายโมคคัลลานะผู้เป็นนักคำนวณ ทำหน้าที่เป็นครูสอนการคำนวณ

พระผู้มีพระภาคทรงแสดงแก่คณกโมคคัลลานพราหมณ์ ขณะประทับอยู่ ณ พระเชตวันอารามของอนาถบิณฑิกเศรษฐี เขตกรุงสาวัตถี เพื่อทรงตอบคำถามของพราหมณ์นั้น เหตุเกิดของพระสูตรนี้จัดอยู่ในประเภทปุจฉาวสิกะ

๘. **โคปกโมคคัลลานสูตร** ว่าด้วยพราหมณ์ชื่อโคปกโมคคัลลานะ ชื่อนี้ตั้งตามชื่อบุคคลที่ปรากฏในพระสูตร

คำว่า โคปกะ แปลว่า ผู้คุ้มครอง ผู้ดูแลรักษา ผู้รักษาการณ์ ซึ่งบ่งถึงหน้าที่ของโมคคัลลานพราหมณ์คนนี้ เช่นเดียวกับคำว่า คณกะ ที่บ่งบอกถึงหน้าที่ของโมคคัลลานพราหมณ์ในพระสูตรที่ ๗ ท่านพระอานนท์แสดงแก่โคปกโมคคัลลานพราหมณ์ ณ ที่ทำงานของพราหมณ์นี้ ซึ่งตั้งอยู่ในกรุงราชคฤห์ หลังจากพุทธปรินิพพานไม่นานนัก (คือก่อนถึงวันประชุมทำปฐมสังคายนา) เพื่อตอบปัญหาเรื่องภิกษุผู้เป็นตัวแทนของพระผู้มีพระภาค เนื่องจากผู้ถามได้ถามด้วยความห่วงใยในการบริหารคณะสงฆ์ตามความรู้สึกของผู้มีหน้าที่คุ้มครองป้องกันภัยของบ้านเมือง พระเถระจึงแสดงธรรมให้หายความห่วงใย เหตุเกิดของพระสูตรนี้จัดอยู่ในประเภทปุจฉาวสิกะ

๙. **มหาปุณณมสูตร** ว่าด้วยพระธรรมเทศนาในคืนดวงจันทร์เต็มดวงสูตรใหญ่ ชื่อนี้ตั้งตามเนื้อหาสาระของพระสูตร ที่เรียกว่า สูตรใหญ่ (มหา) นั้น เพราะเมื่อเปรียบเทียบกับปุณณมสูตรอีกสูตรหนึ่ง ได้แก่ พระสูตรที่ ๑๐ ในวรรคนี้ พระสูตรที่ ๙ นี้ มีเนื้อหาและรายละเอียดมากกว่าพระสูตรที่ ๑๐ จึงเรียกพระสูตรนี้ว่า มหาปุณณมสูตร เรียกพระสูตรที่ ๑๐ ว่า จูฬปุณณมสูตร แปลว่า พระสูตรว่าด้วยพระธรรมเทศนาในคืนดวงจันทร์เต็มดวง สูตรเล็ก

พระผู้มีพระภาคทรงแสดงแก่ภิกษุทั้งหลาย ขณะประทับอยู่ ณ ปราสาทของนางวิสาขามิคารมาตา ในบุพพาราม เขตกรุงสาวัตถี ในวันอุโบสถขึ้น ๑๕ ค่ำ คืนพระจันทร์เต็มดวง โดยทรงประทานโอกาสให้ภิกษุทูลถามปัญหาแล้วตรัสตอบปัญหาต่างๆ ที่ภิกษุทูลถามพระองค์เอง เหตุเกิดของพระสูตรนี้จัดอยู่ในประเภทปุจฉาวสิกะ

๑๐. **จูฬปุณณมสูตร** ว่าด้วยพระธรรมเทศนาในคืนดวงจันทร์เต็มดวง สูตรเล็ก ชื่อนี้ตั้งตามเนื้อหาสาระของพระสูตร พระผู้มีพระภาคทรงแสดงแก่ภิกษุทั้งหลาย ขณะประทับอยู่ ณ ปราสาทของนางวิสาขามิคารมาตา ในบุพพาราม เขตกรุงสาวัตถี ในวันอุโบสถ ขึ้น ๑๕ ค่ำ คืนพระจันทร์เต็มดวง โดยทรงตั้งปัญหาขึ้นถามภิกษุทั้งหลายว่า “อสัตบุรุษรู้จักอสัตบุรุษหรือไม่” เพื่อทรงแสดงเรื่องนี้ให้ภิกษุเหล่านั้นฟัง เหตุเกิดของพระสูตรนี้จัดอยู่ในประเภทปรัชญาสยะ

๒. อนุปทวรรค มีพระสูตร ๑๐ สูตร

๑. อนุปทสูตร	๒. ฉวิโสธนสูตร
๓. สัปปุริสสูตร	๔. เสวิตัพพาเสวิตัพพสูตร
๕. พหุธาตุกสูตร	๖. อิสิคิลิสูตร
๗. มหาจัตตารีสกสูตร	๘. อานาปานัสสติสูตร
๙. กายคตาสติสูตร	๑๐. สังขารูปปัตติสูตร

๓. สุญญตวรรค มีพระสูตร ๑๐ สูตร

๑. จูฬสุญญตสูตร	๒. มหาสุญญตสูตร
๓. อัจฉริยัพภูตธัมมสูตร	๔. พักกุลัตเถรัจฉริยัพภูตสูตร
๕. ทันตภูมิสูตร	๖. ภูมิชสูตร
๗. อนุรุทธสูตร	๘. อุปักกิเลสสูตร
๙. พาลปัณฑิตสูตร	๑๐. เทวทูตสูตร

๔. วิภังควรรค มีพระสูตร ๑๒ สูตร

๑. ภัทเทกรัตตสูตร	๒. อานันทภัทเทกรัตตสูตร
๓. มหากัจจานภัทเทกรัตตสูตร	๔. โลมสกังคิยภัทเทกรัตตสูตร
๕. จูฬกัมมวิภังคสูตร	๖. มหากัมมวิภังคสูตร
๗. สฬายตนวิภังคสูตร	๘. อุทเทสวิภังคสูตร
๙. อรณวิภังคสูตร	๑๐. ธาตุวิภังคสูตร
๑๑. สัจจวิภังคสูตร	๑๒. ทักขิณาวิภังคสูตร

๕. สฬายตนวรรค มีพระสูตร ๑๐ สูตร

๑. อนาถปิณฑิโกวาทสูตร
๒. ฉันโนวาทสูตร
๓. ปุณโณวาทสูตร
๔. นันทโกวาทสูตร
๕. จูฬราหุโลวาทสูตร
๖. ฉฉักกสูตร
๗. สฬายตนวิภังคสูตร
๘. นครวินเทยยสูตร
๙. ปิณฑปาตปาริสุทธิสูตร
๑๐. อินทริยภาวนาสูตร

พระไตรปิฎกเล่มที่ ๑๕
พระสูตร สังยุตตนิกาย สคาถวรรค

สังยุตตนิกาย ประมวลพระสูตรที่มีเนื้อหาสาระอย่างเดียวกันหรือเกี่ยวข้องกัน มารวมไว้เป็นหมวดเดียวกัน การจัดแบ่งหมวดหมู่ในสังยุตตนิกาย มีลักษณะพิเศษไม่เหมือนในนิกายอื่นๆ สามารถแบ่งตามลำดับขั้นตอนเป็น ๓ อันดับดังนี้

อันดับที่ ๑ จัดแบ่งเป็นวรรค

ในการจัดแบ่งหมวดหมู่ในสังยุตตนิกาย อันดับแรกท่านประมวลพระสูตรที่มีเนื้อหาสาระอย่างเดียวกันหรือเกี่ยวข้องกันมารวมกลุ่มกันเป็น ๕ กลุ่ม มีจำนวน ๒,๗๕๒ สูตร (อรรถกถาพระวินัยกล่าวว่า มี ๗,๗๖๒ สูตร : วิ.อ. ๑/๑๗) เรียกชื่อกลุ่มพระสูตรแต่ละกลุ่มว่า “วรรค” แต่ละวรรคมีชื่อนำหน้าตามลักษณะสำคัญของพระสูตรกลุ่มนั้นๆ ดังนี้

๑. พระสูตรที่มีรูปแบบเป็นคาถาประพันธ์ เรียกว่า **สคาถวรรค** มีจำนวน ๒๗๑ สูตร

๒. พระสูตรที่มีเนื้อหาสาระเกี่ยวกับธรรมที่เป็นต้นเหตุแห่งการเกิดและการดับแห่งทุกข์ คือ ปฏิจจสมุปบาท เรียกว่า **นิทานวรรค** มีจำนวน ๓๓๗ สูตร

๓. พระสูตรที่มีเนื้อหาสาระเกี่ยวกับขันธ์ ๕ เรียกว่า **ขันธวารวรรค** มีจำนวน ๗๑๖ สูตร

๔. พระสูตรที่มีเนื้อหาสาระเกี่ยวกับอายตนะ ๖ เรียกว่า **สฬายตนวรรค** มีจำนวน ๔๒๐ สูตร

๕. พระสูตรที่มีเนื้อหาสาระเกี่ยวกับธรรมหมวดใหญ่ คือ โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ และหมวดธรรมที่เกี่ยวข้อง เรียกว่า **มหาวารวรรค** มีจำนวน ๑,๐๐๘ สูตร

อันดับที่ ๒ จัดแบ่งเป็นสังยุต

ในแต่ละวรรคท่านจัดแบ่งหมวดหมู่พระสูตรอีกชั้นหนึ่ง โดยประมวลเฉพาะพระสูตรที่มีเนื้อหาประเภทเดียวกันมารวมเข้าเป็นเรื่องๆ เรียกว่า สังยุต เช่น

ในสคาถวรรค ประมวลพระสูตรที่เกี่ยวกับเทวดา เรียกว่า **เทวตาสังยุต**

ในนิทานวรรค ประมวลพระสูตรที่เกี่ยวกับธรรมที่เป็นต้นเหตุแห่งการเกิดและการดับแห่งทุกข์

คือ ปฏิจจสมุปบาท เรียกว่า **นิทานสังยุต**

ในขันธวารวรรค ประมวลพระสูตรที่เกี่ยวกับขันธ์ ๕ เรียกว่า **ขันธสังยุต**

ในสฬายตนวรรค ประมวลพระสูตรที่เกี่ยวกับอายตนะ ๖ เรียกว่า **สฬายตนสังยุต**

ในมหาวารวรรค ประมวลพระสูตรที่เกี่ยวกับอริยมรรคมีองค์ ๘ เรียกว่า **มัคคสังยุต**

อันดับที่ ๓ จัดแบ่งสังยุตเป็นแบบต่างๆ

ในสังยุตทั้ง ๕๖ สังยุตนั้น ท่านยังจัดแบ่งเป็นแบบต่างๆ อีก ๓ แบบ คือ

แบบที่ ๑ แบ่งสังยุตออกเป็นปัณณาสก์ คือ หมวด ๕๐ สูตร แล้ว แบ่งปัณณาสก์ออกเป็นวรรค

แบบที่ ๒ แบ่งสังยุตออกเป็นวรรค โดยไม่แบ่งออกเป็นปัณณาสก์

แบบที่ ๓ ไม่มีการแบ่งเป็นปัณณาสก์หรือเป็นวรรค

คัมภีร์สังยุตตนิกาย

สังยุตตนิกายซึ่งแบ่งเป็น ๕ วรรคนั้น ดังนี้

๑. **สคาถวรรค** พระไตรปิฎกเล่มที่ ๑๕
๒. **นิทานวรรค** พระไตรปิฎกเล่มที่ ๑๖
๓. **ขันธวารวรรค** พระไตรปิฎกเล่มที่ ๑๗
๔. **สฬายตนวรรค** พระไตรปิฎกเล่มที่ ๑๘
๕. **มหาวารวรรค** พระไตรปิฎกเล่มที่ ๑๙

สังยุตตนิกาย สคาถวรรค จัดแบ่งหมวดหมู่พระสูตรออกเป็นสังยุต คือ ประมวลเป็นเรื่องๆ แล้วจัดแบ่งสังยุตออกเป็นแบบต่างๆ โดยแบ่งเป็น ๑๑ สังยุต มี ๒๗๑ สูตร ดังนี้

๑. **เทวตาสังยุต** ประมวลเรื่องเทวดา หมายถึงประมวลพระสูตรที่เกี่ยวกับการถามปัญหาหรือการสนทนาธรรมของเทวดา เช่น การสนทนาธรรมระหว่างเทวดากับพระผู้มีพระภาค จัดแบ่งเป็นวรรคได้ ๘ วรรค คือ นฬวรรค (หมวดว่าด้วยต้นอ้อ) นันทนวรรค (หมวดว่าด้วยสวนนันทนวัน) สัตติวรรค (หมวดว่าด้วยหอก) สตุลลปกายิกวรรค (หมวดว่าด้วยพวกเทวดาสตุลลปกายิกา) อาทิตตวรรค (หมวดว่าด้วยสิ่งที่เป็นของร้อน) ชราวรรค (หมวดว่าด้วยชรา) อัทธวรรค (หมวดว่าด้วยสิ่งครอบงำ) และฉัตวาวรรค (หมวดว่าด้วยการฆ่า) มี ๘๑ สูตร

เทวตาสังยุต กล่าวถึงเทวดาที่เข้ามาทูลถามปัญหาหรือสนทนาธรรมกับพระผู้มีพระภาคก็มีกับพระสาวกก็มี บางสูตรพระผู้มีพระภาคทรงยกเรื่องราวเกี่ยวกับเทวดาขึ้นมาแสดงให้ภิกษุฟังก็มี ในที่นี้ขอแสดงตัวอย่าง เนื้อความของพระสูตรบางสูตร เช่น

เทวดาทูลถามว่า

บุคคลให้อะไร ชื่อว่าให้กำลัง
ให้อะไร ชื่อว่าให้วรรณะ
ให้อะไร ชื่อว่าให้ความสุข
ให้อะไร ชื่อว่าให้ทุกสิ่งทุกอย่าง

ข้าพระองค์ขอทูลถามพระองค์ ขอพระองค์ได้โปรดตรัสบอกแก่ข้าพระองค์ด้วยเถิด

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า

บุคคลให้ข้าว	ชื่อว่าให้กำลัง
ให้ผ้า	ชื่อว่าให้วรรณะ
ให้ยานพาหนะ	ชื่อว่าให้ความสุข
ให้ประทีป	ชื่อว่าให้จักษุ
และผู้ให้ที่พักอาศัย	ชื่อว่าให้ทุกสิ่งทุกอย่าง
ส่วนผู้ที่พร่ำสอนธรรม	ชื่อว่าให้อมตะ เป็นต้น

๒. **เทวปุตตสังยุต** ประมวลเรื่องเทพบุตร หมายถึงประมวลพระสูตรที่เกี่ยวกับการถามปัญหา หรือการสนทนาธรรมของเทพบุตร เช่น การสนทนาธรรมระหว่างเทพบุตรกับพระผู้มีพระภาค จัดแบ่งเป็นวรรคได้ ๓ วรรค คือ ปฐมวรรค (หมวดที่ ๑) อนาถปิณฑิกวรรค (หมวดว่าด้วยอนาถบิณฑิกเทพบุตร) และนานาติตถิยวรรค (หมวดว่าด้วยเทพบุตรผู้เป็นสาวกของเดียรถีย์ต่างๆ) แต่ละวรรคมีพระสูตรววรรคละ ๑๐ สูตร รวมทั้งหมด ๓๐ สูตร

๓. **โกสลสังยุต** ประมวลเรื่องพระเจ้าปเสนทิโกศล หมายถึงประมวลพระสูตรที่เกี่ยวกับการสนทนาธรรมระหว่างพระผู้มีพระภาคกับพระเจ้าปเสนทิโกศล (พระมหากษัตริย์แห่งแคว้นโกศล) จัดแบ่งเป็นวรรคได้ ๓ วรรค คือ ปฐมวรรค (หมวดที่ ๑) ทุติยวรรค (หมวดที่ ๒) และตติยวรรค (หมวดที่ ๓) แต่ละวรรคมีพระสูตร ๕ สูตรบ้าง ๑๐ สูตรบ้าง รวมทั้งหมด ๒๕ สูตร

๔. **มารสังยุต** ประมวลเรื่องมาร หมายถึงประมวลพระสูตรที่เกี่ยวกับการโต้ตอบระหว่างมารกับพระผู้มีพระภาค จัดแบ่งเป็นวรรคได้ ๓ วรรค เช่นเดียวกับ โกสลสังยุต แต่ละวรรคมีพระสูตร ๕ สูตรบ้าง ๑๐ สูตรบ้าง รวมทั้งหมด ๒๕ สูตร

๕. **ภิกขุนีสังยุต** ประมวลเรื่องภิกษุณี หมายถึงประมวลพระสูตรที่เกี่ยวกับ การโต้ตอบระหว่างมารกับภิกษุณี ไม่จัดแบ่งเป็นวรรค มีพระสูตรทั้งหมด ๑๐ สูตร ชื่อพระสูตรแต่ละสูตรตั้งตามชื่อบุคคลคือภิกษุณี ๑๐ องค์ ได้แก่ อาฬวิกาภิกษุณี โสมาภิกษุณี กีสาโคตมีภิกษุณี วิชยาภิกษุณี อุบลวรรณาภิกษุณี จาลาภิกษุณี อุปจาลาภิกษุณี สีสุปจาลาภิกษุณี เสลาภิกษุณี และวชิราภิกษุณี

๖. **พรหมสังยุต** ประมวลเรื่องพรหม หมายถึงประมวลพระสูตรที่เกี่ยวกับพรหมเข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคและเข้าพบพระสาวก จัดแบ่งเป็นวรรคได้ ๒ วรรค คือ ปฐมวรรค มีพระสูตร ๑๐ สูตร และทุติยวรรค มีพระสูตร ๕ สูตร รวมเป็น ๑๕ สูตร

๗. **พราหมณสังยุต** ประมวลเรื่องพราหมณ์ หมายถึงประมวลพระสูตรที่เกี่ยวกับการสนทนาธรรมระหว่างพราหมณ์กับพระผู้มีพระภาค จัดแบ่งเป็นวรรคได้ ๒ วรรค คือ อรหันตวรรค (หมวดว่าด้วยพระอรหันต์) มีพระสูตร ๑๐ สูตร และอุปาสกวรรค (หมวดว่าด้วยอุบาสก) มีพระสูตร ๑๒ สูตร รวมทั้งหมด ๒๒ สูตร

๘. **วังคีสสังยุต** ประมวลเรื่องพระวังคีสะ หมายถึงประมวลพระสูตรที่เกี่ยวกับพระวังคีสะสนทนาธรรมกับพระผู้มีพระภาคบ้าง กับเพื่อนพรหมจารีบ้าง ไม่จัดแบ่งเป็นวรรค มีพระสูตรทั้งหมด

๑๒ สูตร

๙. **วนสังยุต** ประมวลเรื่องป่า หมายถึงประมวลพระสูตรที่เกี่ยวกับภิกษุผู้อยู่ในป่า ไม่จัดแบ่งเป็นวรรค มี ๑๔ สูตร

๑๐. **ยักขสังยุต** ประมวลเรื่องยักษ์ หมายถึงประมวลพระสูตรที่เกี่ยวกับยักษ์เข้าไปสนทนาธรรมกับพระผู้มีพระภาค ไม่จัดแบ่งเป็นวรรค มี ๑๒ สูตร

๑๑. **สักกสังยุต** ประมวลเรื่องท้าวสักกะ หมายถึงประมวลพระสูตรที่เกี่ยวกับท้าวสักกะจอมเทพ จัดแบ่งเป็น ๓ วรรค คือ ปฐมวรรค ทุติยวรรค และตติยวรรค แต่ละวรรคมีพระสูตร ๕ สูตรบ้าง ๑๐ สูตรบ้าง มี ๒๕ สูตร

พระไตรปิฎกเล่มที่ ๑๖
พระสูตร สังยุตตนิกาย นิทานวรรค

สังยุตตนิกาย นิทานวรรค จัดแบ่งหมวดหมู่พระสูตรออกเป็นสังยุต คือ ประมวลเป็นเรื่องๆ แล้วจัดแบ่งสังยุตออกเป็นแบบต่างๆ โดยแบ่งเป็น ๑๐ สังยุต มี ๓๓๗ สูตร ดังนี้

๑. **นิทานสังยุต** ประมวลเรื่องเกี่ยวกับธรรมที่เป็นต้นเหตุ หมายถึงประมวลพระสูตรที่เกี่ยวกับธรรมที่เป็นต้นเหตุ หรือเหตุเบื้องต้นแห่งความเกิดและความดับแห่งทุกข์ ได้แก่ความทุกข์และความดับแห่งทุกข์ตามวงจรปฏิจจสมุปบาท เป็นต้น มี ๑๔๔ สูตร

๒. **อภิสมยสังยุต** ประมวลเรื่องการตรัสรู้ธรรม หมายถึง การบรรลุธรรมเป็นสิ่งที่ยิ่งใหญ่และมีคุณค่าต่อสรรพสัตว์ ไม่มีการจัดแบ่งเป็นวรรค มี ๑๑ สูตร

๓. **ธาตุสังยุต** ประมวลเรื่องธาตุ หมายถึงประมวลพระสูตรที่เกี่ยวกับธาตุ ความต่างแห่งธาตุทั้งหลาย มี ๓๙ สูตร

๔. **อนมตัคคสังยุต** ประมวลเรื่องสังสารวัฏอันมีเบื้องต้นและเบื้องปลายรู้ไม่ได้ หมายถึงประมวลพระสูตรที่เกี่ยวกับสังสารวัฏ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงให้ภิกษุทั้งหลายเห็นชัดโดยเปรียบเทียบกับแผ่นดิน ภูเขา เป็นต้น จัดแบ่งเป็นวรรคได้ ๒ วรรค แต่ละวรรคมีจำนวนพระสูตร ๑๐ สูตร รวมเป็น ๒๐ สูตร

๕. **กัสสปสังยุต** ประมวลเรื่องพระมหากัสสปะ หมายถึงเรื่องราวเกี่ยวกับท่านพระมหากัสสปะ ที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงแก่ภิกษุทั้งหลายฟังบ้าง ท่านพระมหากัสสปะเล่าเองบ้าง ส่วนมากเกี่ยวกับคุณธรรมและการประพฤติปฏิบัติของท่าน เช่น ท่านพระมหากัสสปะเป็นผู้สันโดษในปัจจัย ๔ และถือธุดงควัตรเป็นประจำ มี ๑๓ สูตร

๖. **ลาภสักการสังยุต** ประมวลเรื่องเกี่ยวกับลาภสักการะ หมายถึงประมวลพระสูตรที่เกี่ยวกับลาภสักการะและความสรรเสริญที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงว่า เป็นสิ่งทารุณ เผ็ดร้อน หยาบคาย

และเป็นอันตรายต่อการบรรลุธรรม มีพระสูตรทั้งหมด ๔๒ สูตร จัดแบ่งเป็นวรรคได้ ๔ วรรค วรรคที่ ๑-๓ มีวรรคละ ๑๐ สูตร

๗. **ราหุลสังยุต** ประมวลเรื่องพระราหุล หมายถึงพระสูตรที่เกี่ยวกับพระราหุลทูลถามปัญหากับพระผู้มีพระภาคเกี่ยวกับขันธ์ ๕ ว่า เที่ยงหรือไม่เที่ยง พระผู้มีพระภาคทรงแสดงในลักษณะถามตอบ โดยพระองค์ตรัสถาม พระราหุลเป็นผู้ตอบ มีพระสูตรทั้งหมด ๒๒ สูตร จัดแบ่งเป็นวรรคได้ ๒ วรรค วรรคที่ ๑ มี ๑๐ สูตร วรรคที่ ๒ มี ๑๒ สูตร รวมเป็น ๒๒ สูตร

๘. **ลักขณสังยุต** ประมวลเรื่องเกี่ยวกับพระลักขณะ หมายถึงประมวลพระสูตรที่เกี่ยวกับการถามปัญหาเรื่องเปรตชนิดต่างๆ ของท่านพระลักขณะ มีพระสูตรทั้งหมด ๒๑ สูตร จัดแบ่งเป็นวรรคได้ ๒ วรรค วรรคที่ ๑ มี ๑๐ สูตร ส่วนวรรคที่ ๒ มี ๑๑ สูตร รวมเป็น ๒๑ สูตร

๙. **โอปัมมสังยุต** ประมวลเรื่องเกี่ยวกับการเปรียบเทียบ หมายถึงประมวลพระสูตรที่เกี่ยวกับอกุศลธรรม และเมตตาเจโตวิมุตติเป็นต้น พระผู้มีพระภาคทรงแสดงธรรมเทศนาด้วยการเปรียบเทียบให้ภิกษุเข้าใจและมองเห็นได้ชัดเจน มี ๑๒ สูตร

๑๐. **ภิกขุสังยุต** ประมวลเรื่องเกี่ยวกับภิกษุ หมายถึงประมวลพระสูตรที่เกี่ยวกับภิกษุที่เป็นแบบอย่างที่ดีแก่ภิกษุทั้งหลายมีพระสารีบุตร และพระมหาโมคคัลลานะเป็นต้น มี ๑๒ สูตร

พระไตรปิฎกเล่มที่ ๑๗
พระสูตร สังยุตตนิกาย ขันธวารวรรค

สังยุตตนิกาย ขันธวารวรรค ประมวลพระสูตรที่เกี่ยวกับขันธ์ ๕ และธรรมที่เกี่ยวข้องกับขันธ์เหล่านี้ จัดแบ่งหมวดหมู่พระสูตรออกเป็นสังยุต คือ ประมวลเป็นเรื่องๆ แล้วจัดแบ่งสังยุตออกเป็นแบบต่างๆ โดยแบ่งเป็น ๑๓ สังยุต มี ๗๑๖ สูตร ดังนี้

๑. **ขันธสังยุต** ประมวลเรื่องขันธ์ หมายถึงประมวลพระสูตรที่เกี่ยวกับขันธ์ ๕ และธรรมที่เกี่ยวข้องกับขันธ์เหล่านี้ เป็นต้น มี ๑๕๙ สูตร

๒. **ราธสังยุต** ประมวลเรื่องพระราธะ หมายถึงประมวลพระสูตรที่เกี่ยวกับพระราธะ มี ๔๖ สูตร

๓. **ทิฏฐิสังยุต** ประมวลเรื่องทิฏฐิ หมายถึงประมวลพระสูตรที่เกี่ยวกับทิฏฐิหรือลัทธิต่างๆ มี ๙๖ สูตร

๔. **โอกกันตสังยุต** ประมวลเรื่องผู้ก้าวลงสู่อริยมรรค หมายถึงพระสูตรที่เกี่ยวกับผู้ก้าวลงสู่อริยมรรค คือ พระโสดาบัน ไม่มีการแบ่งเป็นปัณณาสก์หรือวรรค มี ๑๐ สูตร

๕. **อุปปาทสังยุต** ประมวลเรื่องความเกิดขึ้น หมายถึงประมวลพระสูตรที่เกี่ยวกับความเกิด

ขึ้นแห่งธรรมต่างๆ ที่เป็นความเกิดขึ้นแห่งทุกข์ ซึ่งได้แก่ ธรรม ๑๐ หมวด คือ (๑) อายตนะภายใน ๖ (๒) อายตนะภายนอก ๖ (๓) วิญญาณ ๖ (๔) สัมผัส ๖ (๕) เวทนา ๖ (๖) สัญญา ๖ (๗) เจตนา ๖ (๘) ตัณหา ๖ (๙) ธาตุ ๖ (๑๐) ขันธ์ ๕ มี ๑๐ สูตร

๖. **กิเลสสังยุต** ประมวลเรื่องกิเลส หมายถึงประมวลพระสูตรที่เกี่ยวกับกิเลส (ความเศร้าหมอง) มี ๑๐ สูตร

๗. **สารีปุตตสังยุต** ประมวลเรื่องพระสารีบุตร หมายถึงประมวลพระสูตรที่เกี่ยวกับท่านพระสารีบุตร มี ๑๐ สูตร

๘. **นาคสังยุต** ประมวลเรื่องนาค หมายถึงประมวลพระสูตรที่เกี่ยวกับนาค รวมถึงกำเนิดของนาค เหตุที่ทำให้เกิดเป็นนาคเป็นต้น มี ๕๐ สูตร

๙. **สุปัณณสังยุต** ประมวลเรื่องครุฑ หมายถึงประมวลพระสูตรที่เกี่ยวกับครุฑ รวมถึงกำเนิดของครุฑ เหตุที่จะทำให้เกิดเป็นครุฑ เป็นต้น มี ๔๖ สูตร

๑๐. **คันธัพพกายสังยุต** ประมวลเรื่องเทพผู้นับเนื่องในหมู่คันธัพพเทพ มี ๑๑๒ สูตร

๑๑. **วลาหกสังยุต** ประมวลเรื่องเทพพวกวลาหก (เทพผู้ทำให้เกิดเมฆ) ๕ จำพวก คือ (๑) เทพที่เป็นสีตวลาหก (๒) เทพที่เป็นอุณหวลาหก (๓) เทพที่เป็นอัพภวลาหก (๔) เทพที่เป็นวาตวลาหก (๕) เทพที่เป็นวัสสวลาหก รวมทั้งเหตุปัจจัยที่ทำให้เข้าถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกับเทพเหล่านั้น มี ๕๗ สูตร

๑๒. **วัจฉโคตตสังยุต** ประมวลเรื่องวัจฉโคตรปริพาชก หมายถึงประมวลพระสูตรที่เกี่ยวกับวัจฉโคตรปริพาชกที่เข้ามาทูลถามปัญหาเกี่ยวกับอันตคาหิกทิฏฐิ (ความเห็นที่ยึดถือที่สุด) ๑๐ อย่าง คือ (๑) โลกเที่ยง (๒) โลกไม่เที่ยง (๓) โลกมีที่สุด (๔) โลกไม่มีที่สุด (๕) ชีวะก็อันนั้น สรีระก็อันนั้น (ชีวะกับสรีระไม่ต่างกัน) (๖) ชีวะอย่างหนึ่ง สรีระก็อย่างหนึ่ง (๗) สัตว์ (ภาษาเดิมใช้ว่าตถาคต) ตายแล้วเกิดอีก (ไม่สูญ) (๘) สัตว์ตายแล้วไม่เกิดอีก (สูญ) (๙) สัตว์ตายแล้วเกิดอีกก็มีไม่เกิดอีกก็มี (บางอย่างเที่ยงบางอย่างไม่เที่ยง) (๑๐) สัตว์ตายแล้วจะว่าเกิดอีกก็มิใช่ จะว่าไม่เกิดอีกก็มิใช่ (คือพูดให้ตายตัวลงไปไม่ได้) มี ๕๕ สูตร

๑๓. **ฌานสังยุต** ประมวลเรื่องฌาน หมายถึงประมวลพระสูตรที่เกี่ยวกับ ผู้ได้ฌานประเภทต่างๆ และวิธีปฏิบัติในฌาน (สมาธิ)

วิธีปฏิบัติในฌาน ทรงแสดงไว้ ๑๑ วิธี คือ

๑. การตั้งจิตมั่น
๒. การเข้า
๓. การตั้งอยู่
๔. การออก
๕. ความพร้อม
๖. อารมณ์
๗. โคจร
๘. อภินิหาร
๙. การทำโดยเคารพ
๑๐. การทำความเพียรต่อเนื่อง
๑๑. การทำสัปปายะ

ส่วนผู้ได้ฌานประเภทต่างๆ ทรงแสดงไว้ในแต่ละสูตร ๔ ประเภท คือ

๑. ผู้ฉลาดในวิธีที่ ๑ แต่ไม่ฉลาดในวิธีที่ ๒

๒. ผู้ฉลาดในวิธีที่ ๒ แต่ไม่ฉลาดในวิธีที่ ๑

๓. ผู้ไม่ฉลาดใน ๒ วิธีนี้

๔. ผู้ฉลาดใน ๒ วิธีนี้ มี ๕๕ สูตร

พระไตรปิฎกเล่มที่ ๑๘
พระสูตร สังยุตตนิกาย สฬายตนวรรค

สังยุตตนิกาย สฬายตนวรรค ว่าด้วยอายตนะภายใน ๖ คือ จักขุ โสตะ ฆานะ ชิวหา กาย มโน และอายตนะภายนอก ๖ คือ รูป สัททะ คันธะ รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ แบ่งเป็น ๑๐ สังยุต มี ๔๒๐ สูตร ดังนี้

๑. **สฬายตนสังยุต** ประมวลเรื่องอายตนะ ๖ หมายถึงประมวลพระสูตร ที่เกี่ยวกับอายตนะภายใน ๖ อายตนะภายนอก ๖ และธรรมที่เกี่ยวข้องกับอายตนะเหล่านี้ เป็นต้น มี ๒๔๘ สูตร

๒. **เวทนาสังยุต** ประมวลเรื่องเวทนา หมายถึงประมวลพระสูตรที่เกี่ยวกับเวทนา ๓ คือ สุขเวทนา (ความรู้สึกสุข) ทุกขเวทนา (ความรู้สึกทุกข์) อทุกขมสุขเวทนา (ความรู้สึกสุขก็ไม่ใช่ทุกข์ก็ไม่ใช่) และเวทนา ๒ คือ เวทนาทางกาย (ความรู้สึกทางกาย) เวทนาทางใจ (ความรู้สึกทางใจ) มี ๓๑ สูตร

๓. **มาตุคามสังยุต** ประมวลเรื่องมาตุคาม หมายถึงประมวลพระสูตรที่เกี่ยวกับลักษณะชีวิต ความเป็นอยู่ ความปรารถนา และคติภพของมาตุคาม มี ๓๔ สูตร

๔. **ชัมพุขาทกสังยุต** ประมวลเรื่องชัมพุขาทกปริพาชก หมายถึงประมวลพระสูตรที่ว่าด้วยปัญหาของชัมพุขาทกปริพาชกที่ถามท่านพระสารีบุตร มี ๑๖ สูตร

๕. **สามัณฑกสังยุต** ประมวลเรื่องสามัณฑกปริพาชก หมายถึงประมวลพระสูตรที่ว่าด้วยปัญหาของสามัณฑกปริพาชกที่ถามท่านพระสารีบุตร มี ๒ สูตร

๖. **โมคคัลลานสังยุต** ประมวลเรื่องพระมหาโมคคัลลานะ หมายถึงประมวลพระสูตรที่เกี่ยวกับพระมหาโมคคัลลานะ มี ๑๑ สูตร

๗. **จิตตสังยุต** ประมวลเรื่องจิตตคหบดี หมายถึงประมวลพระสูตรที่เกี่ยวกับจิตตคหบดี (ชาวเมืองมัจฉิกาสัณฑ์ แคว้นกาสี เจ้าของอัมพาฏกวัน) มี ๑๐ สูตร

๘. **คามณิสังยุต** ประมวลเรื่องผู้ใหญ่บ้าน หมายถึงประมวลพระสูตรที่เกี่ยวกับผู้ใหญ่บ้าน มี ๑๓ สูตร

๙. **อสังขตสังยุต** ประมวลเรื่องอสังขตธรรม หมายถึงประมวลพระสูตรที่เกี่ยวกับอสังขตธรรม ซึ่งแปลว่า สิ่งที่ปัจจัยปรุงแต่งไม่ได้ ได้แก่ ความสิ้นราคะ โทสะ โมหะ และธรรมที่มีลักษณะอย่างเดียวกันนี้ ที่เป็นไวพจน์ของนิพพาน มี ๔๔ สูตร

๑๐. **อัพยากตสังยุต** ประมวลเรื่องอัพยากตปัญหา หมายถึงประมวลพระสูตรที่เกี่ยวกับอัพยากตปัญหา คือ ปัญหาที่พระผู้มีพระภาคไม่ทรงพยากรณ์ (ไม่ทรงตอบ) ได้แก่ ปัญหาที่เกี่ยวกับอันตคาหิกทิฏฐิ (ความเห็นที่ยึดถือที่สุด) มี ๑๐ อย่าง คือ (๑) โลกเที่ยง (๒) โลกไม่เที่ยง (๓) โลกมีที่สุด (๔) โลกไม่มีที่สุด (๕) ชีวะอันนั้น สรีระก็อันนั้น (ชีวะกับสรีระไม่ต่างกัน) (๖) ชีวะอย่างหนึ่ง สรีระก็อย่างหนึ่ง (๗) สัตว์ (ภาษาเดิมใช้ว่า ตถาคต) ตายแล้วเกิดอีก (ไม่สูญ) (๘) สัตว์ตายแล้วไม่เกิดอีก (สูญ) (๙) สัตว์ตายแล้วเกิดอีกก็มี ไม่เกิดอีกก็มี (บาง อย่างเที่ยง บางอย่างไม่เที่ยง) (๑๐) สัตว์ตายแล้วจะว่าเกิดอีกก็มิใช่ จะว่าไม่เกิดอีก ก็มิใช่ (คือ พูดให้ตายตัวลงไปไม่ได้) มี ๑๑ สูตร

พระไตรปิฎกเล่มที่ ๑๙
พระสูตร สังยุตตนิกาย มหาวารวรรค

สังยุตตนิกาย มหาวารวรรค ว่าด้วยวาระใหญ่ คือ วาระที่อธิบายหมวดธรรมไว้เป็นจำนวนมาก หลายนัย พระธรรมสังคีติกาจารย์จึงตั้งชื่อว่า **มหาวารวรรค** แปลว่า หมวดว่าด้วยวาระใหญ่ มีการจัดแบ่งหมวดหมู่เป็นสังยุต (ประมวลเป็นเรื่องๆ) แต่และสังยุตแบ่งย่อยออกเป็นวรรคต่างๆ และแต่ละวรรคได้แบ่งออกเป็นพระสูตรมากบ้าง น้อยบ้าง โดยแบ่งเป็น ๑๒ สังยุต มี ๑,๐๐๘ สูตร ดังนี้

๑. **มัคคสังยุต** ประมวลเรื่องมรรค หมายถึงประมวลพระสูตรที่เกี่ยวกับอริยมรรคมีองค์ ๘ เป็นต้น แบ่งเป็น ๑๔ วรรค มี ๑๘๑ สูตร

๒. **โพชฌังคสังยุต** ประมวลเรื่องโพชฌงค์ หมายถึง ประมวลพระสูตรที่เกี่ยวกับธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้ แบ่งเป็น ๑๘ วรรค มี ๑๘๔ สูตร

๓. **สติปัฏฐานสังยุต** ประมวลเรื่องสติปัฏฐาน หมายถึง ประมวลพระสูตรที่เกี่ยวกับหลักสติปัฏฐาน ๔ แบ่งเป็น ๑๐ วรรค มี ๑๐๔ สูตร

๔. **อินทริยสังยุต** ประมวลเรื่องอินทรีย์ หมายถึงประมวลพระสูตรที่เกี่ยวกับอินทรีย์ ๒๒ ซึ่งจัดเป็น ๕ หมวด คือ

หมวดที่ ๑ มี ๕ คือ

๑. จักขุนทรีย์ อินทรีย์คือจักขุปสาท
๒. โสตินทรีย์ อินทรีย์คือโสตปสาท
๓. ฆานินทรีย์ อินทรีย์คือฆานปสาท
๔. ชิวหินทรีย์ อินทรีย์คือชิวหาปสาท
๕. มนินทรีย์ อินทรีย์คือใจ หรือจิต

หมวดที่ ๒ มี ๓ คือ

๑. อิตถินทรีย์ อินทรีย์คืออิตถีภาวะ
๒. ปุริสินทรีย์ อินทรีย์คือปุริสภาวะ

๓. ชีวิตินทรีย์ อินทรีย์คือชีวิต

หมวดที่ ๓ มี ๕ คือ

๑. สุขินทรีย์ อินทรีย์คือสุขเวทนา

๒. ทุกขินทรีย์ อินทรีย์คือทุกขเวทนา

๓. โสมนัสสินทรีย์ อินทรีย์คือโสมนัสสเวทนา

๔. โทมนัสสินทรีย์ อินทรีย์คือโทมนัสสเวทนา

๕. อุเปกขินทรีย์ อินทรีย์คืออุเบกขาเวทนา

หมวดที่ ๔ มี ๕ คือ

๑. สัทธินทรีย์ อินทรีย์คือศรัทธา

๒. วิริยินทรีย์ อินทรีย์คือวิริยะ

๓. สตินทรีย์ อินทรีย์คือสติ

๔. สมาธินทรีย์ อินทรีย์คือสมาธิ

๕. ปัญญินทรีย์ อินทรีย์คือปัญญา

หมวดที่ ๕ มี ๓ คือ

๑. อนัญญาตัญญัสสามีตินทรีย์ อินทรีย์แห่งผู้ปฏิบัติด้วยมุ่งว่าเราจักรู้สัจธรรมที่ยังมิได้รู้ ได้แก่ โสตาปัตติมรรคญาณ

๒. อัญญินทรีย์ อินทรีย์คือปัญญา ได้แก่ โสตาปัตติผลญาณถึงอรหัตตมรรคญาณ

๓. อัญญาตาวินทรีย์ อินทรีย์แห่งท่านผู้รู้ทั่วถึงแล้ว ได้แก่ อรหัตตผลญาณ

แบ่งเป็น ๑๗ วรรค มี ๑๑๔ สูตร

๕. **สัมมัปปธานสังยุต** ประมวลเรื่องสัมมัปปธาน หมายถึงประมวลพระสูตรที่เกี่ยวกับสัมมัปปธาน (ความเพียรชอบ) ๔ ประการ คือ (๑) สังวรปธาน เพียรระวัง (๒) ปหานปธาน เพียรละ (๓) ภาวนาปธาน เพียรเจริญ (๔) อนุรักขนาปธาน เพียรรักษา แบ่งเป็น ๕ วรรค มี ๔๔ สูตร

๖. **พลสังยุต** ประมวลเรื่องพละ หมายถึงประมวลพระสูตรที่เกี่ยวกับพละ (ธรรมที่เป็นกำลัง) ๕ ประการคือ (๑) สัทธาพละ กำลังคือศรัทธา (๒) วิริยพละ กำลังคือวิริยะ (๓) สติพละ กำลังคือสติ (๔) สมาธิพละ กำลังคือสมาธิ (๕) ปัญญาพละ กำลังคือปัญญา ซึ่งก็คืออินทรีย์หมวดที่ ๔ ในอินทริยสังยุตนั่นเอง แต่เรียกชื่อต่างกัน แบ่งเป็น ๑๐ วรรค มี ๕๖ สูตร

๗. **อิทธิปาทสังยุต** ประมวลเรื่องอิทธิบาท หมายถึงประมวลพระสูตรที่เกี่ยวกับอิทธิบาท (คุณธรรมที่นำไปสู่ความสำเร็จ) ๔ ประการ คือ (๑) ฉันทะ พอใจ (๒) วิริยะ เพียร (๓) จิตตะ ใส่ใจ (๔) วิมังสา ไตร่ตรองพิจารณา แบ่งเป็น ๘ วรรค มี ๕๔ สูตร

๘. **อนุรุทธสังยุต** ประมวลเรื่องพระอนุรุทธะ หมายถึงประมวลพระสูตรที่เกี่ยวกับท่านพระอนุรุทธะ แบ่งเป็น ๒ วรรค มี ๒๔ สูตร

๙. **ฌานสังยุต** ประมวลเรื่องฌาน หมายถึงประมวลพระสูตรที่เกี่ยวกับฌาน ๔ คือ (๑) ปฐมฌาน (๒) ทุติยฌาน (๓) ตติยฌาน (๔) จตุตถฌาน แบ่งเป็น ๕ วรรค มี ๒๒ สูตร

๑๐. **อานาปานสังยุต** ประมวลเรื่องอานาปานสติ หมายถึงประมวลพระสูตรที่เกี่ยวกับอานาปานสติ (สติกำหนดลมหายใจเข้าออก) ๑๖ ขั้น ก็คือวิธีปฏิบัติตามกายานุปัสสนาสติปัฏฐานนั่นเอง แบ่งเป็น ๒ วรรค มี ๒๐ สูตร

๑๑. **โสตาปัตติสังยุต** ประมวลเรื่องโสดาปัตติ หมายถึงประมวลพระสูตรที่เกี่ยวกับการถึงกระแสธรรม คือองค์เครื่องบรรลุโสดาบัน แบ่งเป็น ๗ วรรค มี ๗๔ สูตร

๑๒. **สัจจสังยุต** ประมวลเรื่องสัจจะ คือ ประมวลพระสูตรที่เกี่ยวกับอริยสัจ ๔ ประการ แบ่งเป็น ๑๑ วรรค มี ๑๓๑ สูตร

พระไตรปิฎกเล่มที่ ๒๐
พระสูตร อังคุตตรนิกาย เอกกนิบาต ทุกนิบาต ติกนิบาต

อังคุตตรนิกาย หมวดธรรมที่ยิ่งด้วยองค์ หรือหมู่ธรรมที่ยิ่งด้วยองค์ เพราะในนิกายนี้พระสังคีติกาจารย์ ได้รวบรวมและจัดลำดับพระสูตรเข้าไว้เป็นหมวดหมู่ตามจำนวนหัวข้อธรรมเป็นสำคัญ

การจัดแบ่งเป็นเล่ม

การจัดแบ่งหมวดหมู่พระสูตรในอังคุตตรนิกาย มีลักษณะพิเศษที่น่าศึกษา กล่าวคือ อันดับแรกท่านจัดแบ่งพระสูตรในนิกายนี้จำนวน ๗,๙๐๒ สูตร โดยจัดพระสูตรที่มีหัวข้อธรรมจำนวนเท่ากันไว้ในนิบาตเดียวกัน เริ่มตั้งแต่จัดพระสูตรที่มีหัวข้อธรรมจำนวน ๑ ข้อไว้ในนิบาตหมวด ๑ ไปจนถึงจัดพระสูตรที่มีหัวข้อธรรมจำนวน ๑๑ ข้อไว้ในนิบาตหมวด ๑๑ รวมทั้งหมด ๑๑ นิบาต ดังนี้

๑.	**เอกกนิบาต**	หมวดพระสูตรที่มีหัวข้อธรรมจำนวน	๑ ข้อ	มี	๖๑๙ สูตร
๒.	**ทุกนิบาต**	หมวดพระสูตรที่มีหัวข้อธรรมจำนวน	๒ ข้อ	มี	๗๕๐ สูตร
๓.	**ติกนิบาต**	หมวดพระสูตรที่มีหัวข้อธรรมจำนวน	๓ ข้อ	มี	๓๕๓ สูตร
๔.	**จตุกกนิบาต**	หมวดพระสูตรที่มีหัวข้อธรรมจำนวน	๔ ข้อ	มี	๗๘๒ สูตร
๕.	**ปัญจกนิบาต**	หมวดพระสูตรที่มีหัวข้อธรรมจำนวน	๕ ข้อ	มี	๑,๑๕๒ สูตร
๖.	**ฉักกนิบาต**	หมวดพระสูตรที่มีหัวข้อธรรมจำนวน	๖ ข้อ	มี	๖๓๙ สูตร
๗.	**สัตตกนิบาต**	หมวดพระสูตรที่มีหัวข้อธรรมจำนวน	๗ ข้อ	มี	๑,๑๓๒ สูตร
๘.	**อัฏฐกนิบาต**	หมวดพระสูตรที่มีหัวข้อธรรมจำนวน	๘ ข้อ	มี	๖๒๖ สูตร
๙.	**นวกนิบาต**	หมวดพระสูตรที่มีหัวข้อธรรมจำนวน	๙ ข้อ	มี	๔๓๒ สูตร
๑๐.	**ทสกนิบาต**	หมวดพระสูตรที่มีหัวข้อธรรมจำนวน	๑๐ ข้อ	มี	๗๔๖ สูตร
๑๑.	**เอกาทสกนิบาต**	หมวดพระสูตรที่มีหัวข้อธรรมจำนวน	๑๑ ข้อ	มี	๖๗๑ สูตร

ลักษณะการย่อ-ขยายจำนวนหัวข้อธรรมในอังคุตตรนิกาย

ในการจัดหมวดหมู่พระสูตรเข้าเป็นนิบาตแต่ละนิบาตโดยถือจำนวนหัวข้อธรรม ในแต่ละสูตรเป็นหลักนั้น มีข้อที่น่าศึกษาอีกอย่างหนึ่ง นั่นคือ มีการย่อและขยายจำนวนหัวข้อธรรมของบางหมวดธรรมให้แตกต่างไปจากจำนวนที่เป็นจริงของหมวดธรรมนั้น ด้วยเหตุนี้ หมวดธรรมเดียวกันจึงปรากฏซ้ำในหลายนิบาต โดยปรากฏตามจำนวนที่เป็นจริงในนิบาตหนึ่ง แต่ปรากฏในอีกนิบาตหนึ่งว่า ได้มีการย่อจำนวนหัวข้อธรรมให้น้อยลงกว่าเดิมก็มี ได้ขยายจำนวนหัวข้อธรรมให้มากขึ้นกว่าเดิมก็มี ดังจะเห็นได้จากตัวอย่างต่อไปนี้

เอกกนิบาต

เอกกนิบาต คือ หมวดพระสูตรที่มีหัวข้อธรรมพระสูตรละจำนวน ๑ ข้อ มีทั้งหมด ๖๑๙ สูตร แบ่งเป็นวรรค จำนวน ๒๐ วรรค แต่ละวรรคมีพระสูตรจำนวนต่างกัน คือ น้อยที่สุดมี ๑๐ สูตร และมากที่สุดมี ๑๘๑ สูตร ดังนี้

๑.	รูปาทิวรรค	มี ๑๐ สูตร	๒.	นีวรณปหานวรรค	มี ๑๐ สูตร
๓.	อกัมมนิยวรรค	มี ๑๐ สูตร	๔.	อทันตวรรค	มี ๑๐ สูตร
๕.	ปณิหิตอัจฉวรรค	มี ๑๐ สูตร	๖.	อัจฉราสังฆาตวรรค	มี ๑๐ สูตร
๗.	วีริยารัมภาทิวรรค	มี ๑๐ สูตร	๘.	กัลยาณมิตตาทิวรรค	มี ๑๐ สูตร
๙.	ปมาทาทิวรรค	มี ๑๗ สูตร	๑๐.	ทุติยปมาทาทิวรรค	มี ๔๒ สูตร
๑๑.	อธัมมวรรค	มี ๑๐ สูตร	๑๒.	อนาปัตติวรรค	มี ๒๐ สูตร
๑๓.	เอกปุคคลวรรค	มี ๑๘ สูตร	๑๔.	เอตทัคควรรค	มี ๘๐ สูตร
๑๕.	อัฏฐานบาลี	มี ๒๘ สูตร	๑๖.	เอกธัมมบาลี	มี ๗๘ สูตร
๑๗.	ปสาทกรธัมมวรรค	มี ๑๖ สูตร	๑๘.	อปรอัจฉราสังฆาตวรรค	มี ๑๘๑ สูตร
๑๙.	กายคตาสติวรรค	มี ๓๗ สูตร	๒๐.	อมตวรรค	มี ๑๒ สูตร

ทุกนิบาต

ทุกนิบาต คือ หมวดพระสูตรที่มีหัวข้อธรรมจำนวน ๒ ข้อ มีทั้งหมด ๗๕๐ สูตร แบ่งเป็นปัณณาสก์ จำนวน ๓ ปัณณาสก์ แต่ละปัณณาสก์มีวรรค และพระสูตรจำนวนต่างกัน คือ ปฐมปัณณาสก์ มี ๕ วรรคและ ๕๒ สูตร ทุติยปัณณาสก์มี ๕ วรรคและ ๖๖ สูตร ตติยปัณณาสก์มี ๕ วรรค และ ๖๒ สูตร รวมวรรคทั้งหมดเป็น ๑๕ วรรค และจัดเป็นหัวข้อเปยยาล ๔ ข้อ มี ๕๗๐ สูตร ดังนี้

ปฐมปัณณาสก์ มี ๕ วรรค

๑.	กัมมกรณวรรค	มี ๑๐ สูตร	๒.	อธิกรณวรรค	มี ๑๑ สูตร
๓.	พาลวรรค	มี ๑๑ สูตร	๔.	สมจิตตวรรค	มี ๑๐ สูตร
๕.	ปริสวรรค	มี ๑๐ สูตร			

ทุติยปัณณาสก์ มี ๕ วรรค

๑. ปุคคลวรรค	มี ๑๒ สูตร	๒. สุขวรรค	มี ๑๓ สูตร
๓. สนิมิตตวรรค	มี ๑๐ สูตร	๔. ธัมมวรรค	มี ๑๑ สูตร
๕. พาลวรรค	มี ๒๐ สูตร		

ตติยปัณณาสก์ มี ๕ วรรค

๑. อาสาทุปปชหวรรค	มี ๑๒ สูตร	๒. อายาจนวรรค	มี ๑๑ สูตร
๓. ทานวรรค	มี ๑๐ สูตร	๔. สันถารวรรค	มี ๑๒ สูตร
๕. สมาปัตติวรรค	มี ๑๗ สูตร		

เปยยาล มี ๔ ข้อ

๑. โกธเปยยาล	มี ๕๐ สูตร	๒. อกุสลเปยยาล	มี ๕๐ สูตร
๓. วินยเปยยาล	มี ๓๐๐ สูตร	๔. ราคเปยยาล	มี ๑๗๐ สูตร

ติกนิบาต

ติกนิบาต คือ หมวดพระสูตรที่มีหัวข้อธรรมสูตรละ ๓ ข้อ มีทั้งหมด ๓๕๓ สูตร แบ่งเป็น ๓ ปัณณาสก์ ๑๖ วรรค กับหัวข้อเปยยาล ๒ ข้อ ดังนี้

ปฐมปัณณาสก์ มี ๕ วรรค

๑. พาลวรรค	มี ๑๐ สูตร	๒. รถการวรรค	มี ๑๐ สูตร
๓. ปุคคลวรรค	มี ๑๐ สูตร	๔. เทวทูตวรรค	มี ๑๐ สูตร
๕. จูฬวรรค	มี ๑๑ สูตร		

ทุติยปัณณาสก์ มี ๕ วรรค

๑. พราหมณวรรค	มี ๑๐ สูตร	๒. มหาวรรค	มี ๑๐ สูตร
๓. อานันทวรรค	มี ๑๐ สูตร	๔. สมณวรรค	มี ๑๑ สูตร
๕. โลณผลวรรค	มี ๑๑ สูตร		

ตติยปัณณาสก์ มี ๖ วรรค

๑. สัมโพธวรรค	มี ๑๐ สูตร	๒. อาปายิกวรรค	มี ๑๐ สูตร
๓. กุสินารวรรค	มี ๑๐ สูตร	๔. โยธาชีววรรค	มี ๑๓ สูตร
๕. มังคลวรรค	มี ๑๐ สูตร	๖. อเจลกวรรค	มี ๗ สูตร

พระไตรปิฎกเล่มที่ ๒๑
พระสูตร อังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาต

จตุกกนิบาต คือ หมวดพระสูตรที่มีหัวข้อธรรมพระสูตรละจำนวน ๔ ข้อ มีพระสูตรทั้งหมด ๗๘๒ สูตร แบ่งเป็น ๕ ปัณณาสก์ ๒๗ วรรค กับ ๑ หัวข้อเปยยาล ดังนี้

ปฐมปัณณาสก์ มี ๕ วรรค

๑. ภัณฑคามวรรค มี ๑๐ สูตร
๒. จรวรรค มี ๑๐ สูตร
๓. อุรุเวลวรรค มี ๑๐ สูตร
๔. จักกวรรค มี ๑๐ สูตร
๕. โรหิตัสสวรรค มี ๑๐ สูตร

ทุติยปัณณาสก์ มี ๕ วรรค

๑. ปุญญาภิสันทวรรค มี ๑๐ สูตร
๒. ปัตตกัมมวรรค มี ๑๐ สูตร
๓. อปัณณกวรรค มี ๑๐ สูตร
๔. มจลวรรค มี ๑๐ สูตร
๕. อสุรวรรค มี ๑๐ สูตร

ตติยปัณณาสก์ มี ๕ วรรค

๑. วลาหกวรรค มี ๑๐ สูตร
๒. เกสิวรรค มี ๑๐ สูตร
๓. ภยวรรค มี ๑๐ สูตร
๔. ปุคคลวรรค มี ๑๐ สูตร
๕. อาภาวรรค มี ๑๐ สูตร

จตุตถปัณณาสก์ มี ๕ วรรค

๑. อินทริยวรรค มี ๑๐ สูตร
๒. ปฏิปทาวรรค มี ๑๐ สูตร
๓. สัญเจตนิยวรรค มี ๑๐ สูตร
๔. โยธาชีววรรค มี ๑๐ สูตร
๕. มหาวรรค มี ๑๐ สูตร

ปัญจมปัณณาสก์ มี ๕ วรรค

๑. สัปปุริสวรรค มี ๑๐ สูตร
๒. โสภณวรรค มี ๑๐ สูตร
๓. ทุจจริตวรรค มี ๑๑ สูตร
๔. กัมมวรรค มี ๑๑ สูตร
๕. อาปัตติภยวรรค มี ๑๑ สูตร

วรรคพิเศษที่อยู่นอกปัณณาสก์ มี ๒ วรรค

๑. อภิญญาวรรค มี ๑๐ สูตร
๒. กัมมปถวรรค มี ๑๐ สูตร

พระไตรปิฎกเล่มที่ ๒๒
พระสูตร อังคุตตรนิกาย ปัญจกนิบาต ฉักกนิบาต

ปัญจกนิบาต

ปัญจกนิบาต คือ หมวดพระสูตรที่มีหัวข้อธรรมพระสูตรละจำนวน ๕ ประการ มีพระสูตรทั้งหมด ๑,๑๕๒ สูตร แบ่งเป็น ๕ ปัณณาสก์ ๒๖ วรรค กับ ๓ หัวข้อ เปยยาล ดังนี้

ปฐมปัณณาสก์ มี ๕ วรรค

๑. เสขพลวรรค	มี ๑๐ สูตร	๒. พลวรรค	มี ๑๐ สูตร
๓. ปัญจังคิกวรรค	มี ๑๐ สูตร	๔. สุมนวรรค	มี ๑๐ สูตร
๕. มุณฑราชวรรค	มี ๑๐ สูตร		

ทุติยปัณณาสก์ มี ๕ วรรค

๑. นีวรณวรรค	มี ๑๐ สูตร	๒. สัญญาวรรค	มี ๑๐ สูตร
๓. โยธาชีววรรค	มี ๑๐ สูตร	๔. เถรวรรค	มี ๑๐ สูตร
๕. กกุธวรรค	มี ๑๐ สูตร		

ตติยปัณณาสก์ มี ๕ วรรค

๑. ผาสุวิหารวรรค	มี ๑๐ สูตร	๒. อันธกวินทวรรค	มี ๑๐ สูตร
๓. คิลานวรรค	มี ๑๐ สูตร	๔. ราชวรรค	มี ๑๐ สูตร
๕. ติกัณฑกีวรรค	มี ๑๐ สูตร		

จตุตถปัณณาสก์ มี ๕ วรรค

๑. สัทธัมมวรรค	มี ๑๐ สูตร	๒. อาฆาตวรรค	มี ๑๐ สูตร
๓. อุปาสกวรรค	มี ๑๐ สูตร	๔. อรัญญวรรค	มี ๑๐ สูตร
๕. พราหมณวรรค	มี ๑๐ สูตร		

ปัญจมปัณณาสก์ มี ๕ วรรค

๑. กิมพิลวรรค	มี ๑๐ สูตร	๒. อักโกสกวรรค	มี ๑๐ สูตร
๓. ทีฆจาริกวรรค	มี ๑๐ สูตร	๔. อาวาสิกวรรค	มี ๑๐ สูตร
๕. ทุจจริตวรรค	มี ๑๐ สูตร	๖. อุปสัมปทาวรรค	มี ๒๑ สูตร

เปยยาล มี ๓ เปยยาล

๑. สัมมุติเปยยาล	มี ๑๔ สูตร	๒. สิกขาปทเปยยาล	มี ๑๗ สูตร
๓. ราคเปยยาล	มี ๘๕๐ สูตร		

ฉักกนิบาต

ฉักกนิบาต คือหมวดพระสูตรที่มีหัวข้อธรรมพระสูตรละจำนวน ๖ ประการ มีพระสูตรทั้งหมด ๖๔๙ สูตร แบ่งเป็น ๒ ปัณณาสก์ ๑๒ วรรค กับ ๑ หัวข้อเปยยาล ดังนี้

ปฐมปัณณาสก์ มี ๕ วรรค

๑. อาหุเนยยวรรค	มี ๑๐ สูตร	๒. สาราณียวรรค	มี ๑๐ สูตร
๓. อนุตตริยวรรค	มี ๑๐ สูตร	๔. เทวตาวรรค	มี ๑๒ สูตร
๕. ธัมมิกวรรค	มี ๑๒ สูตร		

ทุติยปัณณาสก์ มี ๕ วรรค

๑. มหาวรรค	มี ๑๐ สูตร	๒. เทวตาวรรค	มี ๑๐ สูตร
๓. อรหัตตวรรค	มี ๑๐ สูตร	๔. สีติวรรค	มี ๑๑ สูตร
๕. อานิสังสวรรค	มี ๑๑ สูตร	๖. ติกวรรค (พิเศษ)	มี ๑๐ สูตร
๗. สามัญญวรรค (พิเศษ)	มี ๒๓ สูตร	เปยยาล	มี ๑ เปยยาล

พระไตรปิฎกเล่มที่ ๒๓
พระสูตร อังคุตตรนิกาย สัตตกนิบาต อัฏฐกนิบาต นวกนิบาต

สัตตกนิบาต

สัตตกนิบาต คือ หมวดพระสูตรที่มีหัวข้อธรรมพระสูตรละจำนวน ๗ ประการ มีพระสูตรทั้งหมด ๑,๑๓๒ สูตร แบ่งเป็น ๑ ปัณณาสก์ ๑๐ วรรค กับ ๑ หัวข้อเปยยาล ดังนี้

ปัณณาสก์ มี ๕ วรรค

๑. ธนวรรค	มี ๑๐ สูตร	๒. อนุสยวรรค	มี ๑๐ สูตร
๓. วัชชิสัตตกวรรค	มี ๑๑ สูตร	๔. เทวตาวรรค	มี ๑๒ สูตร
๕. มหายัญญวรรค	มี ๑๐ สูตร		

วรรคที่ไม่จัดเป็นปัณณาสก์

๑. อัพยากตวรรค	มี ๑๑ สูตร	๒. มหาวรรค	มี ๑๐ สูตร
๓. วินยวรรค	มี ๑๐ สูตร	๔. สมณวรรค	มี ๑๐ สูตร
๕. อาหุเนยยวรรค	มี ๕๒๘ สูตร	เปยยาล	มี ๑ เปยยาล

อัฏฐกนิบาต

อัฏฐกนิบาต คือ หมวดพระสูตรที่มีหัวข้อธรรมพระสูตรละจำนวน ๘ ประการ มีพระสูตรทั้งหมด ๖๒๖ สูตร แบ่งเป็น ๒ ปัณณาสก์ ๑๐ วรรค กับ ๑ หัวข้อเปยยาล ดังนี้

ปฐมปัณณาสก์ มี ๕ วรรค

๑. เมตตาวรรค มี ๑๐ สูตร
๒. มหาวรรค มี ๑๐ สูตร
๓. คหปติวรรค มี ๑๐ สูตร
๔. ทานวรรค มี ๑๐ สูตร
๕. อุโปสถวรรค มี ๑๐ สูตร

ทุติยปัณณาสก์ มี ๕ วรรค

๑. โคตมีวรรค	มี ๑๐ สูตร	๒. ภูมิจาลวรรค	มี ๑๐ สูตร
๓. ยมกวรรค	มี ๑๐ สูตร	๔. สติวรรค	มี ๑๐ สูตร
๕. สามัญญวรรค	มี ๒๖ สูตร	เปยยาล	มี ๑ เปยยาล

นวกนิบาต

นวกนิบาต คือ หมวดพระสูตรที่มีหัวข้อธรรมพระสูตรละจำนวน ๙ ประการ มีพระสูตรทั้งหมด ๔๓๒ สูตร แบ่งเป็น ๒ ปัณณาสก์ ๙ วรรค กับ ๑ หัวข้อเปยยาล ดังนี้

ปฐมปัณณาสก์ มี ๕ วรรค

๑. สัมโพธิวรรค	มี ๑๐ สูตร	๒. สีหนาทวรรค	มี ๑๐ สูตร
๓. สัตตาวาสวรรค	มี ๑๑ สูตร	๔. มหาวรรค	มี ๑๐ สูตร
๕. สามัญญวรรค	มี ๑๐ สูตร		

ทุติยปัณณาสก์ มี ๔ วรรค

๑. เขมวรรค	มี ๑๐ สูตร	๒. สติปัฏฐานวรรค	มี ๑๐ สูตร
๓. สัมมัปปธานวรรค	มี ๑๐ สูตร	๔. อิทธิปาทวรรค	มี ๑๐ สูตร
เปยยาล	มี ๑ เปยยาล		

พระไตรปิฎกเล่มที่ ๒๔
พระสูตร อังคุตตรนิกาย ทสกนิบาต เอกาทสกนิบาต

ทสกนิบาต

ทสกนิบาต คือหมวดพระสูตรที่มีหัวข้อธรรมพระสูตรละจำนวน ๑๐ ข้อ มีทั้งหมด ๗๔๖ สูตร แบ่งเป็น ๕ ปัณณาสก์ ๒๒ วรรค กับ ๑ หัวข้อเปยยาล ดังนี้

ปฐมปัณณาสก์ มี ๕ วรรค

๑. อานิสังสวรรค	มี ๑๐ สูตร	๒. นาถกรณวรรค	มี ๑๐ สูตร
๓. มหาวรรค	มี ๑๐ สูตร	๔. อุปาลิวรรค	มี ๑๐ สูตร
๕. อักโกสวรรค	มี ๑๐ สูตร		

ทุติยปัณณาสก์ มี ๕ วรรค

๑. สจิตตวรรค	มี ๑๐ สูตร	๒. ยมกวรรค	มี ๑๐ สูตร
๓. อากังขวรรค	มี ๑๐ สูตร	๔. เถรวรรค	มี ๑๐ สูตร
๕. อุปาสกวรรค	มี ๑๐ สูตร		

ตติยปัณณาสก์ มี ๕ วรรค

๑. สมณสัญญาวรรค	มี ๑๒ สูตร	๒. ปัจโจโรหณิวรรค	มี ๑๐ สูตร
๓. ปริสุทธวรรค	มี ๑๑ สูตร	๔. สาธุวรรค	มี ๑๑ สูตร
๕. อริยมัคควรรค	มี ๑๐ สูตร		

จตุตถปัณณาสก์ มี ๕ วรรค

๑. ปุคคลวรรค	มี ๑๒ สูตร	๒. ชาณุสโสณิวรรค	มี ๑๑ สูตร
๓. สาธุวรรค	มี ๑๑ สูตร	๔. อริยมัคควรรค	มี ๑๐ สูตร
๕. อปรปุคคลวรรค	มี ๑๒ สูตร		

ปัญจมปัณณาสก์ มี ๒ วรรค

๑. กรชกายวรรค	มี ๑๐ สูตร	๒. สามัญญวรรค	มี ๑๖ สูตร
เปยยาล	มี ๑ เปยยาล		

เอกาทสกนิบาต

เอกาทสกนิบาต คือ หมวดพระสูตรที่มีหัวข้อธรรมพระสูตรละ ๑๑ ข้อ มีทั้งหมด ๖๗๑ สูตร แบ่งเป็น ๓ วรรค กับหัวข้อเปยยาล ๑ ข้อ ดังนี้

๑. นิสสยวรรค มี ๑๐ สูตร
๒. อนุสสติวรรค มี ๑๑ สูตร
๓. สามัญญวรรค มี ๔๘๐ สูตร
เปยยาล มี ๑ เปยยาล

พระไตรปิฎกเล่มที่ ๒๕
ขุททกนิกาย ขุททกปาฐะ ธัมมปทะ อุทาน อิติวุตตกะ สุตตนิบาต

ขุททกนิกาย คำว่า "**ขุททก**" แปลว่า เล็กน้อยหรือหมวดย่อยๆ คำว่า "นิกาย" แปลว่า หมวดหรือหมู่ หมายถึงหมวดหรือหมู่ของพระธรรมขันธ์ (กองธรรม) ดังนั้น คำว่า "ขุททกนิกาย" จึงหมายถึงหมวดพระธรรมขันธ์หรือพระสูตรเล็กน้อยหรือย่อยๆ กล่าวคือหมวดพระธรรมหรือพระสูตรใดที่มีจำนวนเล็กน้อย ไม่อยู่ในกฎเกณฑ์ที่จะจัดเข้าในทีฆนิกาย มัชฌิมนิกาย สังยุตตนิกาย และอังคุตตรนิกายได้ ท่านก็จัดหมวดพระธรรมหรือ พระสูตรนั้นเข้าไว้เป็นหมวดหรือหมู่หนึ่งต่างหาก เรียกว่า ขุททกนิกาย แบ่งเป็นคัมภีร์ได้ ๑๕ คัมภีร์ ตามตารางดังนี้

ที่	ชื่อคัมภีร์	เล่มที่
๑	ขุททกปาฐะ	๒๕
๒	ธัมมปทะ (ธรรมบท)	
๓	อุทานะ (อุทาน)	
๔	อิติวุตตกะ	
๕	สุตตนิปาตะ (สุตตนิบาต)	
๖	วิมานวัตถุ	๒๖
๗	เปตวัตถุ	
๘	เถรคาถา	
๙	เถรีคาถา	
๑๐	ชาตกะ (ชาดก)	๒๗, ๒๘
๑๑	นิทเทสะ (นิทเทส)	๒๙, ๓๐
๑๒	ปฏิสัมภิทามัคคะ (ปฏิสัมภิทามรรค)	๓๑

๑๓	อปทานะ (อปทาน) ปฐมภาค	๓๒
	อปทานะ (อปทาน) ทุติยภาค	๓๓
๑๔	พุทธวังสะ (พุทธวงศ์)	
๑๕	จริยาปิฎกะ (จริยาปิฎก)	

นอกจากนี้ยังรวมถึงพระวินัยปิฎก และพระอภิธรรมปิฎกด้วย (วิ.อ. ๑/๑๗-๑๘,๒๖, ขุ.ขุ.อ. ๒)

ขุททกนิกาย หมวดพระธรรมขันธ์หรือพระสูตรเล็กน้อยหรือย่อยๆ กล่าวคือหมวดพระธรรมหรือพระสูตรใดที่มีจำนวนเล็กน้อย ในเล่ม ๒๕ มี ๕ คัมภีร์ คือ

๑. **ขุททกปาฐะ** คือบทสวดย่อยๆ หรือบทสวดสั้นๆ แต่ละบทล้วนเป็นธรรมที่เป็นเบื้องต้นแห่งการเข้าถึงธรรมชั้นสูงขึ้นไป หรือเป็นธรรมที่เป็นไปเพื่อความเจริญ มี ๙ บท (๙ ตำนาน) ดังนี้

(๑) สรณคมน์
(๒) ทสสิกขาบท
(๓) ทวัตติงสาการ
(๔) สามเณรปัญหา(กุมารปัญหา)
(๕) มงคลสูตร
(๖) รตนสูตร
(๗) ติโรกุฑฑสูตร
(๘) นิธิกัณฑสูตร
(๙) เมตตสูตร

๒. **ธัมมปทะ** หรือ **ธรรมบท** คือบทแห่งธรรม หรือธรรมที่ตรัสไว้เป็นบท หมายถึงบทธรรมภาษิตสั้นๆ ที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ต่างเวลา ต่างสถานที่ และต่างบุคคล มีทั้งหมด ๔๒๓ บท การนับเป็นบท นับตามจำนวนพระคาถา คือ พระคาถา ๑ คาถา หรือคาถา ๑ คาถา กับอีกกึ่งพระคาถา นับเป็น ๑ บท ธรรมบทเหล่านี้ ท่านรวบรวมไว้เป็นเรื่องๆ มีชื่อเรื่องปรากฏตามสภาวธรรมหรือบุคคลที่ทรงปรารภถึง บางเรื่องไม่ปรากฏบุคคลชัดเจน ท่านก็ใช้คำว่า บุคคลใดบุคคลหนึ่งบ้าง ภิกษุรูปใดรูปหนึ่งบ้าง รวมได้ ๓๐๕ เรื่อง แต่ละเรื่องจัดไว้เป็นหมวดหมู่ เรียกว่า “**วรรค**” รวมเป็น ๒๖ วรรค แต่ละวรรคมีชื่อปรากฏตามอำนาจเนื้อหาสาระของธรรมบทนั้นๆ และเรื่องนั้นๆ กล่าวคือ ธรรมบทใดๆ และเรื่องใดๆ ที่มีเนื้อหาสาระสัมพันธ์กันโดยเหมือนกัน คล้ายกัน หรือตรงข้ามกัน ท่านก็จัดธรรมบทนั้นๆ และเรื่องนั้นๆ เป็นหมวดหมู่เดียวกัน หรือวรรคเดียวกัน ดังนี้

ลำดับที่	ชื่อวรรค	จำนวนเรื่อง	จำนวนคาถา
๑	ยมกวรรค	๑๔	๒๐
๒	อัปปมาทวรรค	๙	๑๒
๓	จิตตวรรค	๙	๑๑
๔	ปุปผวรรค	๑๒	๑๖
๕	พาลวรรค	๑๕	๑๖
๖	ปัณฑิตวรรค	๑๑	๑๖
๗	อรหันตวรรค	๑๐	๑๔

ลำดับที่	ชื่อวรรค	จำนวนเรื่อง	จำนวนคาถา
๘	สหัสสวรรค	๑๔	๑๐
๙	ปาปวรรค	๑๒	๑๖
๑๐	ทัณฑวรรค	๑๑	๑๗
๑๑	ชราวรรค	๙	๑๑
๑๒	อัตตวรรค	๑๐	๑๐
๑๓	โลกวรรค	๑๑	๑๒
๑๔	พุทธวรรค	๙	๑๘
๑๕	สุขวรรค	๘	๑๒
๑๖	ปิยวรรค	๙	๑๒
๑๗	โกธวรรค	๘	๑๔
๑๘	มลวรรค	๑๒	๒๑
๑๙	ธัมมัฏฐวรรค	๑๐	๑๗
๒๐	มัคควรรค	๑๒	๑๗
๒๑	ปกิณณกวรรค	๙	๑๖
๒๒	นิรยวรรค	๙	๑๔
๒๓	นาควรรค	๘	๑๔
๒๔	ตัณหาวรรค	๑๒	๒๖
๒๕	ภิกขุวรรค	๑๒	๒๓
๒๖	พราหมณวรรค	๔๐	๔๒
รวมเป็น ๒๖ วรรค		**๓๐๕ เรื่อง**	**๔๒๓ คาถา**

๓. **อุทาน** คำพูดที่เปล่งออกมาทางวจีทวารด้วยกำลังปีติโสมนัส เพราะไม่สามารถจะยับยั้งไว้ภายในหทัยได้ ดุจน้ำที่เต็มสระจนล้นไหลออกจากสระฉะนั้น แต่ในที่นี้หมายถึงระเบียบพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคทรงเปล่งออกมาด้วยกำลังโสมนัสสญาณ เรียกว่า "**พุทธอุทาน**" เป็นพระดำรัสประเภทคาถา (ร้อยกรอง) ก็มี เป็นประเภทเวยยากรณะ (ร้อยแก้ว) ก็มี

๔. **อิติวุตตกะ** หมวดพระสูตรที่มีคำขึ้นต้นด้วยคำว่า "***วุตฺตํ เหตํ ภควตา***" แปลว่า "แท้จริงพระสูตรนี้พระผู้มีพระภาคตรัสไว้แล้ว" ซึ่งเป็นคำกล่าวอ้างอิงที่ท่านพระอานนทเถระกล่าวไว้ในคราวสังคายนาครั้งที่ ๑ เป็นนิทานวจนะ แต่มิได้ปรารภบุคคล สถานที่ เวลา หรือเหตุการณ์อื่นใดของเรื่องที่มีเนื้อความบางตอนหรือทั้งหมดไปซ้ำกับพระสูตรบางพระสูตรที่เคยกล่าวไว้ก่อนแล้ว

๕. **สุตตนิบาต** หมวดพระสูตรที่มีเนื้อหาสาระเป็นประเภทร้อยกรองล้วน (คาถา) บางสูตรแม้จะมีเนื้อหาสาระที่เป็นประเภทร้อยแก้ว (เวยยากรณะ) แต่ก็มีเนื้อหาสาระที่เป็นประเภทร้อยกรองผสมอยู่ในสูตรเดียวกันด้วย เรียกว่า "**เคยยะ**" จัดเป็นวรรคได้ ๕ วรรค คือ (๑) อุรควรรค (๒) จูฬวรรค (๓) มหาวรรค (๔) อัฏฐกวรรค (๕) ปารายนวรรค ทั้ง ๕ วรรคนี้มี ๗๐ สูตร ๑,๑๕๖ คาถา

พระไตรปิฎกเล่มที่ ๒๖
พระสูตร ขุททกนิกาย วิมานวัตถุ เปตวัตถุ เถรคาถา เถรีคาถา

ในเล่มนี้ เป็นประมวลเรื่องย่อยต่างๆ เอาไว้ ๔ ประเภท คือ

๑. **วิมานวัตถุ** ประมวลเรื่องผู้ได้วิมาน คือประมวลเรื่องของผู้เกิดในวิมาน เป็นเรื่องเล่า ซึ่งส่วนใหญ่เจ้าของเรื่องเป็นผู้เล่า เหตุที่เล่าเพราะมีผู้ถาม เหตุที่ถามเพราะเมื่อได้เห็นวิมานและทิพยสมบัตินั้นๆ แล้วรู้สึกแปลกใจ รู้สึกชื่นชมยินดี จึงถามเพื่อขอทราบความเป็นมา ผู้ถามได้แก่พระผู้มีพระภาคบ้าง (ในกรณีที่เทวดานั้นๆ ลงมาเฝ้า) ท้าวสักกะจอมเทพบ้าง (เมื่อทรงทราบประวัติของวิมานใดแล้ว ก็ตรัสบอกแก่ท่านพระมหาโมคคัลลานเถระในกาลต่อมา) เทวดากันเองบ้าง พระเถระทั้งหลายบ้าง แต่ส่วนมากได้แก่ท่านพระมหาโมคคัลลานเถระผู้เป็นเลิศทางฤทธิ์ มี ๘๕ เรื่อง

๒. **เปตวัตถุ** ประมวลเรื่องเปรต คำว่า “**เปต, ปเรต**” เป็นคำภาษาบาลี ส่วนคำว่า “**เปรต**” เป็นคำภาษาสันสกฤต ทั้ง ๓ คำนี้มีความหมายตรงกัน คือ (๑) ผู้จากโลกนี้ไป คือผู้ตายไปแล้ว ผู้ล่วงลับไปแล้ว เป็นความหมายทั่วไป พวกที่ตายไปเกิดเป็นเทวดา ก็เรียกว่าเปตะหรือเปรตในความหมายนี้ก็มี เช่น พิธีทำบุญอุทิศส่วนกุศลให้ผู้ที่ตายไปแล้ว เรียกว่าเปตพลี (๒) สัตว์พวกหนึ่งที่เกิดในอบายภูมิที่เรียกว่าเปตวิสัย หรือเปรตวิสัย สัตว์พวกนี้ได้รับทุกขเวทนาต่างๆ ตามผลแห่งกรรมชั่วที่ได้ทำไว้ เช่น อดอยาก ผอมโซ เพราะไม่มีอาหาร หรือมีแต่กินไม่ได้ หรือกินได้แต่กินยาก เพราะปากเท่ารูเข็ม หรือกินเข้าไปได้แต่กลายเป็นเลือดเป็นหนอง เป็นมูตร เป็นคูถ มี ๕๑ เรื่อง

๓. **เถรคาถา** ประมวลเรื่องธรรมภาษิตของพระเถระต่างๆ คือ คาถาที่พระเถระทั้งหลายกล่าวไว้ คำว่า “**เถระ**” แปลว่า พระผู้ใหญ่ที่เป็นเพศชาย ตามพระวินัยกำหนดว่ามีพรรษาตั้งแต่ ๑๐ ขึ้นไป ในที่นี้หมายถึงพระเถระผู้เป็นพระอรหันต์ ซึ่งมีชื่อปรากฏจำนวน ๒๖๔ รูป มีพระสุภูติเถระเป็นต้น มี ๒๔๖ เรื่อง

๔. **เถรีคาถา** ประมวลเรื่องธรรมภาษิตของพระเถรีต่างๆ คือ คาถาที่พระเถรีทั้งหลายกล่าวไว้ คำว่า “**เถรี**” แปลว่า พระผู้ใหญ่ที่เป็นเพศหญิง ตามพระวินัยกำหนดว่ามีพรรษาตั้งแต่ ๑๐ ขึ้นไป ในที่นี้หมายถึงพระเถรีผู้เป็นพระอรหันต์ทั้งหลาย ซึ่งมีชื่อปรากฏจำนวน ๗๓ รูป มีพระอัญญตราเถรีเป็นต้น มี ๗๓ เรื่อง

พระไตรปิฎกเล่มที่ ๒๗
พระสูตร ขุททกนิกาย ชาดก ภาค ๑

ชาดก เป็นอดีตนิทานที่พระผู้มีพระภาคทรงยกขึ้นมาแสดง เพื่อเป็นข้อเปรียบเทียบเรื่องที่เป็นปัจจุบันซึ่งเกิดขึ้นในขณะนั้น บางชาดกพระพุทธองค์ตรัสพระคาถาสรุปไว้ในที่สุดของเรื่อง เช่น อปัณณกชาดก วัณณุปถชาดก เสริววาณิชชาดก เป็นต้น บางชาดกพระพุทธองค์ทรงยกคาถาของพระโพธิสัตว์ในชาดกนั้นๆ มาตรัสไว้ในบาลีซ้ำอีก เช่น จูฬเสฏฐิชาดก ตัณฑุลนาฬิชาดก เทวธัมมชาดก เป็นต้น

เนื้อหาเป็นคาถาล้วน หากผู้อ่านไม่ได้ศึกษาอรรถกถาชาดกนั้นๆ เป็นส่วนประกอบก็จะยากต่อการเข้าใจ จึงจำเป็นต้องนำอรรถกถาเสริมเข้ามาเพื่อประโยชน์แก่การเข้าใจในการอ่านชาดก โดยได้ย่อเรื่องในอรรถกถามาไว้ในบทนำนี้ก่อน เพื่อให้เข้าใจว่า ก่อนจะถึงคาถาชาดกนั้นๆ ท่านได้แสดงเรื่องประกอบไว้อย่างไร ดังนั้น ก่อนจะถึงคาถาจึงมีคำเปิดเรื่องไว้ในวงเล็บเพื่อเป็นที่เข้าใจว่าใครกล่าวคาถานี้ แล้วจึงเข้าคาถาที่มีอยู่ต่อไป หรือในกรณีที่มี ๒ คาถาขึ้นไป มักมีการกล่าวโต้ตอบกัน ซึ่งการกล่าวโต้ตอบนี้ ได้ใส่คำพูดของผู้กล่าวไว้ในวงเล็บซึ่งเป็นตัวเปิดเรื่องไว้ด้วย

พึงทราบว่า คำในวงเล็บนั้นเป็นคำที่มีมาในอรรถกถา ไม่ใช่มีมาในบาลีพระไตรปิฎกหรือผู้แปลใส่เข้ามาเอง เช่น

๑. อปัณณกชาดก
ว่าด้วยการปฏิบัติไม่ผิด

(พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงปรารภพ่อค้าเกวียนสองคน คนหนึ่งปฏิบัติผิด คนหนึ่งปฏิบัติถูก ตรัสพระคาถาว่า)

[๑] คนฉลาดพวกหนึ่งกล่าวฐานะที่ไม่ผิด นักคาดคะเนทั้งหลายกล่าวฐานะที่ผิด ผู้มีปัญญารู้จักฐานะที่ไม่ผิดและฐานะที่ผิดนั้นแล้ว ควรถือฐานะที่ไม่ผิดไว้เถิด

ในการกล่าวโต้ตอบกันได้ใส่ชื่อผู้กล่าวโต้ตอบกันไว้ในวงเล็บด้วย เช่น

๖. ทธิวาหนชาดก
ว่าด้วยพระเจ้าทธิวาหนะ

(พระเจ้าทธิวาหนะตรัสถามพระโพธิสัตว์ว่า)

[๗๑] ในกาลก่อน มะม่วงนี้มีผิวสวย กลิ่นหอม รสอร่อย ได้รับการบำรุง
เหมือนเดิม เพราะเหตุไร จึงกลับกลายเป็นมะม่วงที่มีรสขมไป

(อำมาตย์โพธิสัตว์กราบทูลแจ้งเหตุของมะม่วงนั้นว่า)

[๗๒] ข้าแต่พระเจ้าทธิวาหนะ มะม่วงของพระองค์มีต้นสะเดาล้อมรอบ ราก
กับรากเกี่ยวพันกัน กิ่งกับกิ่งประสานกัน เพราะการเกี่ยวข้องกับต้นไม้
ที่มีรสขมไม่น่าพอใจนั้น มะม่วงต้นนี้จึงกลายเป็นมะม่วงที่มีรสขมไป

ความเป็นมาของชาดก

ชาดกเป็นเรื่องเก่า มีมาก่อนพุทธกาลประมาณ ๓,๐๐๐ ปี ลงมาถึง ๑๐๐ ปี ที่มาในชาดกมักขึ้นต้นว่า **อตีเต** ซึ่งแสดงว่าเป็นเรื่องเก่า ในพระสุตตันตปิฎกเล่มอื่นๆ และพระวินัยปิฎกนิยมขึ้นต้นว่า **ภูตปุพฺพํ** เรื่องเคยมีมาแล้ว ก็แสดงว่าเป็นเรื่องเก่าเช่นกัน ในบาลีพระไตรปิฎกเล่มนี้คำทั้ง ๒ นี้ไม่ปรากฏ เพราะปรากฏชัดอยู่ในอรรถกถา แต่ที่ยกมากล่าวก็เพื่อให้เข้าใจว่าคาถาในชาดกนี้อาจแยกเป็น ๓ ประเภท คือ

ประเภทที่ ๑ เป็นเรื่องที่เกี่ยวกับประวัติศาสตร์หรือพงศาวดารของบ้านเมืองในสมัยโบราณก่อนสมัยพุทธกาล เช่น เรื่องทีฆาวุกุมาร ในทีฆิติโกสลชาดก ข้อ ๓๗๑ อัฑฒวรรค ปัญจกนิบาต ซึ่งเป็นผู้รวบรวมแคว้นกาสีและโกศลเข้าอยู่ในปกครอง เดียวกันมาจนถึงสมัยพุทธกาล ชาดกเรื่องนี้มิได้มุ่งแสดงเนื้อหาทางประวัติศาสตร์ แต่มุ่งแสดงหลักธรรมคือการไม่ล่วงละเมิดคำสอนของมารดาบิดา การรู้จักให้อภัยแก่ศัตรูเป็นสำคัญ โดยความก็คือการมีเมตตากรุณาไม่ผูกเวรก่อศัตรูต่อกันนั่นเอง

ประเภทที่ ๒ เป็นนิทานพื้นบ้าน ซึ่งมีอยู่ในถิ่นต่างๆ ของชมพูทวีปตลอดไปถึงแถบอาหรับเปอร์เซีย ข้อนี้เห็นได้ชัดในนิทานชาดกหลายเรื่องที่ตรงกับนิทานในอีสปปกรณ์หรือนิทานอีสป เช่น สุวัณณหังสชาดก ข้อ ๑๓๖ ในอสัมปทานวรรค เอกกนิบาต พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นหงส์มีขนเป็นทอง ถูกภรรยาและธิดาจับถอนขนจนหมด ขนที่ขึ้นมาใหม่กลับขาวปกติตรงกับเรื่องห่านทองในนิทานอีสป เรื่องทั้ง ๒ หากถอดใจความคงได้ในคติโบราณที่ว่า “โลภมากลาภหาย” ซึ่งเป็นคติชาวบ้าน

ประเภทที่ ๓ เป็นนิทานเทียบสุภาษิต เช่น เรื่องคนพูดกับสัตว์ สัตว์พูดกับสัตว์ หรือเทวดาแสดงธรรม เป็นต้น เช่น เรื่องกัณฑิชาดก ข้อ ๑๓ ใน สีลวรรค เอกกนิบาต เทวดาโพธิสัตว์ตำหนิเรื่องที่ควรตำหนิ ๓ อย่าง จึงกล่าวว่า

[๑๓] น่าตำหนิ คนที่มีลูกศรเป็นอาวุธยิงไปเต็มกำลัง น่าตำหนิชนบทที่มี
สตรีเป็นผู้นำ อนึ่ง แม้ชายผู้ตกอยู่ในอำนาจของสตรีก็น่าตำหนิ

การแสดงชาดกในทำนองนี้เป็นการหลีกเลี่ยงการแสดงธรรมกระทบตนเองและผู้อื่น หรือแสดงธรรมเสียดสีผู้อื่น เพราะเป็นการสอนธรรมโดยให้ตัวละครในนิทานเป็นผู้สอนและรับฟังคำสอน ทำให้ผู้ฟังรู้สึกว่าไม่มีส่วนใดกระทบตน มีความเพลิดเพลินและสามารถน้อมนำธรรมนั้นๆ มาประพฤติปฏิบัติให้เหมาะสมได้

ชาดกภาค ๑ นี้ แบ่งออกเป็น ๑๗ นิบาต ตั้งแต่ เอกกนิบาต ถึง เตรสกนิบาต เรียงตามลำดับ ๑-๑๓ ต่อจากนั้นเป็นปกิณณกนิบาต วีสตินิบาต ติงสตินิบาต และจัตตาลีสนิบาต ในแต่ละนิบาตจัดเป็นวรรค ดังนี้

๑. เอกกนิบาต มี ๑๕ วรรคๆ ละ ๑๐ ชาดก รวม ๑๕๐ ชาดก

๒. ทุกนิบาต มี ๑๐ วรรคๆ ละ ๑๐ ชาดก รวม ๑๐๐ ชาดก
๓. ติกนิบาต มี ๕ วรรคๆ ละ ๑๐ ชาดก รวม ๕๐ ชาดก
๔. จตุกกนิบาต มี ๕ วรรคๆ ละ ๑๐ ชาดก รวม ๕๐ ชาดก
๕. ปัญจกนิบาต มี ๓ วรรค วรรคที่ ๑ และ ๒ มีวรรคละ ๑๐ ชาดก และวรรคที่ ๓ มี ๕ ชาดก รวม ๒๕ ชาดก
๖. ฉักกนิบาต มี ๒ วรรคๆ ละ ๑๐ ชาดก รวม ๒๐ ชาดก
๗. สัตตกนิบาต มี ๒ วรรค วรรคที่ ๑ มี ๑๐ ชาดก วรรคที่ ๒ มี ๑๑ ชาดก รวม ๒๑ ชาดก
๘. อัฏฐกนิบาต มี ๑๐ ชาดก (นิบาตที่ ๘ เป็นต้นไปไม่มีวรรค)
๙. นวกนิบาต มี ๑๒ ชาดก
๑๐. ทสกนิบาต มี ๑๖ ชาดก
๑๑. เอกาทสกนิบาต มี ๙ ชาดก
๑๒. ทวาทสกนิบาต มี ๑๐ ชาดก
๑๓. เตรสกนิบาต มี ๑๐ ชาดก
๑๔. ปกิณณกนิบาต มี ๑๓ ชาดก
๑๕. วีสตินิบาต มี ๑๔ ชาดก
๑๖. ติงสตินิบาต มี ๑๐ ชาดก
๑๗. จัตตาลีสนิบาต มี ๕ ชาดก (รวมทั้งหมด ๕๒๕ ชาดก)

พระไตรปิฎกเล่มที่ ๒๘
พระสูตร ขุททกนิกาย ชาดก ภาค ๒

เนื้อหาเป็นคาถาล้วนเหมือนกัน การแปลจึงต้องแปลในรูปของคาถา และก่อนที่จะแปลเนื้อหาของคาถาแรกในแต่ละชาดก ได้กล่าวเปิดเรื่องไว้ด้วยข้อความในวงเล็บ ซึ่งเป็นคำพูดของตัวละครในชาดกนั้นๆ หากมีการกล่าวโต้ตอบกันก็จะบอกชื่อผู้พูดไว้ในวงเล็บนั้นด้วย ในบางคาถาอาจมีคำกล่าวเปิดเรื่องไว้ในวงเล็บว่า (พระศาสดาเมื่อจะทรงประกาศเนื้อความนั้น จึงตรัสว่า) พึงทราบว่า เป็นเนื้อความที่พระศาสดาตรัสเล่าเพื่อดำเนินเรื่องของชาดกตอนนั้นๆ ซึ่งพระอรรถกถาจารย์ท่านนำมากล่าวไว้ ส่วนมากเป็นเรื่องยาวมีตั้งแต่ ๕๐ คาถาขึ้นไป และมีผู้กล่าวเปิดเรื่องในวงเล็บหลายคน พึงทราบว่า เพื่ออำนวยความสะดวกให้แก่ผู้ที่ไม่มีโอกาสอ่านอรรถกถาได้ทราบความเป็นมาที่แท้จริงของแต่ละชาดกเท่านั้น หรือแม้จะไม่ได้ใส่ข้อความเปิดเรื่องไว้ในวงเล็บ แต่ถ้าผู้อ่านตั้งใจอ่านจริงๆ ก็สามารถเข้าใจเนื้อหาของชาดกนั้นๆ ได้เช่นกัน ดังนั้น การใส่ข้อความเปิดเรื่องไว้ในวงเล็บ จึงมุ่งเพื่ออำนวยความสะดวกให้แก่ผู้ที่เพิ่งอ่านชาดกมิให้เกิดความสับสนเท่านั้น

ชาดกภาค ๒ นี้ ท่านจัดนิบาตตามจำนวนของคาถา ต่อจากพระไตรปิฎกเล่มที่ ๒๗ ดังนี้

๑๘.	ปัญญาสนิบาต	หมวดที่มี	๕๐	คาถาขึ้นไป	มี	๓	ชาดก
๑๙.	สัฏฐินิบาต	หมวดที่มี	๖๐	คาถาขึ้นไป	มี	๒	ชาดก
๒๐.	สัตตตินิบาต	หมวดที่มี	๗๐	คาถาขึ้นไป	มี	๒	ชาดก
๒๑.	อสีตินิบาต	หมวดที่มี	๘๐	คาถาขึ้นไป	มี	๕	ชาดก
๒๒.	มหานิบาต	หมวดที่มี	๑๐๐	คาถาขึ้นไป	มี	๑๐	ชาดก

(รวม ๒๒ ชาดก)

(รวมทั้ง ภาค ๑ และภาค ๒ เป็น ๕๔๗ ชาดก)

พระไตรปิฎกเล่มที่ ๒๙
พระสูตร ขุททกนิกาย มหานิทเทส

มหานิทเทส แปลว่า **นิทเทสใหญ่** เป็นเนื้อความที่แสดง ชี้แจง จำแนก แจกแจง ในที่นี้หมายถึงคัมภีร์ที่ว่าด้วยการอธิบายขยายความพระพุทธวจนะโดยย่อ ให้มีความหมายกว้างขวาง พิสดารดุจมหาสมุทรและมหาปฐพี เป็นคัมภีร์แนวอรรถกถา เพราะยกพระพุทธวจนะมาตั้งแล้วอธิบายขยายความแต่ละศัพท์ แต่ละบท และแต่ละบาท ด้วยวิธีการอธิบายถึง ๙ แบบ จึงให้ความหมายอย่างละเอียดลึกซึ้ง กว้างขวาง พิสดารยิ่ง สมบูรณ์ทั้งในด้านอรรถและพยัญชนะ ช่วยผู้ศึกษาให้เข้าใจหลักธรรมที่เป็นโลกุตตระ และสุญญตา ช่วยผู้ปฏิบัติให้บรรลุคุณวิเศษคือมรรค ผล นิพพาน ช่วยขจัดอุปสรรคแห่งการปฏิบัติธรรมให้หมดไป เป็นบ่อเกิดความรู้อันประเสริฐแก่พระโยคาวจร เป็นเหตุให้พระธรรมกถึกแสดงธรรมได้ไพเราะเป็นพิเศษ ช่วยผู้กลัวทุกข์ในสังสารวัฏให้หลุดพ้นจากทุกข์นั้นได้ ช่วยผู้ต้องการรู้อรรถแห่งคัมภีร์ให้เข้าใจความหมายนัยต่างๆ แห่งสุตตบททั้งหลายอย่างถูกต้องตามพระพุทธประสงค์

คัมภีร์มหานิทเทส เป็นผลงานของท่านพระสารีบุตรผู้เป็นอัครสาวกฝ่ายขวาของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้ได้รับยกย่องจากพระพุทธองค์ว่า **เป็นเอตทัคคะทางปัญญา** คือ เป็นผู้เลิศทางปัญญา และได้รับสมญานามว่า **เป็นพระธรรมเสนาบดี** คือ เสนาบดีผู้บัญชาการกองทัพธรรมของพระผู้มีพระภาคผู้เป็นพระธรรมราชา

คัมภีร์มหานิทเทส ว่าด้วยการอธิบายขยายความพระพุทธวจนะในพระสูตร ๑๖ สูตรแห่งอัฏฐกวรรค ในสุตตนิบาต ขุททกนิกาย (ในพระไตรปิฎกเล่มที่ ๒๕) ส่วนคัมภีร์จูฬนิทเทสว่าด้วยการอธิบายขยายความพระพุทธวจนะในพระสูตร ๑๖ สูตรที่เป็นโสฬสปัญหาแห่งปารายนวรรค ในสุตตนิบาตเหมือนกันและขัคควิสาณสูตร รวมเป็น ๑๗ สูตร แต่คงมีความสำคัญน้อยกว่าพระสูตร ๑๖ สูตรในอัฏฐกวรรค ดังความปรากฏในคัมภีร์มหาวรรคแห่ง พระวินัยปิฎกว่า ครั้งหนึ่ง ท่านพระโสณกุฏิกัณณะ (ศิษย์ของท่านพระมหากัจจายนะ แห่งทักขิณาปถชนบท) มาเฝ้าพระผู้มีพระภาค และได้รับพุทธานุญาตให้พักในที่เดียวกับพระองค์ เมื่อพระผู้มีพระภาครับสั่งให้ท่านสาธยายพระสูตรถวาย ท่านได้สาธยายพระสูตรต่างๆ ในอัฏฐกวรรค สุตตนิบาต ด้วยทำนองสรภัญญะ พระผู้มีพระภาคตรัส

ชมเชยว่า สาธยายได้ถูกต้องตรงตามที่พระองค์ตรัสไว้ทุกประการ และสาธยายได้ไพเราะยิ่ง การที่ท่านเลือกสาธยายพระสูตรต่างๆ ในอัฏฐกวรรค สุตตนิบาต ได้ถูกต้องแม่นยำเช่นนี้ แสดงว่าในสำนักของท่านพระมหากัจจายนะได้มีการศึกษาและสาธยายพระสูตรเหล่านั้นเป็นประจำอยู่แล้ว

โดยปกติ ท่านพระสารีบุตรทำหน้าที่อธิบายขยายความพระพุทธวจนะที่มีผู้สงสัย และมาขอให้ท่านอธิบายอยู่เป็นประจำ และมีหลายครั้งที่ท่านได้ฟังพระพุทธวจนะโดยย่อแล้วกราบทูลพระผู้มีพระภาคทันทีว่า ท่านเข้าใจเนื้อหาพระพุทธวจนะนั้นโดยละเอียด และได้อธิบายถวาย พระผู้มีพระภาคตรัสชมเชยว่า ท่านอธิบายขยายความได้ถูกต้องตรงตามพระพุทธประสงค์ ผลงานในลักษณะนี้มีปรากฏอยู่ในพระสูตรหลายสูตร เช่น สัมมาทิฏฐิสูตร (ม.มู. ๑๒/๘๙-๑๐๔/๖๓-๗๕) ทุติยโสวจัสสตาสูตร (องฺ.สตฺตก. ๒๓/๓๕/๒๗-๒๘) สักกัจจสูตร (องฺ.สตฺตก. ๒๓/๗๐/๙๗-๑๐๒)

ผลงานอีกลักษณะหนึ่ง เป็นการอธิบายขยายความพระพุทธวจนะในแนวพระอภิธรรมให้มีนัยและความหมายวิจิตรพิสดารยิ่ง และจัดอยู่ในพระไตรปิฎกด้วย ผลงานนี้คือปฏิสัมภิทามรรค พระไตรปิฎกเล่มที่ ๓๑

นอกจากนี้ยังมีผลงานที่ท่านริเริ่มขึ้นเพื่อเป็นการสืบต่อพระพุทธศาสนาให้เจริญมั่นคงมี ๒ ลักษณะ คือ (๑) สังคีติสูตร (ที.ปา. ๑๑/๒๙๖-๓๔๘/๑๘๘-๒๔๐) และทสุตตรสูตร (ที.ปา. ๑๑/๓๕๐-๓๖๐/๒๔๑-๒๘๒) (๒) คัมภีร์นิทเทสที่กำลังกล่าวถึง

๑. **สังคีติสูตร** ท่านพระสารีบุตรแสดงในที่ประชุมสงฆ์ ซึ่งมีพระพุทธองค์ประทับอยู่ด้วย ณ ท้องพระโรงหลังใหม่ชื่ออุพภตกะของพวกมัลลกษัตริย์ กรุงปาวา แคว้นมัลละ โดยปรารภความแตกสามัคคีของสาวกนิครนถ์ หลังจากนิครนถ์นาฏบุตรดับขันธ์ไม่นาน แล้วเสนอแนะให้มีการจัดหมวดหมู่พระธรรมวินัยเพื่อความเป็นระเบียบเรียบร้อย สะดวกแก่การศึกษา ซึ่งจะทำให้พระธรรมวินัยนี้เจริญมั่นคงสืบไปในอนาคต จากนั้นท่านได้แสดงตัวอย่างการจัดหมวดธรรมไว้ ๑๐ หมวด คือหมวดธรรมที่มีหัวข้อเดียว จนถึงหมวดธรรมมี ๑๐ หัวข้อ เมื่อท่านแสดงธรรมจบลง พระผู้มีพระภาคตรัสชมเชยว่า เป็นความคิดที่ดี ต่อมา ท่านได้เสนอวิธีการจัดหมวดหมู่พระธรรมให้พิสดารขึ้นไปอีก ดังปรากฏในทสุตตรสูตร แนวความคิดนี้เป็นตัวอย่าง ของการทำสังคายนา คือการร้อยกรองพระธรรมวินัยสืบมา นับแต่ปฐมสังคายนาเป็นต้นมา

๒. **คัมภีร์นิทเทส** เป็นผลงานแนวอรรถกถา คงเนื่องมาจากการมองเห็นการณ์ไกลว่า แม้ได้มีการสังคายนาจัดหมวดหมู่พระธรรมวินัยให้เป็นระเบียบเรียบร้อย สะดวกแก่ผู้ศึกษาแล้วก็ตาม แต่เมื่อเวลาผ่านไป คนรุ่นใหม่ผู้ไม่เข้าใจภาษาในพระไตรปิฎกดีพอ ก็จะตีความไปต่างๆ กัน อันทำให้แตกสามัคคีได้ ท่านจึงเสนอวิธีอธิบายความหมายของพระพุทธวจนะในแนวอรรถกถาไว้ให้เป็นตัวอย่างการแต่งคัมภีร์อรรถกถาแก่พระเถระรุ่นหลัง โดยท่านได้แสดงแนวความคิดนี้แก่พระเถระหลายรูป มีท่านพระอานนท์ เป็นต้น

ต่อมาเมื่อมีการทำสังคายนาครั้งที่ ๑ หลังพุทธปรินิพพาน ๓ เดือน (ท่านพระสารีบุตรนิพพานก่อนพระผู้มีพระภาค) ท่านพระอานนท์ได้สาธยายนิทเทสให้ที่ประชุมพระธรรมสังคาหกาจารย์ฟังตามที่ท่านได้ฟังมาโดยตรงจากท่านพระสารีบุตร ที่ประชุมจึงมีมติให้จัดเข้าไว้ในขุททกนิกาย ดังที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบัน และถือเป็นแม่แบบของการรจนาคัมภีร์อรรถกถาสืบมา

วิธีอธิบายพระพุทธวจนะแนวอรรถกถา ๙ วิธี

การอธิบายพระพุทธวจนะในพระสูตรต่าง ๆ ที่ท่านพระสารีบุตรใช้ในคัมภีร์มหานิทเทสนี้มี ๙ วิธี

วิธีที่ ๑

ยกพระพุทธวจนะทั้งบาทพระคาถามาตั้ง แล้วอธิบายทีละบท เช่น

กามํ กามยมานสฺส ตสฺส เจ ตํ สมิชฺฌติ
อทฺธา ปีติมโน โหติ ลทฺธา มจฺโจ ยทิจฺฉติ.

ถ้ากามนั้นสำเร็จด้วยดีแก่สัตว์นั้น ผู้อยากได้กามอยู่ สัตว์นั้นได้กามตามที่ต้องการแล้ว ย่อมเป็นผู้อิ่มใจแน่แท้

อทฺธา ปีติมโน โหตีติ **อทฺธา**ติ : เอกํสวจนํ นิสฺสํสยวจนํ นิกฺกงฺขาวจนํ อเทฺวชฺฌวจนํ อเทฺวฬฺหกวจนํ นิโยควจนํ อปณฺณกวจนํ อวตฺถาปนวจนเมตํ อทฺธาติ. **ปีติ**ติ : ยา ปญฺจกามคุณ-ปฏิสญฺญุตฺตา ปีติ ปามุชฺชํ อาโมทนา ปโมทนา หาโส ปหาโส วิตฺติ ตุฏฺฐิ โอทคฺยํ อตฺตมนตา อภิปูรณตา จิตฺตสฺส. **มโน**ติ : ยํ จิตฺตํ มโน มานสํ หทยํ ปณฺฑรํ มโน มนายตนํ มนินฺทฺริยํ วิญฺญาณํ วิญฺญาณกฺขนฺโธ ตชฺชา มโนวิญฺญาณธาตุ, อยํ วุจฺจติ มโน. อยํ มโน อิมาย ปีติยา สหคโต โหติ สหชาโต สํสฏฺโฐ สมฺปยุตฺโต เอกุปฺปาโท เอกนิโรโธ เอกวตฺถุโก เอการมฺมโณ. **ปีติมโน โหตี**ติ : ปีติมโน โหติ ตุฏฺฐมโน หฏฺฐมโน ปหฏฺฐมโน อตฺตมโน อุทคฺคมโน มุทิตมโน ปโมทิตมโน โหตีติ อทฺธา ปีติมโน โหติ. (๑/๒)

คำว่า **แน่แท้** ในคำว่า ย่อมเป็นผู้อิ่มใจแน่แท้ เป็นคำกล่าวโดยนัยเดียว เป็นคำกล่าวโดยไม่สงสัย เป็นคำกล่าวโดยไม่เคลือบแคลง เป็นคำกล่าวโดยไม่ เป็น ๒ นัย เป็นคำกล่าวโดยไม่เป็น ๒ อย่าง เป็นคำกล่าวโดยรัดกุม เป็นคำกล่าวโดยไม่ผิด คำว่า แน่แท้ นี้ เป็นคำกล่าวที่กำหนดไว้แน่แล้ว

คำว่า **อิ่ม** ได้แก่ ความอิ่มเอิบ ความปราโมทย์ ความบันเทิง ความเบิกบาน ความร่าเริง ความรื่นเริง ความปลื้มใจ ความยินดี ความมีใจสูง ความมีใจแช่มชื่น ความเต็มใจ ที่ประกอบด้วยกามคุณ ๕

คำว่า **ใจ** ได้แก่ จิต มโน มานัส หทัย ปัณฑระ มนะ มนายตนะ มนินทรีย์ วิญญาณ วิญญาณขันธ์ มโนวิญญาณธาตุ ที่เกิดจากผัสสะเป็นต้นนั้น นี้เรียกว่า ใจ ใจนี้ ไปพร้อมกัน คือ เกิดร่วมกัน ระคนกัน เกี่ยวเนื่องกัน เกิดพร้อมกัน ดับพร้อมกัน มีวัตถุอย่างเดียวกัน มีอารมณ์อย่างเดียวกันกับความอิ่มเอิบนี้

คำว่า **ย่อมเป็นผู้อิ่มใจ** ได้แก่ เป็นผู้อิ่มใจ คือ เป็นผู้มีใจยินดี มีใจร่าเริง มีใจเบิกบาน มีใจแช่มชื่น มีใจสูง บันเทิงใจ ปลาบปลื้มใจ รวมความว่า ย่อมเป็นผู้อิ่มใจแน่แท้

วิธีที่ ๒

ยกพระพุทธวจนะทั้งบาทพระคาถามาตั้ง แล้วอธิบายภาพรวมทั้งหมด เช่น

ตสฺส เจ กามยานสฺส ฉนฺทชาตสฺส ชนฺตุโน
เต กามา ปริหายนฺติ สลฺลวิทฺโธว รุปฺปติ.

ถ้าเมื่อสัตว์นั้นอยากได้กามอยู่ เกิดความพอใจแล้ว กามเหล่านั้นเสื่อมไป
สัตว์นั้นย่อมเจ็บปวดเหมือนถูกลูกศรแทง

สลฺลวิทฺโธว รุปฺปตีติ : ยถา อโยมเยน วา สลฺเลน วิทฺโธ, อฏฺฐิมเยน วา สลฺเลน ทนฺตมเยน วา สลฺเลน วิสาณมเยน วา สลฺเลน กฏฺฐมเยน วา สลฺเลน วิทฺโธ รุปฺปติ กุปฺปติ ฆฏฺฏียติ ปีฬียติ, พฺยถิโต โทมนสฺสิโต โหติ. เอวเมวํ วตฺถุกามานํ วิปริณามญฺญถาภาวา อุปฺปชฺชนฺติ โสกปริเทวทุกฺขโทมนสฺสุปายาสา. โส กามสลฺเลน จ โสกสลฺเลน จ วิทฺโธ รุปฺปติ กุปฺปติ ฆฏฺฏียติ ปีฬียติ, พฺยถิโต โทมนสฺสิโต โหตีติ สลฺลวิทฺโธว รุปฺปติ. (๒/๔)

คำว่า **สัตว์นั้นย่อมเจ็บปวดเหมือนถูกลูกศรแทง** อธิบายว่า สัตว์ผู้ถูกลูกศรเหล็กแทงก็ตาม ถูกลูกศรกระดูก ลูกศรงา ลูกศรเขา หรือลูกศรไม้แทงก็ตามย่อมเจ็บปวด ดิ้นรน กระสับกระส่าย เดือดร้อน เจ็บกาย เจ็บใจ ฉันใด เพราะวัตถุกามแปรเป็นอื่นไป ความเศร้าโศก ความคร่ำครวญ ความทุกข์กาย ความทุกข์ใจ ความคับแค้นใจย่อมเกิดขึ้น ฉันนั้นเหมือนกัน สัตว์นั้นถูกลูกศรคือกาม และลูกศรคือความเศร้าโศกแทงแล้ว ย่อมเจ็บปวด ดิ้นรน กระสับกระส่าย เดือดร้อน เจ็บกาย เจ็บใจ รวมความว่า สัตว์นั้นย่อมเจ็บปวดเหมือนถูกลูกศรแทง

วิธีที่ ๓

ยกพระพุทธวจนะทั้งบาทพระคาถามาตั้ง แล้วอธิบายทีละบท และบทที่นำมาอธิบายนั้นมีวิภัตติตรงกันกับบทตั้ง เช่น

เขตฺตํ วตฺถุํ หิรญฺญํ วา ควาสฺสํ ทาสโปริสํ
ถิโย พนฺธู ปุถู กาเม โย นโร อนุคิชฺฌติ.

นรชนใด ปรารถนาเนืองๆ ซึ่งไร่นา ที่ดิน เงิน โค ม้า ทาส บุรุษ สตรี
พวกพ้อง หรือกามเป็นอันมาก

เขตฺตํ วตฺถุํ หิรญฺญํ วาติ **เขตฺตนฺ**ติ : สาลิกฺเขตฺตํ วีหิกฺเขตฺตํ มุคฺคกฺเขตฺตํ มาสกฺเขตฺตํ ยวกฺเขตฺตํ โคธูมกฺเขตฺตํ ติลกฺเขตฺตํ. **วตฺถุนฺ**ติ : ฆรวตฺถุ โกฏฺฐกวตฺถุ ปุเรวตฺถุ ปจฺฉาวตฺถุ อารามวตฺถุ วิหารวตฺถุ. **หิรญฺญนฺ**ติ: หิรญฺญํ วุจฺจติ กหาปโณติ เขตฺตํ วตฺถุํ หิรญฺญํ วา. (๔/๘)

คำว่า **ไร่นา** ในคำว่า ไร่นา ที่ดิน เงิน ได้แก่ นาข้าวสาลี นาข้าว ไร่ถั่วเขียว ไร่ถั่วราชมาส นาข้าวเหนียว นาข้าวละมาน ไร่งา

คำว่า **ที่ดิน** ได้แก่ ที่ปลูกเรือน ที่สร้างยุ้งฉาง ที่หน้าเรือน ที่หลังเรือน ที่สวน ที่อยู่

คำว่า **เงิน** ได้แก่ เหรียญกษาปณ์ ตรัสเรียกว่า เงิน รวมความว่า ไร่นา ที่ดิน เงิน

วิธีที่ ๔

ยกพระพุทธวจนะทั้งบาทพระคาถามาตั้ง แต่บทที่นำมาอธิบาย มีวิภัตติต่างกับบทที่มีอยู่ในบาทพระคาถานั้น เช่น

ฉนฺทชาตสฺส ชนฺตุโนติ **ฉนฺโท**ติ : โย กาเมสุ กามจฺฉนฺโท กามราโค กามนนฺที กามตณฺหา กามเสฺนโห กามปริฬาโห กามมุจฺฉา กามชฺโฌสานํ กาโมโฆ กามโยโค กามุปาทานํ กามจฺฉนฺท-นีวรณํ, ตสฺส โส กามจฺฉนฺโท ชาโต โหติ สญฺชาโต นิพฺพตฺโต อภินิพฺพตฺโต ปาตุภูโต. (๒/๓)

คำว่า เมื่อสัตว์...เกิดความพอใจแล้ว อธิบายว่า คำว่า **ความพอใจ** ได้แก่ ความพอใจด้วยอำนาจความใคร่ ความกำหนัดด้วยอำนาจความใคร่ ความเพลิดเพลินด้วยอำนาจความใคร่ ความทะยานอยากด้วยอำนาจความใคร่ ความเยื่อใยด้วยอำนาจความใคร่ ความเร่าร้อนด้วยอำนาจความใคร่ ความสยบด้วยอำนาจความใคร่ ความติดใจด้วยอำนาจความใคร่ ห้วงน้ำคือความใคร่ กิเลสเครื่องประกอบคือความใคร่ กิเลสเครื่องยึดมั่นคือความใคร่ กิเลสเครื่องกั้นจิตคือความพอใจด้วยอำนาจความใคร่ในกามทั้งหลาย ความพอใจด้วยอำนาจความใคร่เกิดแล้ว เกิดขึ้นแล้ว บังเกิดแล้ว บังเกิดขึ้นแล้ว ปรากฏแล้วแก่สัตว์นั้น

วิธีที่ ๕

วิเคราะห์ศัพท์ เช่น

วิสตฺติกาติ : เกนฏฺเฐน วิสตฺติกา ? วิสตาติ วิสตฺติกา, วิสาลาติ วิสตฺติกา, วิสฏาติ วิสตฺติกา, วิสกฺกตีติ วิสตฺติกา, วิสํหรตีติ วิสตฺติกา, วิสํวาทิกาติ วิสตฺติกา, วิสมูลาติ วิสตฺติกา, วิสผลาติ วิสตฺติกา, วิสปริโภโคติ วิสตฺติกา. (๓/๗)

คำว่า **วิสัตติกา** อธิบายว่า ตัณหาชื่อว่าวิสัตติกา เพราะมีความหมายอย่างไร ตัณหาชื่อว่าวิสัตติกา เพราะแผ่ไป ชื่อว่าวิสัตติกา เพราะซ่านไป ชื่อว่าวิสัตติกา เพราะขยายไป ชื่อว่าวิสัตติกา เพราะครอบงำ ชื่อว่าวิสัตติกา เพราะสะท้อนไป ชื่อว่าวิสัตติกา เพราะเป็นตัวการให้พูดผิด ชื่อว่าวิสัตติกา เพราะมีรากเป็นพิษ ชื่อว่า วิสัตติกา เพราะมีผลเป็นพิษ ชื่อว่าวิสัตติกา เพราะเป็นตัวการให้บริโภคสิ่งมีพิษ

วิธีที่ ๖

ยกพระพุทธวจนะที่ปรากฏอยู่ในพระสูตรอื่น มายืนยันหรือสนับสนุนคำอธิบายนั้น เช่น

ปริสฺสยาติ : เกนฏฺเฐน ปริสฺสยา ? ปริสหนฺตีติ ปริสฺสยา, ปริหานาย สํวตฺตนฺตีติ ปริสฺสยา, ตตฺราสยาติ ปริสฺสยา. ฯเปฯ

กถํ ตตฺราสยาติ ปริสฺสยา ? ตตฺเถเต ปาปกา อกุสลา ธมฺมา อุปฺปชฺชนฺติ อตฺตภาว-สนฺนิสฺสยา, ยถา พิเล พิลาสยา ปาณา สยนฺติ, ทเก ทกาสยา ปาณา สยนฺติ, วเน วนาสยา ปาณา สยนฺติ, รุกฺเข รุกฺขาสยา ปาณา สยนฺติ. เอวเมวํ ตตฺเถเต ปาปกา อกุสลา ธมฺมา อุปฺปชฺชนฺติ อตฺตภาวสนฺนิสฺสยา. เอวมฺปิ ตตฺราสยาติ ปริสฺสยา.

วุตฺตํ เหตํ ภควตา : สานฺเตวาสิโก ภิกฺขเว ภิกฺขุ สาจริยโก ทุกฺขํ น ผาสุ วิหรติ. กถญฺจ ภิกฺขเว ภิกฺขุ สานฺเตวาสิโก สาจริยโก ทุกฺขํ น ผาสุ วิหรติ ? อิธ ภิกฺขเว ภิกฺขุโน จกฺขุนา รูปํ ทิสฺวา อุปฺปชฺชนฺติ เย ปาปกา อกุสลา ธมฺมา สรสงฺกปฺปา สญฺโญชนียา, ตฺยสฺส อนฺโต วสนฺติ อนฺวาสฺสวนฺติ ปาปกา อกุสลา ธมฺมาติ, ตสฺมา “สานฺเตวาสิโก”ติ วุจฺจติ.

เต นํ สมุทาจรนฺติ, สมุทาจรนฺติ นํ ปาปกา อกุสลา ธมฺมาติ ตสฺมา “สาจริยโก”ติ วุจฺจติ. (๕/๑๐-๑๑)

คำว่า **อันตรายทั้งหลาย** อธิบายว่า ชื่อว่าอันตราย เพราะมีความหมาย อย่างไร ชื่อว่าอันตราย เพราะครอบงำ ชื่อว่าอันตราย เพราะเป็นไปเพื่อความเสื่อม ชื่อว่าอันตราย เพราะเป็นอกุศลธรรมที่อาศัยอยู่ในอัตภาพ ฯลฯ

ที่ชื่อว่า **อันตราย** เพราะเป็นอกุศลธรรมที่อาศัยอยู่ในอัตภาพ เป็นอย่างไร คือ บาปอกุศลธรรมเหล่านี้ ย่อมเกิดขึ้นในอัตภาพนั้น มีอัตภาพเป็นที่อาศัยเปรียบเหมือนสัตว์ที่อาศัยรูย่อมอยู่ในรู สัตว์ที่อาศัยน้ำย่อมอยู่ในน้ำ สัตว์ที่อาศัยป่าย่อมอยู่ในป่า สัตว์ที่อาศัยต้นไม้ย่อมอยู่บนต้นไม้ ฉันใด บาปอกุศลธรรมเหล่านี้ย่อมเกิดในอัตภาพนั้น มีอัตภาพเป็นที่อาศัย ฉันนั้นเหมือนกัน ที่ชื่อว่าอันตราย เพราะเป็นอกุศลธรรมที่อาศัยอยู่ในอัตภาพ เป็นอย่างนี้บ้าง

สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้อยู่กับกิเลสที่นอนเนื่องอยู่ภายใน ผู้อยู่กับกิเลสที่ฟุ้งขึ้น ย่อมอยู่เป็นทุกข์ ไม่สบาย ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้อยู่กับกิเลสที่นอนเนื่องอยู่ภายใน ผู้อยู่กับกิเลสที่ฟุ้งขึ้น ย่อมอยู่เป็นทุกข์ ไม่สบาย เป็นอย่างไร ภิกษุทั้งหลาย บาปอกุศลธรรมทั้งหลาย มีความดำริซ่านไป เกื้อกูลแก่สังโยชน์ ย่อมเกิดขึ้นแก่ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เพราะตาเห็นรูป บาปอกุศลธรรมทั้งหลาย ย่อมอยู่ ย่อมซ่านไปภายในของภิกษุนั้น เพราะฉะนั้น จึงตรัสเรียกภิกษุนั้นว่า “ผู้อยู่กับกิเลสที่นอนเนื่องอยู่ภายใน” บาปอกุศลธรรมเหล่านั้น ย่อมฟุ้งขึ้นท่วมภิกษุนั้น เพราะฉะนั้น พระองค์จึงตรัสเรียกภิกษุนั้นว่า “ผู้อยู่กับกิเลสที่ฟุ้งขึ้น”

วิธีที่ ๗

ยกคาถาภาษิตมายืนยันหรืออ้างอิง เช่น

ควาสฺสํ ทาสโปริสนฺติ **ควนฺ**ติ : คาโว วุจฺจนฺติ. อสฺสาติ ปสุกาทโย วุจฺจนฺติ. **ทาสา**ติ : จตฺตาโร ทาสา : อนฺโตชาตโก ทาโส ธนกฺกีตโก ทาโส สามํ วา ทาสพฺยํ อุเปติ อกามโก วา ทาสวิสยํ อุเปติ.

อามายทาสาปิ ภวนฺติ เหเก
ธเนน กีตาปิ ภวนฺติ ทาสา
สามญฺจ เอเก อุปยนฺติ ทาสพฺยํ
ภยาปนุณฺณาปิ ภวนฺติ ทาสาติ. (๔/๘-๙)

คำว่า ทาส ได้แก่ทาส ๔ จำพวก คือ (๑) ทาสที่เกิดภายใน(ทาสในเรือนเบี้ย) (๒) ทาสที่ซื้อมาด้วยทรัพย์(ทาสสินไถ่) (๓) ผู้สมัครเป็นทาสเอง (๔) เชลยที่ตกเป็นทาส

(สมจริงดังที่วิธูรบัณฑิตโพธิสัตว์กล่าวไว้ว่า)

คนบางพวกเป็นทาสโดยกำเนิด บางพวกเป็นทาสที่เขาซื้อมาด้วยทรัพย์ บางพวกสมัครเข้าเป็นทาสเอง บางพวกตกเป็นเชลยจึงยอมเป็นทาส

วิธีที่ ๘

นำศัพท์ที่เป็นไวพจน์หรือคำพ้อง ซึ่งใช้แทนกันได้ มาไขความให้พิสดารขึ้น เช่น

โสมํ วิสตฺติกํ โลเก, สโต สมติวตฺตตีติ **โส**ติ : โย กาเม ปริวชฺเชติ. วิสตฺติกา วุจฺจติ ตณฺหา. โย ราโค สาราโค อนุนโย อนุโรโธ นนฺที นนฺทิราโค จิตฺตสฺส สาราโค อิจฺฉา มุจฺฉา อชฺโฌสานํ เคโธ ปลิเคโธ สงฺโค ปงฺโก เอชา มายา ชนิกา สญฺชนนี สิพฺพินี ชาลินี สริตา วิสตฺติกา สุตฺตํ วิสฏา อายูหนี ทุติยา ปณิธิ ภวเนตฺติ วนํ วนโถ สนฺถโว เสนฺโห อเปกฺขา ปฏิพนฺธุ อาสา อาสึสนา อาสึสิตตฺตํ รูปาสา สทฺทาสา คนฺธาสา รสาสา โผฏฺฐพฺพาสา ลาภาสา ธนาสา ปุตฺตาสา ชีวิตาสา ชปฺปา ปชปฺปา อภิชปฺปา ชปฺปนา ชปฺปิตตฺตํ โลลุปฺปํ โลลุปฺปายนา โลลุปฺปายิตตฺตํ ปุจฺฉญฺชิกตา สาธุกมฺยตา อธมฺมราโค วิสมโลโภ นิกนฺติ นิกามนา ปตฺถนา ปีหนา สมฺปตฺถนา, กามตณฺหา ภวตณฺหา วิภวตณฺหา, รูปตณฺหา อรูปตณฺหา นิโรธตณฺหา, รูปตณฺหา สทฺทตณฺหา คนฺธตณฺหา. รสตณฺหา โผฏฺฐพฺพตณฺหา ธมฺมตณฺหา... (๓/๖-๗)

คำว่า **ผู้นั้น** ในคำว่า ผู้นั้นมีสติล่วงพ้นตัณหาที่ชื่อว่าวิสัตติกานี้ในโลก ได้แก่ ผู้ละกามได้ ตัณหา ตรัสเรียกว่า วิสัตติกา คือ ความกำหนัด ความกำหนัดนัก ความคล้อยตามอารมณ์ ความยินดี ความเพลิดเพลิน ความกำหนัดด้วยอำนาจความเพลิดเพลิน ความกำหนัดนักแห่งจิต ความอยาก ความสยบ ความหมกมุ่น ความหื่น ความหื่นกระหาย ความข้องอยู่ ความจมอยู่ ธรรมชาติที่ทำให้พลุกพล่าน ธรรมชาติที่หลอกลวง ธรรมชาติที่ยังสัตว์ให้เกิด ธรรมชาติที่ยังสัตว์ให้เกิดพร้อม ธรรมชาติที่ร้อยรัด ธรรมชาติที่มีข่าย ธรรมชาติที่กำซาบใจ ธรรมชาติที่ซ่านไป ธรรมชาติดุจเส้นด้าย ธรรมชาติที่แผ่ไป ธรรมชาติที่ประมวลมา ธรรมชาติที่เป็นเพื่อน ความคนึงหา ตัณหาที่นำพาไปสู่ภพ ตัณหาดุจป่า ตัณหาดุจป่าทึบ ความเชยชิด ความเยื่อใย ความห่วงใย ความผูกพัน ความหวัง กิริยาที่หวัง ภาวะที่หวัง ความหวังในรูป ความหวังในเสียง ความหวังในกลิ่น ความหวังในรส ความหวังในโผฏฐัพพะ ความหวังในลาภ ความหวังในทรัพย์ ความหวังในบุตร ความหวังในชีวิต ธรรมชาติที่กระซิบ ธรรมชาติที่กระซิบบ่อยๆ ธรรมชาติที่กระซิบยิ่ง ความกระซิบ กิริยาที่

กระซิบ ภาวะที่กระซิบ ความละโมบ กิริยาที่ละโมบ ภาวะที่ละโมบ ธรรมชาติที่ทำให้หวั่นไหว ภาวะที่ใคร่ แต่อารมณ์ดีๆ ความกำหนัดในฐานะอันไม่ควร ความโลภเกินพอดี ความติดใจ กิริยาที่ติดใจ ความปรารถนา ความใฝ่หา ความหมายปอง กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา ตัณหาในรูปภพ ตัณหาในอรูปภพ ตัณหาในนิโรธ รูปตัณหา สัททตัณหา คันธตัณหา รสตัณหา โผฏฐัพพตัณหา ธัมมตัณหา ...

วิธีที่ ๙

มุ่งอธิบายเนื้อหาสาระเป็นสำคัญ เช่น

มุนีติ : โมนํ วุจฺจติ ญาณํ. ยา ปญฺญา ปชานนา ... อโมโห ธมฺมวิจโย สมฺมาทิฏฺฐิ, เตน ญาเณน สมนฺนาคโต มุนิ โมนปฺปตฺโตติ. ตีณิ โมเนยฺยานิ : กายโมเนยฺยํ วจีโมเนยฺยํ มโนโมเนยฺยํ.

กตมํ กายโมเนยฺยํ ? ติวิธานํ กายทุจฺจริตานํ ปหานํ กายโมเนยฺยํ, ติวิธํ กายสุจริตํ กายโมเนยฺยํ, กายารมฺมเณ ญาณํ กายโมเนยฺยํ, กายปริญฺญา กายโมเนยฺยํ, ปริญฺญาสหคโต มคฺโค กายโมเนยฺยํ, กาเย ฉนฺทราคสฺส ปหานํ กายโมเนยฺยํ, กายสงฺขารนิโรโธ จตุตฺถชฺฌาน-สมาปตฺติ กายโมเนยฺยํ, อิทํ กายโมเนยฺยํ.

กตมํ วจีโมเนยฺยํ ? จตุพฺพิธานํ วจีทุจฺจริตานํ ปหานํ วจีโมเนยฺยํ, จตุพฺพิธํ วจีสุจริตํ วจีโมเนยฺยํ, วาจารมฺมเณ ญาณํ วจีโมเนยฺยํ, วาจาปริญฺญา วจีโมเนยฺยํ, ปริญฺญาสหคโต มคฺโค วจีโมเนยฺยํ, วาจาย ฉนฺทราคสฺส ปหานํ วจีโมเนยฺยํ, วจีสงฺขารนิโรโธ ทุติยชฺฌาน-สมาปตฺติ วจีโมเนยฺยํ, อิทํ วจีโมเนยฺยํ.

กตมํ มโนโมเนยฺยํ ? ติวิธานํ มโนทุจฺจริตานํ ปหานํ มโนโมเนยฺยํ, ติวิธํ มโนสุจริตํ มโนโมเนยฺยํ, จิตฺตารมฺมเณ ญาณํ มโนโมเนยฺยํ, จิตฺตปริญฺญา มโนโมเนยฺยํ, ปริญฺญาสหคโต มคฺโค มโนโมเนยฺยํ, จิตฺเต ฉนฺทราคสฺส ปหานํ มโนโมเนยฺยํ, จิตฺตสงฺขารนิโรโธ สญฺญาเวทยิต-นิโรธํ มโนโมเนยฺยํ, อิทํ มโนโมเนยฺยํ. (๑๔/๔๗)

คำว่า **มุนี** อธิบายว่า ญาณ ท่านเรียกว่า โมนะ คือ ความรู้ทั่ว กริยาที่รู้ชัด ... ความไม่หลงงมงาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฏฐิ ผู้ที่ประกอบด้วยญาณนั้น ชื่อว่ามุนี คือ ผู้บรรลุโมนญาณแล้ว โมเนยยธรรม (ธรรมที่ทำให้เป็นมุนี) มี ๓ ประการ คือ (๑) โมเนยยธรรมทางกาย (๒) โมเนยยธรรมทางวาจา (๓) โมเนยยธรรมทางใจ

โมเนยยธรรมทางกาย เป็นอย่างไร

คือ การละกายทุจริต ๓ อย่าง ชื่อว่า โมเนยยธรรมทางกาย, กายสุจริต ๓ อย่าง ชื่อว่า โมเนยยธรรมทางกาย, ญาณมีกายเป็นอารมณ์ ชื่อว่า โมเนยยธรรมทางกาย, กายปริญญา (การกำหนดรู้กาย) ชื่อว่า โมเนยยธรรมทางกาย, มรรคที่สหรคตด้วยปริญญา ชื่อว่า โมเนยยธรรมทางกาย, การละความกำหนัดด้วยอำนาจความพอใจในกาย ชื่อว่า โมเนยยธรรมทางกาย, ความดับแห่งกายสังขาร การบรรลุจตุตถฌาน ชื่อว่า โมเนยยธรรมทางกาย, นี้ชื่อว่า โมเนยยธรรมทางกาย

โมเนยยธรรมทางวาจา เป็นอย่างไร

คือ การละวจีทุจริต ๔ อย่าง ชื่อว่า โมเนยยธรรมทางวาจา, วจีสุจริต ๔ อย่าง ชื่อว่า โมเนยยธรรมทางวาจา, ญาณมีวาจาเป็นอารมณ์ ชื่อว่า โมเนยยธรรมทางวาจา, วาจาปริญญา (การกำหนดรู้วาจา) ชื่อว่า โมเนยยธรรมทางวาจา, มรรคที่สหรคตด้วยปริญญา ชื่อว่า โมเนยยธรรมทางวาจา, การละความกำหนัดด้วยอำนาจความพอใจในวาจา ชื่อว่า โมเนยยธรรมทางวาจา, ความดับแห่งวจีสังขาร การบรรลุทุติยฌาน ชื่อว่า โมเนยยธรรมทางวาจา, นี้ชื่อว่า โมเนยยธรรมทางวาจา

โมเนยยธรรมทางใจ เป็นอย่างไร

คือ การละมโนทุจริต ๓ อย่าง ชื่อว่า โมเนยยธรรมทางใจ, มโนสุจริต ๓ อย่าง ชื่อว่า โมเนยยธรรมทางใจ, ญาณมีใจเป็นอารมณ์ ชื่อว่า โมเนยยธรรมทางใจ, จิตตปริญญา(การกำหนดรู้จิต) ชื่อว่า โมเนยยธรรมทางใจ, มรรคที่สหรคตด้วยปริญญา ชื่อว่า โมเนยยธรรมทางใจ, การละความกำหนัดด้วยอำนาจความพอใจในจิต ชื่อว่า โมเนยยธรรมทางใจ, ความดับแห่งจิตตสังขาร การบรรลุสัญญาเวทยิตนิโรธ ชื่อว่า โมเนยยธรรมทางใจ, นี้ชื่อว่า โมเนยยธรรมทางใจ เป็นต้น

พระไตรปิฎกเล่มที่ ๓๐
พระสูตร ขุททกนิกาย จูฬนิทเทส

จูฬนิทเทส แปลว่า **นิทเทสน้อย** เป็นคำอธิบายขยายความพระพุทธวจนะโดยย่อให้มีความหมายกว้างขวางเหมือนกัน แต่อาจถือว่ามีเนื้อหาที่สำคัญน้อยกว่า คัมภีร์จูฬนิทเทสทนี้ ก็เป็นผลงานของท่านพระสารีบุตรผู้ **เป็นอัครสาวกฝ่ายขวา** ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้ได้รับยกย่องจากพระพุทธองค์ว่าเป็นเอตทัคคะทางปัญญา คือ **เป็นผู้เลิศทางปัญญา** และได้รับสมญานามว่า **เป็นพระธรรมเสนาบดี** คือ เสนาบดีผู้บัญชาการกองทัพธรรมของพระผู้มีพระภาคผู้เป็นพระธรรมราชา

จูฬนิทเทส เป็นคัมภีร์แนวอรรถกถาที่ยกเอาพระพุทธวจนะมาตั้ง แล้วอธิบายขยายความแต่ละศัพท์ แต่ละบท แต่ละบาท ด้วยวิธีการอธิบายถึง ๙ วิธี เหมือนกับมหานิทเทส จึงให้ความหมายลึกซึ้งไม่แพ้มหานิทเทส ส่วนประวัติความเป็นมาของจูฬนิทเทสได้กล่าวไว้แล้วในบทนำของมหานิทเทส ผู้สนใจโปรดศึกษาจากมหานิทเทสนั้น ส่วนในที่นี้จะกล่าวถึงวิธีการอธิบายจูฬนิทเทสของท่านพระสารีบุตรและใจความสำคัญของจูฬนิทเทสนี้ต่อไป

๑. วิธีที่ยกพระพุทธวจนะทั้งบาทพระคาถามาตั้งแล้ว อธิบายทีละบท

๒. วิธีที่ยกพระพุทธวจนะทั้งบาทพระคาถามาตั้งแล้ว อธิบายภาพรวมทั้งหมด

๓. วิธีที่ยกพระพุทธวจนะทั้งบาทพระคาถามาตั้งแล้ว อธิบายทีละบท และบทที่นำมาอธิบายนั้นมีวิภัตติตรงกันกับบทตั้ง

๔. แบบที่ยกพระพุทธวจนะทั้งบาทพระคาถามาตั้ง แต่บทที่นำมาอธิบายมีวิภัตติต่างกับบทที่มีอยู่ในบาทพระคาถานั้น

๕. แบบวิเคราะห์ศัพท์

๖. แบบที่ยกพระพุทธวจนะที่ปรากฏอยู่ในพระสูตรอื่นมายืนยัน หรือสนับสนุนคำอธิบายนั้น

๗. แบบที่ยกคาถาภาษิตมายืนยันหรืออ้างอิง

๘. แบบที่นำศัพท์ที่เป็นไวพจน์หรือคำพ้องที่ใช้แทนกันได้มาขยายความให้พิสดารขึ้น

๙. แบบที่มุ่งอธิบายเนื้อหาสาระเป็นสำคัญ

พระไตรปิฎกเล่มที่ ๓๑
พระสูตร ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค

ปฏิสัมภิทามรรค เป็นผลงานแนวอภิธรรมของท่านพระสารีบุตรเถระ อัครสาวกฝ่ายขวาของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า และถือว่าเป็นปกรณ์ทางกัมมัฏฐานเล่มแรกของพระพุทธศาสนา

ปฏิสัมภิทามรรค แปลว่า **ทางแห่งปฏิสัมภิทา,**

ปฏิสัมภิทา แปลว่า ความรู้แตกฉาน มี ๔ ประการ คือ

ปฏิสัมภิทาน ๔

๑. **อัตถปฏิสัมภิทา** ความรู้แตกฉานในอรรถ หมายถึงความรู้ที่สามารถกำหนดลักษณะเฉพาะและความหมายของผลประเภทต่างๆ เช่น ความรู้แตกฉานในทุกข์ ความรู้แตกฉานในทุกขนิโรธ คำว่า "**อรรถ**" ในที่นี้หมายถึง **ผล** ตามตัวอย่างนี้ ทุกข์เป็นผลของทุกขสมุทัย และทุกขนิโรธเป็นผลของทุกขนิโรธคามินี-ปฏิปทา นอกจากนี้คำว่า "**อรรถ**" ยังหมายถึง **ความหมาย** เช่น ความรู้แตกฉานในความหมายแห่งธรรมภาษิตต่างๆ

๒. **ธัมมปฏิสัมภิทา** ความรู้แตกฉานในธรรม หมายถึงความรู้ที่สามารถกำหนดลักษณะเฉพาะและความหมายของเหตุประเภทต่างๆ เช่น ความรู้แตกฉานในทุกขสมุทัย ความรู้แตกฉานในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา คำว่า "**ธรรม**" ในที่นี้ หมายถึง **เหตุ** ในตัวอย่างนี้ ทุกขสมุทัยเป็นเหตุของทุกข์ และทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาเป็นเหตุของทุกขนิโรธ นอกจากนี้คำว่า "**ธรรม**" ยังหมายถึงคำสอนที่เรียกว่า **ธรรมภาษิต** เช่น ที่ท่านอธิบายไว้ว่า "ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้รู้ธรรม คือ สุตตะ เคยยะ เวยยากรณะ คาถา อุทาน อิติวุตตกะ ชาตกะ อัพภูตธรรม เวทัลละ นี้ชื่อว่า ความรู้แตกฉานในธรรม ภิกษุนั้นรู้อรรถ (ความหมาย) ของภาษิตนั้นๆ นั่นเองว่า "นี่เป็นอรรถของภาษิตนี้ นี้เป็นอรรถของภาษิตนี้" นี้ชื่อว่าความรู้แตกฉานในอรรถ"

๓. **นิรุตติปฏิสัมภิทา** ความรู้แตกฉานในนิรุตติ (นิรุกติ) หมายถึงความรู้ที่สามารถกำหนดลักษณะเฉพาะและความหมายของโวหารแห่งภาษาประเภทต่างๆ ที่กล่าวถึงอรรถและธรรม ดังกล่าวไว้ข้างต้น

๔. **ปฏิภาณปฏิสัมภิทา** ความรู้แตกฉานในปฏิภาณ หมายถึงความรู้ที่สามารถกำหนดลักษณะเฉพาะและความหมายของปฏิภาณประเภทต่างๆ ได้แก่ ความรู้แตกฉานในอัตถปฏิสัมภิทาญาณ ธัมมปฏิสัมภิทาญาณและนิรุตติปฏิสัมภิทาญาณ สามารถนำมาอธิบายได้อย่างถูกต้องและทำให้ผู้ฟังเข้าใจอย่างถูกต้องตามความเป็นจริง ของเรื่องนั้น

ปฏิสัมภิทามรรค มีวิธีดำเนินการแจกแจงเนื้อหาดังกล่าวข้างต้นอย่างมีระบบแบบแผนเป็นลักษณะเฉพาะของตน กล่าวคือในแต่ละกถาแบ่งเนื้อหาออกเป็น ๒ ส่วน คือ ส่วนที่เป็นมาติกา หรืออุทเทส และส่วนที่เป็นคำอธิบายคือนิทเทส

อุทเทส-นิทเทส

อุทเทส หรือ **มาติกา** หมายถึงบทตั้งคือบทธรรมหรือหัวข้อธรรมที่ตั้งขึ้นเพื่ออธิบาย เช่นในญาณกถาแห่งมหาวรรค มีบทมาติกาจำนวน ๗๓ บท มาติกา หรืออุทเทสนี้มีที่มา ๓ แหล่ง คือ (๑) มาจากพระพุทธภาษิต หรือพระพุทธวจนะ โดยตรง (๒) มาจากภาษิตของท่านพระอานนท์ หมายถึงพระพุทธวจนะที่ท่าน พระอานนท์รับฟังมาจากพระผู้มีพระภาคแล้วนำมาบอกกล่าวแก่เพื่อนสหธรรมิก ทั้งหลายในโอกาสต่างๆ (๓) เป็นภาษิตของท่านพระสารีบุตรเอง หมายถึงพระ พุทธวจนะที่ท่านพระสารีบุตรได้สดับรับมาจากพระผู้มีพระภาคในโอกาสต่างๆ นำมาประยุกต์ใช้ในที่นี้ตามความเหมาะสม ในกรณีที่ไม่อาจยกพระพุทธวจนะโดยตรง หรือพระพุทธวจนะที่ผ่านท่านพระอานนท์มาตั้งเป็นมาติกาได้ โดยปกติถ้าบทตั้งใดเป็นพระพุทธวจนะโดยตรงหรือที่เป็นภาษิตของท่านพระอานนท์ ท่านพระสารีบุตรจะอ้างที่มาไว้ด้วย ถ้าบทตั้งใดมิได้อ้างไว้ ให้เข้าใจว่าเป็นภาษิตของท่านพระสารีบุตรผู้รจนาเอง

นิทเทส หมายถึงบทขยายหรือคำอธิบายอุทเทสด้วยนัยและอรรถต่างๆ อย่างวิจิตรพิสดาร โดยยกบทอุทเทสดังกล่าวในข้อ ๑ มาตั้งเป็นคำปุจฉาแล้ววิสัชนา จนได้ความแจ่มแจ้งโดยเริ่มต้นจากการนิยามคำแล้วขยายความบทนิยามด้วยการยกหมวดธรรมต่างๆ ที่เกี่ยวข้องมารับรองทำนองเดียวกับที่ท่านใช้ในมหานิทเทสและจูฬนิทเทส

พระไตรปิฎกเล่มที่ ๓๒
พระสูตร ขุททกนิกาย อปทาน ภาค ๑

อปทาน แปลว่า **ประวัติ ชีวประวัติ** และ**อัตชีวประวัติ** (ในกรณีที่เจ้าของชีวประวัติเป็นผู้เล่าเอง เช่น เถราปทาน เถริยาปทาน) ในที่นี้ใช้เป็นคำกลางๆว่า **ประวัติ** คือ **พุทธาปทาน** แปลว่า พระประวัติของพระพุทธเจ้า **ปัจเจกพุทธาปทาน** แปลว่า พระประวัติของพระปัจเจกพุทธเจ้า **เถราปทาน** แปลว่า ประวัติของพระเถระ และ **เถริยาปทาน** แปลว่า ประวัติของพระเถรี

เนื่องจากอปทานมุ่งเน้นประวัติการสั่งสมบารมี หรือการบำเพ็ญบารมีในอดีตชาติ เช่น ทานบารมี ศีลบารมี ซึ่งถือเป็นเหตุการณ์ (การณ์) สำคัญของแต่ละชาติ อรรถกถาจึงอธิบายไขความคำว่า อปทาน ด้วยคำว่า การณํ เช่น เตสเมว สมฺพุทฺธานํ อปทานํ การณํ พุทฺธาปทานํ (ขุ.อป.อ. ๑/๕/๑๒๐) ฉะนั้น ในที่นี้จึงแปลอปทานว่า ประวัติในอดีตชาติ เช่น พุทธาปทาน = พระประวัติในอดีตชาติของพระพุทธเจ้า

เนื้อหาสาระของอปทาน

ภาค **๑** ประกอบด้วยพุทธาปทาน ๑ เรื่อง ปัจเจกพุทธาปทาน ๔๑ เรื่อง และเถราปทานตอนต้น ๔๑๐ เรื่อง

ภาค **๒** ประกอบด้วยเถราปทานตอนปลาย ๑๕๑ เรื่อง และเถริยาปทาน ๔๐ เรื่อง รวมทั้ง ๒ ภาค เป็น ๖๔๓ เรื่อง

สาระสำคัญของอปทาน ได้แก่ ประวัติการสั่งสมบารมีของเจ้าของอปทานนั้นๆ คือ พุทธาปทาน กล่าวถึงพระประวัติการสั่งสมบารมีของพระพุทธเจ้า ปัจเจกพุทธาปทาน กล่าวถึงพระประวัติการสั่งสมบารมีของพระปัจเจกพุทธเจ้า เถราปทาน กล่าวถึงประวัติการสั่งสมบารมีของพระเถระผู้เป็นพระอรหันตสาวกของพระพุทธเจ้า และเถริยาปทาน กล่าวถึงประวัติการสั่งสมบารมีของพระเถรีผู้เป็นพระอรหันตสาวิกาของพระพุทธเจ้า

หลักการและวิธีการสั่งสมหรือการบำเพ็ญบารมีเพื่อเป็นพระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า พระอรหันตสาวก และพระอรหันตสาวิกา มีความแตกต่างกันดังนี้

๑. การสั่งสมบารมีเพื่อเป็นพระพุทธเจ้า

พระพุทธเจ้า คือ ผู้ตรัสรู้พระอนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณด้วยพระองค์เอง และทรงสามารถ

เทศน์สอนผู้อื่นให้ตรัสรู้ตามได้ ผู้จะเป็นพระพุทธเจ้าจะต้องบำเพ็ญบารมี ๓๐ ประการให้ครบบริบูรณ์ บารมี ๓๐ ประการ คือ บารมี ๑๐ ประการ ได้แก่ (๑) ทาน (๒) ศีล (๓) เนกขัมมะ (๔) ปัญญา (๕) วิริยะ (๖) ขันติ (๗) สัจจะ (๘) อธิษฐาน (๙) เมตตา (๑๐) อุเบกขา แต่ละประการต้องบำเพ็ญ ๓ ขั้น คือ ขั้นบารมี เช่น ทานบารมี (การให้วัตถุสิ่งของภายนอกกาย) (๒) ขั้นอุปบารมี เช่น ทานอุปบารมี (การให้ของภายในเช่นอวัยวะ) (๓) ขั้นปรมัตถบารมี เช่น ทานปรมัตถบารมี (การให้ชีวิต) แบ่งตามประเภทแห่งการสั่งสมบารมีเป็น ๓ ประเภท คือ

๑.๑. **พระพุทธเจ้าประเภทปัญญาธิกะ** ได้แก่ พระพุทธเจ้าผู้เลิศทางปัญญา เพราะทรงสั่งสมบารมีหนักไปทางปัญญา ซึ่งมีวิธีการปฏิบัติ คือ หลังจากได้รับคำพยากรณ์จากพระพุทธเจ้าพระองค์ใดพระองค์หนึ่งว่า จะเป็นพระพุทธเจ้าในกาลข้างหน้า จะต้องบำเพ็ญบารมีนาน ๔ อสงไขย กับอีก ๑๐๐,๐๐๐ กัป

๑.๒. **พระพุทธเจ้าประเภทสัทธาธิกะ** ได้แก่ พระพุทธเจ้าผู้เลิศทางศรัทธา เพราะทรงสั่งสมบารมีหนักไปทางศรัทธา ซึ่งมีวิธีการปฏิบัติ คือ หลังจากได้รับคำพยากรณ์จากพระพุทธเจ้าพระองค์ใดพระองค์หนึ่งว่า จะเป็นพระพุทธเจ้าในกาลข้างหน้า จะต้องบำเพ็ญบารมีนาน ๘ อสงไขย กับ ๑๐๐,๐๐๐ กัป

๑.๓. **พระพุทธเจ้าประเภทวิริยาธิกะ** ได้แก่ พระพุทธเจ้าผู้เลิศทางความเพียร เพราะทรงสั่งสมบารมีหนักไปทางวิริยะ ซึ่งมีวิธีการปฏิบัติ คือ หลังจากได้รับคำพยากรณ์จากพระพุทธเจ้าพระองค์ใดพระองค์หนึ่งว่า จะเป็นพระพุทธเจ้าในกาลข้างหน้า จะต้องบำเพ็ญบารมีนาน ๑๖ อสงไขย กับ ๑๐๐,๐๐๐ กัป (ขุ.อป.อ. ๑/๙๐-๙๑/๑๖๖-๑๖๙)

๒. การสั่งสมบารมีเพื่อเป็นพระปัจเจกพุทธเจ้า

พระปัจเจกพุทธเจ้า คือ ผู้ตรัสรู้อนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณด้วยพระองค์เอง แต่เป็นการตรัสรู้เฉพาะตน ไม่ทรงสามารถเทศน์สอนผู้อื่นให้ตรัสรู้ตามได้ มี ๓ ประเภท เช่นเดียวกับพระพุทธเจ้า และมีวิธีการปฏิบัติแตกต่างกันดังนี้

๒.๑. **พระปัจเจกพุทธเจ้าประเภทปัญญาธิกะ** จะต้องบำเพ็ญบารมีนาน ๒ อสงไขย กับ ๑๐๐,๐๐๐ กัป

๒.๒. **พระปัจเจกพุทธเจ้าประเภทสัทธาธิกะ** จะต้องบำเพ็ญบารมีนาน ๒ อสงไขย กับ ๑๐๐,๐๐๐ กัป

๒.๓. **พระปัจเจกพุทธเจ้าประเภทวิริยาธิกะ** จะต้องบำเพ็ญบารมีนานกว่า ๒ อสงไขย กับ ๑๐๐,๐๐๐ กัป (ขุ.อป.อ. ๑/๙๐-๙๑/๑๖๙)

๓. การสั่งสมบารมีเพื่อเป็นพระอรหันตสาวกและพระอรหันตสาวิกา

พระอรหันตสาวก ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้ามี ๓ ประเภท คือ (๑) พระอัครสาวก (๒) พระมหาสาวก (๓) พระปกติสาวก

๓.๑. **พระอัครสาวก** หมายถึงพระสาวกผู้เลิศกว่าพระสาวกทั้งปวงในพระศาสนานี้ ได้แก่

พระสารีบุตรเถระและพระมหาโมคคัลลานเถระ ผู้ปรารถนาจะเป็นพระอัครสาวก จะต้องบำเพ็ญบารมีนาน ๑ อสงไขย กับ ๑๐๐,๐๐๐ กัป (ขุ.อป.อ. ๑/๙๐-๙๑/๑๖๙)

๓.๒. **พระมหาสาวก** หมายถึงพระสาวกผู้ใหญ่ในพระศาสนานี้ ได้แก่พระอสีติมหาสาวก ๘๐ รูป มีพระมหากัสสปเถระเป็นต้น ผู้ปรารถนาจะเป็นพระมหาสาวก จะต้องบำเพ็ญบารมีนาน ๑๐๐,๐๐๐ กัป (ขุ.อป.อ. ๑/๙๐-๙๑/๑๖๙)

๓.๓. **พระปกติสาวก** หมายถึงพระสาวกทั่วไปนอกจากพระอัครสาวกและพระมหาสาวก ผู้ปรารถนาจะเป็นพระปกติสาวก ถ้ามีอุปนิสัยพอ อาจใช้เวลาบำเพ็ญบารมี ๑๐๐ กัป หรือ ๑,๐๐๐ กัปก็ได้ ไม่มีเวลากำหนดแน่นอน ทั้งนี้ต้องขึ้นกับว่าเริ่มต้นสร้างสมบารมีตั้งแต่สมัยของพระพุทธเจ้าพระองค์ใด เช่น พระอนุเลปทายกเถระ เริ่มสร้างสมสมัยพระพุทธเจ้าอโนมทัสสี จึงใช้เวลา ๑ อสงไขย กับ ๑๐๐,๐๐๐ กัป พระอรหันตสาวิกาก็พึงศึกษาเปรียบเทียบกับพระอรหันตสาวก ๒ ประเภทหลัง

ที่มาของคัมภีร์อปทาน อาจแยกกล่าวเป็น ๓ หัวข้อใหญ่ได้ดังนี้

๑. **พุทธาปทาน** และ **ปัจเจกพุทธาปทาน** พระผู้มีพระภาคทรงแสดงแก่ท่านพระอานนท์ ขณะประทับอยู่ ณ พระเชตวัน อารามของอนาถบิณฑิกเศรษฐี เขตกรุงสาวัตถี เพื่อทรงตอบคำถามของพระเถระเรื่องการบำเพ็ญบารมีเพื่อเป็นพระพุทธเจ้า และเรื่องการบำเพ็ญบารมีเพื่อเป็นพระปัจเจกพุทธเจ้า

๒. **เถราปทาน** และ **เถริยาปทาน** พระเถระและพระเถรีเจ้าของอปทานนั้นๆ เป็นผู้เล่าเอง เพื่อประกาศประวัติการบำเพ็ญบารมีของท่านให้ผู้อื่นทราบ

ต่อมา พระธรรมสังคาหกาจารย์ได้รวบรวมอปทานเหล่านี้ขึ้นสู่การสังคายนา และจัดรวมไว้เป็นคัมภีร์หนึ่ง ในขุททกนิกายแห่งพระสุตตันตปิฎก นับเป็นคัมภีร์ที่ ๑๓ ในจำนวน ๑๕ คัมภีร์ดังกล่าวข้างต้น

อปทานกับเถรคาถาและเถรีคาถา

ถ้าจะถามว่า เถราปทานและเถริยาปทานกับเถรคาถาและเถรีคาถาต่างกันอย่างไร อาจตอบรวมๆ ได้ดังนี้

๑. **เถราปทาน** และ **เถริยาปทาน** ว่าด้วยประวัติการสั่งสมบารมีในอดีตชาติของพระเถระและพระเถรีทั้งหลาย ส่วนเถรคาถาและเถรีคาถา ว่าด้วยภาษิตที่พระเถระและพระเถรีทั้งหลายเปล่งออกมาในโอกาสต่างๆ เพื่อแสดงความปีติโสมนัสในผลแห่งการปฏิบัติธรรม

๒. **เถราปทาน** และ **เถริยาปทาน** มุ่งแสดงให้เห็นว่า ผลที่ได้รับในปัจจุบันชาติ สืบเนื่องมาจากการบำเพ็ญบารมีในอดีตชาติ ส่วนเถรคาถาและเถรีคาถามุ่งแสดงให้เห็นคติชีวิตของผู้เล่า เพื่อเป็นแบบฉบับสำหรับดำเนินชีวิตของผู้อื่น แต่ก็มีส่วนที่เหมือนกันดังนี้

๒.๑. ต่างมีรูปแบบเป็นคาถาประพันธ์ล้วนซึ่งใช้ความงามทางวรรณศิลป์แสดงวิมุตติรสให้ปรากฏ

๒.๒. ต่างเป็นเรื่องส่วนตัวของผู้เล่าเองที่แสดงออกมาเพื่อให้เป็นปรัตถประโยชน์

๒.๓. พระธรรมสังคาหกาจารย์จัดไว้ในขุททกนิกายแห่งพระสุตตันตปิฎกด้วยกัน

การจัดแบ่งวรรคตอนของอปทาน

ในอปทาน ภาค ๑ ท่านจัดแบ่งเถราปทาน (ตอนต้น) เป็น ๔๑ วรรค วรรคละ ๑๐ เรื่อง ชื่อวรรคตั้งตามชื่ออปทานที่ ๑ ของแต่ละวรรค ยกเว้นวรรคที่ ๑ ซึ่งมีชื่อว่าพุทธวรรค เพราะท่านจัดให้พุทธาปทานและปัจเจกพุทธาปทานรวมอยู่ในวรรคนี้ด้วย ชื่อวรรคที่ ๑ จึงตั้งตามชื่อพุทธาปทาน เนื้อหาของวรรคนี้จึงมีถึง ๕๒ เรื่อง คือ พุทธาปทาน ๑ เรื่อง ปัจเจกพุทธาปทาน ๔๑ เรื่อง และเถราปทาน ๑๐ เรื่อง เริ่มจากสารีปุตตเถราปทานจนถึงอานันทเถราปทาน

ในเถราปทาน วรรคที่ ๓๙ เรื่องที่ ๑๐ หน้า ๕๗๔ เป็นพุทธาปทาน ชื่อว่าปุพพกัมมปิโลติ เป็นเรื่องบุพกรรมฝ่ายอกุศลของพระผู้มีพระภาคของเราที่ทรงทำไว้ในอดีต และยังให้ผลแก่พระองค์ในชาตินี้ ความจริงเรื่องนี้เป็นส่วนหนึ่งของพุทธาปทาน น่าจะรวมไว้ในพุทธาปทานข้างต้น แต่ที่ท่านแยกไว้เป็นคนละส่วนกัน น่าจะมุ่งแสดงคนละประเด็น คือ พุทธาปทานมุ่งแสดงพระประวัติการสั่งสมบารมีซึ่งเป็นฝ่ายกุศล ส่วนพุทธาปทานชื่อว่าปุพพกัมมปิโลตินี้ มุ่งแสดงพระประวัติการกระทำอกุศลกรรมหรือกรรมชั่ว นอกจากนี้ ยังมีพระประวัติการสั่งสมบารมีของพระผู้มีพระภาคอีกชุดหนึ่ง ซึ่งท่านแยกไว้ต่างหาก และจัดเป็นคัมภีร์ที่ ๑๕ ของขุททกนิกาย เรียกว่า จริยาปิฎก มี ๓ วรรค ๓๔ เรื่อง ดังปรากฏในพระไตรปิฎกเล่มที่ ๓๓

พระไตรปิฎกเล่มที่ ๓๓
พระสูตร ขุททกนิกาย อปาทาน ภาค ๒ พุทธวังสะ จริยาปิฎก

คัมภีร์อปทาน ภาค ๒

คัมภีร์อปทาน ภาค ๒ ประกอบด้วย เถราปทานตอนปลาย และเถริยาปทาน เถราปทานตอนปลาย ว่าด้วยประวัติในอดีตชาติของพระเถระอรหันตสาวก จำนวน ๑๕๑ รูป ๑๕๑ เรื่อง แบ่งเป็นวรรคได้ ๑๕ วรรค วรรคละ ๑๐ เรื่อง แต่วรรคสุดท้ายมี ๑๑ เรื่อง โดยนับลำดับวรรคต่อจากเถราปทาน ตอนต้น ในอปทาน ภาค ๑ ส่วนเถริยาปทาน ว่าด้วยประวัติในอดีตชาติของพระเถรีอรหันตสาวิกา จำนวน ๔๐ รูป ๔๐ เรื่อง แบ่งเป็นวรรคได้ ๔ วรรค วรรคละ ๑๐ เรื่อง

เนื่องจากชื่อพระเถระและพระเถรีที่ปรากฏในคัมภีร์อปทานนี้ ส่วนมากไม่ใช่ชื่อที่บิดามารดาตั้งให้มาแต่เกิด(ชาตินาม) แต่เป็นชื่อที่ตั้งตามพฤติกรรมของท่าน (กิริยานาม) บางท่านจึงมีชื่อเป็นอย่างอื่นในคัมภีร์อื่น เช่น พระปิยาลผลทายกเถระ ในคัมภีร์นี้ แต่เป็นพระปิณโฑลภารทวาชเถระในคัมภีร์อื่น คณะบรรณกรจึงทำตารางแสดงรายชื่อพระเถระเหล่านี้เปรียบเทียบให้สังเกตไว้ด้วย

คัมภีร์พุทธวงศ์

คัมภีร์พุทธวงศ์ แปลว่า **วงศ์ของพระพุทธเจ้า** ว่าด้วยพระประวัติของพระพุทธเจ้าในอดีต ๒๔ พระองค์ นับจากพระพุทธเจ้าพระนามว่าทีปังกร จนถึงพระพุทธเจ้าพระนามว่ากัสสปะ และพระ

ประวัติของพระพุทธเจ้าของเราคือพระพุทธเจ้าพระนามว่าโคดม รวมเป็น ๒๕ พระองค์

เนื้อหาของคัมภีร์พุทธวงศ์มี ๑,๔๕๙ คาถา แบ่งเป็น ๓ ตอนใหญ่ ๒๙ ตอนย่อย แต่อาจแบ่งตามสาระสำคัญเป็น ๕ ตอนใหญ่ คือ

๑. รตนจังกมนกัณฑ์ ว่าด้วยรัตนจงกรม
๒. สุเมธกถา ว่าด้วยความปรารถนาของสุเมธดาบส
๓. พุทธวงศ์ ว่าด้วยวงศ์ของพระพุทธเจ้า ๒๕ พระองค์ มีทีปังกรพุทธวงศ์เป็นต้น
๔. พุทธปกิณณกกัณฑ์ ว่าด้วยเรื่องเบ็ดเตล็ดเกี่ยวกับพระพุทธเจ้า
๕. ธาตุภาชนียกถา ว่าด้วยการแบ่งพระบรมสารีริกธาตุ

คัมภีร์พุทธวงศ์นี้ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงแก่พระประยูรญาติ ณ นิโครธาราม เขตกรุงกบิลพัสดุ์ เมื่อเสด็จโปรดพระพุทธบิดาเป็นครั้งแรก ทั้งนี้ตามคำทูลขอของท่านพระสารีบุตร และทรงประสงค์จะทำลายทิฏฐิมานะของพระประยูรญาติที่เห็นว่า พระองค์เป็นเพียงศากยะชั้นลูกหลาน จึงไม่แสดงความเคารพ จุดเน้นของพุทธวงศ์ คือทรงเล่าพระประวัติการสั่งสมบารมีของพระองค์ เริ่มตั้งแต่เสวยพระชาติเป็นสุเมธดาบสเรื่อยมา โดยทรงเล่าพระประวัติของพระพุทธเจ้าในอดีต ๒๔ พระองค์ที่เป็นบุญเขตของพระองค์ไว้ด้วย ดังที่ทรงสรุปไว้ในตอนท้ายของพุทธวงศ์นั้นๆ ความจริงยังมีพระนามพระพุทธเจ้าอีก ๓ พระองค์ ที่ปรากฏในพุทธปกิณณกกัณฑ์ คือ (๑) พระตัณหังกรพุทธเจ้า (๒) พระเมธังกรพุทธเจ้า (๓) พระสรณังกรพุทธเจ้า ทั้ง ๓ พระองค์นี้เสด็จอุบัติขึ้นในกัปเดียวกับพระทีปังกรพุทธเจ้า แต่เพราะมิได้เป็นบุญเขตของพระองค์ จึงไม่ทรงเล่าพระประวัติไว้

คัมภีร์จริยาปิฎก

คัมภีร์จริยาปิฎก ว่าด้วยพุทธจริยาสั้นๆ ที่เกี่ยวกับการบำเพ็ญบารมีในอดีตชาติของพระผู้มีพระภาค รวม ๓๕ เรื่อง ใน ๓๕ ชาติ แบ่งเป็นวรรคได้ ๓ วรรค วรรคที่ ๑ ประมวลพุทธจริยาที่เกี่ยวกับการบำเพ็ญทานบารมี ๑๐ เรื่อง ใน ๑๐ ชาติ วรรคที่ ๒ ประมวลพุทธจริยาที่เกี่ยวกับการบำเพ็ญศีลบารมี ๑๐ เรื่องใน ๑๐ ชาติ และวรรคที่ ๓ ประมวลพุทธจริยาที่เกี่ยวกับการบำเพ็ญเนกขัมมบารมี ๖ เรื่อง สัจจบารมี ๖ เรื่อง อธิษฐานบารมี ๑ เรื่อง เมตตาบารมี ๒ เรื่อง และอุเบกขาบารมี ๑ เรื่อง รวมเป็น ๑๕ เรื่อง ใน ๑๕ ชาติ

คัมภีร์จริยาปิฎกนี้ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงตามคำทูลขอของท่านพระสารีบุตรเช่นเดียวกับพุทธวงศ์

พระสุตตันตปิฎก จบ

ปิฎกที่ ๓

พระอภิธรรมปิฎก ๑๒ เล่ม

ว่าด้วยปรมัตถธรรม ๔ มี ๗ คัมภีร์

พระอภิธรรมปิฎก ๑๒ เล่ม

(ย่อว่า สัง วิ ธา ปุ กะ ยะ ปะ มี ๔๒,๐๐๐ พระธรรมขันธ์)

พระอภิธรรมปิฎก เป็นปิฎกที่ว่าด้วยปรมัตถธรรม ๔ ประการ คือ จิต เจตสิก รูป นิพพาน และบัญญัติ คำว่า "**ปรมัตถธรรม**" แปลว่า ธรรมอันยิ่ง เป็นธรรมอันพิเศษ เป็นธรรมอันละเอียดลุ่มลึก และเป็นธรรมประเสริฐยิ่งกว่าธรรมทั้งปวง ที่จะยังสัตว์ให้ถึงสวรรค์และนิพพาน เพราะมิได้กล่าวถึงสัตว์ บุคคล สถานที่ และเหตุการณ์ต่างๆ เข้ามาประกอบแต่อย่างใด เป็นเรื่องของวิชาการทางพระพุทธศาสนาล้วนๆ โดยแบ่งออกเป็น ๗ คัมภีร์ คือ **ธัมมสังคณี วิภังค์ ธาตุกถา ปุคคลบัญญัติ กถาวัตถุ ยมก** และ **ปัฏฐาน**

พระพุทธเจ้าทรงแสดงพระอภิธรรม ๗ คัมภีร์นี้ในพรรษาที่ ๗ โดยมีเรื่องกล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถาอัฏฐสาลินีว่า เมื่อพระพุทธเจ้าทรงแสดงยมกปาฏิหาริย์ทรมานพวกเดียรถีย์นิครนถ์ ภายใต้ควงไม้คัณฑัมพะพฤกษ์ (ต้นมะม่วงที่ทรงอนุญาตให้นายคัณฑะปลูกไว้) แล้ว ทรงดำริว่า พระพุทธเจ้าทั้งหลายในอดีตทรงแสดงยมกปาฏิหาริย์แล้วเสด็จจำพรรษา ณ ที่ใด เมื่อทรงทราบด้วยพระญาณว่าเสด็จอยู่จำพรรษา ณ ภพดาวดึงส์ เพื่อแสดงพระอภิธรรมโปรดพระพุทธมารดาตลอดไตรมาส ซึ่งเป็นพุทธประเพณีของพระพุทธเจ้าทั้งหลายในอดีต

เมื่อพระองค์ทรงทราบเช่นนี้ จึงดำริว่า พระชนนีของตถาคตนี้มีคุณูปการ รักใคร่ในตถาคตมาก ทรงตั้งความปรารถนาไว้แต่ครั้งพระวิปัสสีสัมมาสัมพุทธเจ้าประมาณแสนกัปล่วงมาแล้วว่า ขอให้ได้เป็นพระมารดาของตถาคต ซึ่งจะเสด็จไปภพดาวดึงส์เพื่อแสดงพระอภิธรรมตอบแทนพระคุณ ทรงยกพระบาทเบื้องขวาเหยียบเหนือยอดไม้คัณฑามพพฤกษ์ พระบาทก้าวที่สองเหยียบเหนือยอดภูเขายุคนธร และพระบาทก้าวที่สามเหยียบภพดาวดึงส์อันเป็นที่สถิตของท้าวสักกเทวราช ประทับเหนือบัณฑุกัมพลศิลาอาสน์ภายใต้ควงไม้ปาริฉัตตกพฤกษ์

ท้าวอมรินทราธิราชได้มีเทวราชโองการป่าวประกาศแก่ทวยเทพนิกรทั้งปวง ขอให้ออกจากวิมานไปเฝ้าพระพุทธเจ้า เทพบุตรเทพธิดาต่างก็ออกจากทิพยวิมาน ถือผอบทองเต็มไปด้วยบุปผชาติของหอมอันเป็นทิพย์ มาเฝ้าท้าวอมรินทราธิราช แล้วพากันไปเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า แล้วทำการสักการบูชา แม้เทพยดาเหล่าอื่นในหมื่นจักรวาล ต่างก็ถือเครื่องสักการบูชาไปยังมงคลจักรวาลอันเป็นที่เทพยดาสมาคมประชุมกันสักการบูชาพระพุทธเจ้า

พระพุทธเจ้าทอดพระเนตรดู มิได้ทรงเห็นพระมารดาเสด็จมา จึงตรัสถามท้าวอมรินทราธิราชว่า "พระสิริมหามายามารดาของตถาคตมิได้เสด็จมาด้วยหรือ" ท้าวอมรินทราธิราชทราบว่า "พระพุทธเจ้าเสด็จมาครั้งนี้ ทรงมีพระประสงค์จะตรัสพระธรรมเทศนาโปรดพระมารดา" จึงรีบเสด็จไปยังภพดุสิตอันเป็นที่สถิตของพระสิริมหามายาทูลว่า "ข้าแต่พระสิริมหามายา บัดนี้พระพุทธเจ้าเสด็จมายังภพของข้าพระองค์ ประทับ ณ บัณฑุกัมพลศิลาอาสน์ ภายใต้ควงไม้ปาริฉัตตกพฤกษ์ ทรงคอยท่าเพื่อตรัสพระธรรมเทศนา ขอเชิญเสด็จไปเฝ้าโดยเร็วเถิด"

พระสิริมหามายา ทรงสดับดังนั้นก็ทรงโสมนัส เสด็จลงจากภพดุสิตไปยังภพดาวดึงส์พร้อมด้วยเทพอัปสรบริวาร ขณะนั้น พระพุทธเจ้าทรงเหยียดพระหัตถ์เบื้องขวา ตรัสเชิญพระสิริมหามายาพุทธมารดาให้เข้าไปใกล้ ให้เป็นประธานเทพยดาทั้งหลาย แล้วจึงโปรดประทานพระธรรมเทศนาอภิธรรม ๗ คัมภีร์ เริ่มตั้งแต่วันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๘ ตามลำดับ จนครบไตรมาสในวันขึ้น ๑๔ ค่ำ เดือน ๑๑

พระพุทธเจ้าทรงแสดงพระอภิธรรม ๗ คัมภีร์นี้ทั้งกลางคืนและกลางวัน มิได้เว้นสักเวลาเลย เป็นเวลาถึง ๓ เดือนเต็ม โดยเทียบกับเวลาของมนุษยโลก ในระหว่างที่ทรงแสดงพระอภิธรรมนี้ เมื่อถึงเวลาบิณฑบาต เวลาเสวย และเวลาพักผ่อนกลางวันพระองค์ก็เสด็จไปตามพุทธกิจ โดยทรงบันดาลพระพุทธนิมิตไว้แสดงเทศนาพระอภิธรรมแทนพระองค์เสมอ

ครั้นถึงวันมหาปวารณาออกพรรษาขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๑ พระพุทธองค์จึงเสด็จลงจากเทวโลกไปยังเมืองสังกัสสนคร ซึ่งต่อมาได้ถือเป็นประเพณีทำบุญวันเทโวโรหณะ เรียกตามภาษาชาวบ้านว่า **วันตักบาตรเทโว** บางแห่งก็เลื่อนวันเทโวโรหณะไปเป็นแรม ๑ ค่ำ เดือน ๑๑ ก็มี ซึ่งหมายถึงว่าพระพุทธเจ้าเสด็จลงจากเทวโลกภายหลังจากที่เสด็จจากมนุษยโลกไปเป็นเวลาสามเดือน

พระอภิธรรมนี้ ชาวพุทธถือว่า เป็นพระธรรมเทศนาที่ออกจากพระโอษฐ์ของพระพุทธเจ้า ดังที่พระอรรถกถาจารย์กล่าวไว้ในอัฏฐกถาอัฏฐสาลินี หน้า ๔๖๖ เป็นธรรมที่พระพุทธองค์ทรงเทศนาโปรดเทพยดามีพระพุทธมารดาเป็นประธาน เป็นการแสดงความกตัญญูกตเวทีต่อพระพุทธมารดา ส่วนในมนุษยโลก ได้ทรงแสดงพระอภิธรรมแก่พระธรรมเสนาบดีสารีบุตรอัครสาวกเบื้องขวาเป็นครั้งแรก ที่ป่าไม้จันทน์แดงใกล้สระอโนดาต แล้วพระสารีบุตรได้นำมาสั่งสอนแก่ศิษย์ต่อๆกันมา พระอภิธรรมจึงเป็นหลักการศึกษาพระพุทธศาสนาจนตราบเท่าทุกวันนี้

พระอภิธรรมมี ๗ คัมภีร์ (ปกรณ์)

เมื่อคราวทำปฐมสังคายนา พระมหากัสสปเถระเป็นปุจฉกะผู้ถามพระอภิธรรม พระอานนท์เถระเป็นวิสัชกะผู้ตอบ ได้รวบรวมพระอภิธรรมปิฎกไว้เป็นหมวดหมู่ พระอภิธรรมจึงเป็นคลังวิชาการทางพระพุทธศาสนาทั้ง ๗ คัมภีร์ คือ

คัมภีร์ที่ ๑ **ธัมมสังคณี** เป็นคัมภีร์รวบรวมปรมัตถธรรมทั้งหมดไว้เป็นหมวดหมู่

คัมภีร์ที่ ๒ **วิภังค์** เป็นคัมภีร์แจกหรือกระจายปรมัตถธรรมออกเป็นส่วนๆ

คัมภีร์ที่ ๓ **ธาตุกถา** เป็นคัมภีร์ที่จัดปรมัตถธรรมไว้เป็นพวกๆ ซึ่งสงเคราะห์เข้ากันได้และสงเคราะห์เข้ากันไม่ได้ โดยขันธ์ อายตนะ และธาตุ เป็นต้น

คัมภีร์ที่ ๔ **ปุคคลบัญญัติ** เป็นคัมภีร์ที่แสดงพระอภิธรรมโดยบัญญัติ โดยยกบุคคลขึ้นแสดงมากกว่าสิ่งอื่น

คัมภีร์ที่ ๕ **กถาวัตถุ** เป็นคัมภีร์ที่แสดงพระอภิธรรมขึ้นโต้ตอบ โดยทำนองปุจฉาวิสัชนาเป็นเรื่องต่างๆ ซึ่งมีอยู่ ๑,๐๐๐ เรื่อง เป็นสกวาทะ ๕๐๐ เรื่อง เป็นปรวาทะ ๕๐๐ เรื่อง

คัมภีร์ที่ ๖ **ยมก** เป็นคัมภีร์ที่ยกปรมัตถธรรมขึ้นแสดงเป็นคู่ๆ มีอนุโลมปุจฉาและปฏิโลมปุจฉาเป็นต้น

คัมภีร์ที่ ๗ **ปัฏฐาน** แสดงปรมัตถธรรมแผ่กว้างขวางพิสดาร แจกไปตามปัจจัย ๒๔ มีเหตุปัจจัย เป็นต้น

พระไตรปิฎกเล่มที่ ๓๔
พระอภิธรรม คัมภีร์ที่ ๑ ธัมมสังคณี

ธัมมสังคณี เป็นคัมภีร์แรกของพระอภิธรรมปิฎก และเป็นคัมภีร์สำคัญที่สุด เพราะเป็นคัมภีร์ที่แสดงหัวข้อหลักธรรมของพระอภิธรรมปิฎกไว้เป็นเบื้องต้น เรียกว่า "**มาติกา**" จากนั้นจึงนำไปแสดงขยายออกไปเป็น ๔ กัณฑ์ คือ **จิตตุปปาทกัณฑ์ รูปกัณฑ์ นิกเขปกัณฑ์** และ**อัฏฐกถากัณฑ์** ตามลำดับ เพื่อให้ผู้ศึกษาได้ทราบความพิสดารของพระอภิธรรมปิฎกส่วนนี้มากยิ่งขึ้น

ความหมายของธัมมสังคณี

คำว่า "**ธัมมสังคณี**" มาจากคำว่า ธัมมะ+สังคณี

ธัมมศัพท์ มีความหมายหลายนัย เช่น

๑. **ปริยัตติ** หมวดถ้อยคำที่ควรศึกษาให้ครบถ้วน
๒. **ปกติ** ธรรมเนียมที่ปฏิบัติกันมาช้านานจนเป็นปกติ
๓. **เหตุ** ธรรมที่เป็นสาเหตุให้ได้รับทุกข์หรือสุข
๔. **สัจจะ** ธรรมที่เป็นความจริง
๕. **คุณะ** ผลแห่งความดีและความชั่ว
๖. **เญยยะ** ธรรมที่สามารถรู้ได้ด้วยปัญญา
๗. **สภาวะ** ธรรมที่มีอยู่จริงตามสภาพ

ธัมมะ ในคำว่า **ธัมมสังคณี** มีความหมายว่า **สภาวะ** ซึ่งเป็นธรรมที่มีอยู่จริงตามสภาพ **สภาวธรรมล้วนๆ** ไม่เกี่ยวกับอัตตา ตัวตน สัตว์ บุคคล เรา เขา

สังคณี หมายถึง **การรวบรวม การประมวล** หรือ**การนับ**

เมื่อรวมเป็น **ธัมมสังคณี** จึงหมายถึง คัมภีร์ที่ประมวลสภาวธรรมหรือปรมัตถธรรมล้วนๆ มาไว้เป็นหมวดหมู่ เป็นคัมภีร์ที่แสดงการนับจำนวนสภาวธรรมที่มีปรากฏตามความเป็นจริง อันได้แก่ปรมัตถธรรม ซึ่งมีหมวดต่างๆ ดังนี้

หมวดทุวิเหตุกะ

๑. **เหตุกะ** ธรรมที่เป็นเหตุ
๒. **อเหตุกะ** ธรรมที่มิใช่เหตุ

หมวดมาติกา

๑. **ติกมาติกา** หัวข้อปรมัตถธรรมหมวดละ ๓ หัวข้อ
๒. **ทุกมาติกา** หัวข้อปรมัตถธรรมหมวดละ ๒ หัวข้อ

หมวดกุสลัตติกะ

๑. **กุศล** หมวดธรรมฝ่ายกรรมดี
๒. **อกุศล** หมวดธรรมฝ่ายกรรมชั่ว
๓. **อัพยากฤต** หมวดธรรมที่เหลือทั้งหมด

หมวดภุมมจตุกกะ

๑. **กามาวจร** หมวดของผู้เกิดในกามาวจรภูมิ
๒. **รูปาวจร** หมวดของผู้เกิดในรูปาวจรภูมิ
๓. **อรูปาวจร** หมวดของผู้เกิดในอรูปาวจรภูมิ
๔. **โลกุตตระ** หมวดของผู้เกิดในโลกุตตรภูมิ

หมวดกัณฑ์

๑. **จิตตุปปาทกัณฑ์** แสดงเรื่องจิต และเจตสิก
๒. **รูปกัณฑ์** แสดงเรื่องรูป
๓. **นิกเขปกัณฑ์** แสดงทั้งติกะและทุกะรวมกันด้วยวิธีที่ไม่ย่อไม่พิสดารจนเกินไป
๔. **อัฏฐกถากัณฑ์** แสดงเพื่อเก็บองค์ธรรมของติกะและทุกะทั้งหมด ยกเว้นสุตตันติกทุกะ

๑. จิตตุปปาทกัณฑ์

พระพุทธเจ้าทรงแสดงกุสลติกมาติกาตามลำดับ ดังนี้

๑. **กุสลา ธมฺมา** กุศลจิตและเจตสิก
๒. **อกุสลา ธมฺมา** อกุศลจิตและเจตสิก
๓. **อพฺยากตา ธมฺมา** วิปากจิต กิริยาจิต เจตสิก รูป และนิพพาน รวมทั้งปรมัตถธรรมที่เหลือ

ภูมิเภทนัย

จำแนกกุศลธรรมโดยภูมิ ๕ ดังนี้

๑. **กามภูมิ** ภูมิที่มีกามาวจรกุศลธรรมเป็นปัจจัยให้เกิด
๒. **รูปภูมิ** ภูมิที่มีรูปาวจรกุศลธรรมเป็นปัจจัยให้เกิด
๓. **อรูปภูมิ** ภูมิที่มีกุศลธรรมเป็นปัจจัยให้เกิด

๔. **เตภูมิกะ** ภูมิทั้ง ๓ นั้น ที่มีกุศลธรรมที่นำไปเกิด

๕. **โลกุตตรภูมิ** ภูมิที่มีโลกุตตรกุศลธรรมเป็นปัจจัยให้ออกจากภูมิทั้ง ๓

๑. กามาวจรกุศล

แม้ในกามาวจรกุศลก็ทรงจำแนกจิตเป็น ๘ ชนิด (ดวง) โดยชนิดที่ ๑ เรียกว่า ปฐมจิต, ชนิดที่ ๒ เรียกว่า ทุติยจิต ดังนี้เป็นต้น นอกจากนั้น ยังทรงจำแนกจิตทั้ง ๘ ชนิดดังกล่าวเป็น ๓ วาระ คือ

๑. **ธัมมววัฏฐานวาระ** (ธัมมะ = ธรรม, ววัฏฐานะ = การกำหนด, วาระ = ช่วง, ตอน) ตอนว่าด้วยการกำหนดกามาวจรมหากุศลจิตดวงที่ ๑ กับเจตสิกที่สัมปยุต

๒. **โกฏฐาสวาระ** (โกฏฐาสะ = กอง, ส่วน, หมู่) ตอนว่าด้วยการรวมจิตและเจตสิกที่ทรงแสดงไว้แล้วในธัมมววัฏฐานวาระมาแสดงไว้เป็นหมวดหมู่ โดยจำแนกเป็นขันธ์ อายตนะ และธาตุ เป็นต้น ซึ่งรวมทั้งหมดแล้วมี ๒๓ วาระ

๓. **สุญญตวาระ** (สุญญตะ = ความว่างเปล่าจากอัตตา) ตอนว่าด้วยการแสดงหมวดธรรมซึ่งได้แสดงไว้แล้วในโกฏฐาสวาระ โดยเพิ่มหมวดธัมมวาระมาอีกหมวดหนึ่ง รวมเป็น ๒๔ หมวด โดยเน้นให้เห็นสภาวธรรมล้วนๆ ที่เกิดมาจากเหตุปัจจัย มิได้มีอัตตาตัวตนแต่อย่างใด

ในวาระทั้ง ๓ นั้น ทรงแบ่งธัมมววัฏฐานะเป็น ๒ วาระ คือ อุทเทสวาระ วาระที่แสดงโดยสังเขป และนิทเทสวาระ วาระที่แสดงโดยพิสดาร

จากนั้น ทรงแบ่งอุทเทสวาระเป็น ๑๗ วาระ โดยนัยมีผัสสปัญจกเภทะเป็นต้น และใน ๑๗ วาระเหล่านั้น ทรงแสดงตามลำดับดังต่อไปนี้

๑. **ผัสสปัญจกเภทนัย** ว่าด้วยธรรม ๕ อย่าง มี ผัสสะ เป็นต้น ซึ่งเป็นเหตุสำคัญในการที่จะทำให้จิตเกิดขึ้น เช่น ก่อนที่จิตดวงหนึ่งๆ จะเกิดขึ้นนั้น ต้องอาศัยผัสสะคือการกระทบกับอารมณ์ก่อน จิตจึงจะเกิดขึ้นได้ ดังนี้เป็นต้น

๒. **ฌานเภทนัย** ว่าด้วยองค์ฌาน ๕ มี วิตก เป็นต้น ซึ่งเป็นเหตุสำคัญในการที่จะทำให้ผัสสปัญจมกธรรม ซึ่งได้กล่าวไว้ในข้อที่ ๑ เกิดขึ้น อธิบายว่า ถ้าหากไม่มีวิตกเป็นต้นมาช่วยยกจิตขึ้นสู่อารมณ์แล้ว จิตกับผัสสเจตสิกเป็นต้นก็ไม่สามารถเกิดขึ้นได้ ดังนั้น จึงทรงแสดงนัยนี้ต่อจากผัสสปัญจมกนัย

๓. **อินทริยเภทนัย** ว่าด้วยอินทรีย์ ๘ ซึ่งเป็นเหตุสำคัญในการที่จะทำให้ฌานเภทธรรมเกิดขึ้น อธิบายว่า การที่ฌานธรรมมีวิตกเป็นต้นจะเกิดขึ้นได้นั้น จะต้องอาศัยอินทรีย์มีศรัทธาเป็นต้น ดังนั้น จึงทรงแสดงนัยนี้ต่อจากฌานเภทนัย

๔. **มัคคเภทนัย** ว่าด้วยองค์มรรค ๕ มีสัมมาทิฏฐิเป็นต้น ซึ่งเป็นเหตุสำคัญในการที่จะทำให้อินทรีย์เกิดขึ้น อธิบายว่า ศรัทธาความเชื่อย่อมเกิดขึ้นในจิตของบุคคลผู้มีสัมมาทิฏฐิคือความเห็นที่ถูกต้องเท่านั้น ดังนั้น จึงทรงแสดงนัยนี้ต่อจากอินทริยเภทนัย

๕. **พลเภทนัย** ว่าด้วยธรรมอันได้ชื่อว่าพละมีศรัทธาเป็นต้น ซึ่งเป็นเหตุสำคัญในการที่จะทำให้องค์มรรคเกิดขึ้น อธิบายว่า องค์มรรคมีสัมมาทิฏฐิเป็นต้น ย่อมเกิดขึ้นได้เฉพาะในสันดาน (ในจิต) ของบุคคลผู้มีศรัทธามั่นคงเท่านั้น ดังนั้น จึงทรงแสดงนัยนี้ต่อจากมัคคเภทนัย

๖. **มูลเภทนัย** ว่าด้วยธรรมอันเป็นรากเหง้า ต้นตอ ได้แก่ อโลภะ อโทสะ และ อโมหะ ซึ่งเป็นเหตุสำคัญในการที่จะทำให้พละอันมีศรัทธาเป็นต้นเกิดขึ้น อธิบายว่า การที่จะเกิดศรัทธาเป็นต้นได้นั้น จะต้องมีเมล็ดบุญคือเคยสั่งสมบุญมาก่อน ดังนั้น จึงทรงแสดงนัยนี้ต่อจากพลเภทนัย

๗. **กัมมปถเภทนัย** ว่าด้วยกรรมบถ ๓ ซึ่งเป็นเหตุสำคัญในการที่จะทำให้รากเหง้าของกุศลเกิดขึ้น อธิบายว่า ธรรมที่เป็นรากเหง้าของกุศลจะเกิดขึ้นเฉพาะในตัวบุคคลผู้ที่ได้ทำบุญให้ทาน รักษาศีล บำเพ็ญภาวนา ด้วยจิตที่ปราศจากความโลภ ความโกรธ ความหลง เท่านั้น ดังนั้น จึงทรงแสดงนัยนี้ต่อจากมูลเภทนัย

๘. **โลกปาลเภทนัย** ว่าด้วยธรรมอันได้ชื่อว่าธรรมคุ้มครองโลก ได้แก่ หิริ และโอตตัปปะ ซึ่งเป็นเหตุสำคัญในการที่จะทำให้กุศลกรรมบถเกิดขึ้น อธิบายว่า บุคคลผู้มีความเกรงกลัวละอายบาปเท่านั้นจึงจะสามารถทำกุศลได้ ดังนั้น จึงทรงแสดงนัยนี้ต่อจากกัมมปถเภทนัย

๙. **ปัสสัทธิยุคฬาทิเภทนัย** ว่าด้วยธรรมอันเป็นคู่ๆ มีคู่แห่งปัสสัทธิเป็นต้น ซึ่งเป็นเหตุสำคัญในการที่จะทำให้ธรรมคุ้มครองโลกเกิดขึ้น อธิบายว่า ความเกรงกลัวละอายบาปจะไม่มีแก่บุคคลผู้ที่มีร่างกายและจิตใจเร่าร้อน จะมีได้ก็เฉพาะบุคคลผู้มีร่างกายและจิตใจสงบเท่านั้น ดังนั้น จึงทรงแสดงนัยนี้ต่อจากโลกปาลเภทนัย

๑๐. **สติสัมปชัญญนัย** ว่าด้วยสติและสัมปชัญญะ ซึ่งเป็นเหตุสำคัญในการที่จะทำให้ธรรมมีปัสสัทธิเป็นต้นเกิดขึ้น อธิบายว่า ความสงบทั้งกายและใจนั้น จะเกิดได้เฉพาะกับบุคคลผู้มีสติสัมปชัญญะเท่านั้น ดังนั้น จึงทรงแสดงสติสัมปชัญญนัยต่อจากปัสสัทธิยุคฬาทิเภทนัย

๑๑. **สมถวิปัสสนานัย** ว่าด้วยสมถะและวิปัสสนา ซึ่งเป็นเหตุสำคัญในการที่จะทำให้สติและสัมปชัญญะเกิดขึ้น อธิบายว่า ความดำรงมั่นและความรู้ทันอารมณ์ จะเกิดขึ้นได้ก็ต่อเมื่อมีการเจริญสมถภาวนาและวิปัสสนาภาวนาเท่านั้น ดังนั้น จึงทรงแสดงสมถวิปัสสนานัยต่อจากสติสัมปชัญญนัย

๑๒. **ปัคคาหอวิกเขปนัย** (วิริยสมาธินัย) ว่าด้วยปัคคาหะคือความเพียรและอวิกเขปะคือความตั้งมั่น ซึ่งเป็นเหตุสำคัญในการที่จะทำให้สมถภาวนาและวิปัสสนาภาวนาเกิดขึ้น อธิบายว่า เมื่อบุคคลได้จัดระดับความเพียรและสมาธิให้อยู่ในระดับเดียวกันได้แล้วเท่านั้น สมถภาวนาและวิปัสสนาภาวนาจึงจะเกิดขึ้นได้ ดังนั้น จึงทรงแสดงปัคคาหอวิกเขปนัยต่อจากสมถวิปัสสนานัย

ธรรม ๕๖ ชนิดมีผัสสะเป็นต้น ต่างก็เกิดพร้อมกับจิต ไม่มีธรรมใดที่เกิดขึ้นก่อน หรือหลังจิตเลย การที่จะพูดแยกแยะโดยกำหนดให้เป็นเหตุเป็นผลของกันและกันนั้นเป็นไปได้ยาก ส่วนที่แสดงโดยสังเขปข้างต้นนั้นได้อาศัยนัยแห่งอรรถกถาอัฏฐสาลินีพอเป็นแนวทางเท่านั้น

อนึ่ง พระพุทธเจ้าทรงแยกแยะสภาวธรรมในมหากุศลจิตดวงที่ ๑ ไว้ ๑๗ นัย หรือ ๕๖ ประการ แต่ยังมิใช่ทั้งหมด เพราะยังมีองค์ธรรมอื่นๆ ที่ประกอบในจิตดวงนี้ ซึ่งมิได้ทรงระบุออกมา แต่ทรงแสดงไว้โดยใช้ศัพท์ว่า “เยวาปน” เท่านั้น ซึ่งธรรมที่ทรงแสดงด้วยศัพท์ที่ว่านี้ พระอรรถกถาจารย์

ท่านเรียกว่า เยวาปนกธรรม หรือ เยวาปนกเจตสิก ในมหากุศลจิตดวงที่ ๑ มีเยวาปนกเจตสิกดังต่อไปนี้ คือ ฉันทะ อธิโมกข์ มนสิการ ตัตรมัชฌัตตตา กรุณา มุทิตา สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ และสัมมาอาชีวะ

ในเจตสิกทั้ง ๙ ดวงนี้ วิรติเจตสิก ๓ และอัปปมัญญาเจตสิก ๒ ท่านเรียกว่า "อนิยตเจตสิก" เพราะประกอบไม่แน่นอน ส่วนเจตสิก ๔ ดวงที่เหลือได้ชื่อว่า "นิยตเจตสิก" เพราะประกอบแน่นอนในมหากุศลจิตดวงที่ ๑

อนึ่ง ในนิยตเจตสิก ๔ ดวงเหล่านั้น ฉันทเจตสิก พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้หลายแง่หลายมุม เช่น ทรงแสดงอกุศลฉันทะโดยทรงใช้คำว่า กามฉันทะหรือ ฉันทราคะดังนี้เป็นต้น ทรงแสดงกุศลฉันทะโดยใช้คำว่า ฉันทาธิปติ หรือ ฉันทิทธิบาท เป็นต้น โดยเฉพาะในการที่ทรงแสดงเตภูมิกกุศลนั้น ทรงใช้คำว่า ฉันทาธิปเตยยะ แทนฉันทะในกามาวจรกุศลและในโลกุตตรกุศล ซึ่งถ้าหากจะแยกแยะธรรมเหล่านี้โดยละเอียดนั้นก็จะทำให้คัมภีร์กว้างขวางเกินที่จะกำหนดได้

๒. รูปาวจรกุศล

พระพุทธองค์ทรงแสดงรูปาวจรกุศล ต่อจากกามาวจรกุศล โดยจำแนกเป็นฌาน ๕ คือ

๑. **กสิณฌาน** ฌานที่ได้มาจากการเพ่งกสิณ
๒. **อภิภายตนฌาน** ฌานที่ได้มาจากการข้ามพ้นกสิณ
๓. **วิโมกขฌาน** ฌานที่หลุดพ้นจากข้าศึกคือกิเลส
๔. **พรหมวิหารฌาน** ฌานที่ได้จากการเจริญพรหมวิหาร ๔
๕. **อสุภฌาน** ฌานที่ได้จากการเจริญอสุภะ ๑๐

๒.๑. กสิณฌาน ๘

ต่อจากนั้น ทรงแบ่งกสิณฌานออกเป็น ๘ ประเภท คือ

๑. **ปฐวีกสิณฌาน** ฌานที่ได้โดยการเจริญปฐวีกสิณ ที่เป็นปฏิภาคนิมิต
๒. **อาโปกสิณฌาน** ฌานที่ได้โดยการเจริญอาโปกสิณ ที่เป็นปฏิภาคนิมิต
๓. **เตโชกสิณฌาน** ฌานที่ได้โดยการเจริญเตโชกสิณ ที่เป็นปฏิภาคนิมิต
๔. **วาโยกสิณฌาน** ฌานที่ได้โดยการเจริญวาโยกสิณ ที่เป็นปฏิภาคนิมิต
๕. **นีลกสิณฌาน** ฌานที่ได้โดยการเจริญนีลกสิณ ที่เป็นปฏิภาคนิมิต
๖. **ปีตกสิณฌาน** ฌานที่ได้โดยการเจริญปีตกสิณ ที่เป็นปฏิภาคนิมิต
๗. **โลหิตกสิณฌาน** ฌานที่ได้โดยการเจริญโลหิตกสิณ ที่เป็นปฏิภาคนิมิต
๘. **โอทาตกสิณฌาน** ฌานที่ได้โดยการเจริญโอทาตกสิณ ที่เป็นปฏิภาคนิมิต

อนึ่ง ในมัชฌิมนิกาย เล่ม ๑๓ ข้อ ๒๕๐ มหาสกุลุทายิสูตร ได้ทรงแสดงกสิณฌานไว้ ๑๐ อย่าง โดยเพิ่ม วิญญาณกสิณ และ อากาสกสิณ เข้ามา แต่ที่ไม่ทรงแสดงไว้ในพระอภิธรรมเพราะทรงเห็นว่า วิญญาณกสิณนั้นเป็นกสิณที่นับเข้าในอรูปฌาน ส่วนอากาสกสิณเป็นฌานที่นับเข้าได้ทั้งในรูปฌานและอรูปฌาน สำหรับอาโลกกสิณ ไม่ได้แสดงไว้ ณ ที่นี้ ก็เพราะเป็นกสิณที่นับเข้าใน

โอทาตกสิณแล้ว

ในกสิณฌานทั้ง ๘ นั้น พระพุทธองค์ทรงแบ่งปฐวีกสิณฌานออกเป็นฌานจตุกกนัย ๔ และฌานปัญจกนัย ๕ (การนับฌานมี ๒ วิธี คือ นับแบบ ปัญจกนัย สำหรับมันทบุคคลผู้มีปัญญาน้อย ซึ่งนัยนี้เป็นนัยที่เข้าใจกันโดยทั่วๆ ไป ส่วนอีกนัย คือการนับแบบจตุกกนัย คือนัยที่นับฌานได้เพียง ๔ ฌาน สำหรับติกขบุคคลผู้มีปัญญาเฉียบแหลม สามารถละวิตกและวิจารได้ในเวลาเดียวกัน เป็นเหตุให้ต้องรวมทุติยฌานกับตติยฌานให้เหลือเป็นฌานเดียวคือทุติยฌาน เพราะฉะนั้น จึงนับเป็นฌาน ๔) รวมแล้วเป็นฌาน ๙ อย่าง

จำแนกโดยปฏิปทา ๔

แม้ในฌาน ๙ อย่างนั้น ทรงแบ่งฌานแต่ละฌานโดยปฏิปทา ๔ ดังนี้

๑. **ทุกขาปฏิปทาทันธาภิญญาฌาน** ฌานที่ปฏิบัติลำบากและรู้ได้ช้า
๒. **ทุกขาปฏิปทาขิปปาภิญญาฌาน** ฌานที่ปฏิบัติลำบากแต่รู้ได้เร็ว
๓. **สุขาปฏิปทาทันธาภิญญาฌาน** ฌานที่ปฏิบัติสะดวกแต่รู้ได้ช้า
๔. **สุขาปฏิปทาขิปปาภิญญาฌาน** ฌานที่ปฏิบัติสะดวกและรู้ได้เร็ว

อีกนัยหนึ่ง ทรงจำแนกฌานทั้ง ๙ นั้น โดยอารมณ์ ๔ ดังนี้

๑. **ปริตตปริตตารัมมณฌาน** ฌานที่มีคุณน้อยและมีอารมณ์เล็กน้อย
๒. **ปริตตอัปปมาณารัมมณฌาน** ฌานที่มีคุณน้อย แต่มีอารมณ์หาประมาณมิได้(เป็นปัจจัยแก่ฌานเบื้องสูง)
๓. **อัปปมาณปริตตารัมมณฌาน** ฌานที่มีคุณมาก แต่มีอารมณ์เล็กน้อย
๔. **อัปปมาณอัปปมาณารัมมณฌาน** ฌานที่มีคุณมากและมีอารมณ์ไพบูลย์

โสฬสักขัตตุกนัย

ทรงจำแนกฌานเป็น ๑๖ นัย โดยการผสมปฏิปทา ๔ เข้ากับอารมณ์ ๔ หมายความว่า ทรงเพิ่มอารมณ์ทั้ง ๔ เข้าไปในแต่ละปฏิปทา เพราะฉะนั้น จึงได้ฌาน ๑๖ ประเภทขึ้นมา และการที่ทรงแสดงนัย ๑๖ ประเภทเช่นนี้ เพราะทรงมีพระประสงค์ให้รู้ว่า การที่โยคาวจรบุคคลจะปฏิบัติให้ได้ฌานนั้น จะไปเน้นหนักเอาแต่ทางปฏิปทาอย่างเดียวไม่ได้ หรือจะไปเน้นหนักแต่ในอารมณ์ก็ไม่ได้ ทางที่ถูกแล้วจะต้องรู้จักผสมผสานปฏิปทาและอารมณ์ทั้ง ๒ นี้ให้สม่ำเสมอกัน จึงจะสามารถบรรลุฌานได้

๒.๒. อภิภายตนฌาน

ทรงจำแนกอภิภายตนฌานเป็น ๘ อย่าง ดังนี้

๑. **ปริตตรูป** ฌานที่ได้ด้วยการละทิ้งอารมณ์รูปกสิณขนาดเล็ก

๒. **ปริตตสุวัณณทุพพัณณรูป** ฌานที่ได้ด้วยการละทิ้งอารมณ์รูปกสิณขนาดเล็ก ซึ่งมีสีงามและไม่งามดี (มีสีเข้มและจาง)

๓. **อัปปมาณรูป** ฌานที่ได้ด้วยการละทิ้งอารมณ์รูปกสิณขนาดใหญ่

๔. **อัปปมาณสุวัณณทุพพัณณรูป** ฌานที่ได้ด้วยการละทิ้งอารมณ์รูปกสิณขนาดใหญ่ ซึ่งมีสีงามและไม่งามดี

๕. **นีละ** ฌานที่ได้ด้วยการละทิ้งอารมณ์รูปนีลกสิณ

๖. **ปีตะ** ฌานที่ได้ด้วยการละทิ้งอารมณ์รูปปีตกสิณ

๗. **โลหิตะ** ฌานที่ได้ด้วยการละทิ้งอารมณ์รูปโลหิตกสิณ

๘. **โอทาตะ** ฌานที่ได้ด้วยการละทิ้งอารมณ์รูปโอทาตกสิณ

นอกจากนี้ยังทรงจำแนกอภิภายตนฌานทั้ง ๘ ฌาน เป็น ๙ ประการ คือ จตุกกนัย ๔ และปัญจกนัย ๕

หลังจากนั้นทรงจำแนกฌาน ๙ ประการในแต่ละฌาน ดังต่อไปนี้ คือ ทรงจำแนกฌานจตุกกนัย (ปฐมอภิภายตนฌาน ถึง จตุตถอภิภายตนฌาน) โดยปฏิปทา ๔, โดยอารมณ์ ๒, โดยการผสมอารมณ์เข้ากับปฏิปทาเป็น ๘ นัย (ในบาลีจริงๆ แล้ว จะเห็นว่าทรงแสดงปฏิปทา ๔ และอารมณ์ ๔ ถึงกระนั้นก็ตามพระพุทธองค์ทรงแสดง “อฏฺฐกฺขตฺตุกเทสนา” โดยจำแนกอารมณ์ ๔ เป็น ๒ เท่านั้น) สำหรับในอภิภายตนะ ๔ มี นีละ ปีตะ เป็นต้นที่เหลือ พึงทราบว่า พระพุทธองค์ทรงแสดงเป็น “โสฬสกฺขตฺตุกเทสนา” เหมือนกับกสิณฌานนั้นนั่นเอง

อภิภายตนฌานนี้ นอกจากจะเป็นนัยที่ค่อนข้างจะสับสนยุ่งยากแล้ว ยังมีความหมายที่รู้ได้ยากพอสมควร อาจารย์ทั้งหลายได้ให้ความหมายของอภิภายตนฌาน ตามนัยแห่งไวยากรณ์ว่า “ฌานอันได้มาเพราะสามารถข่มอารมณ์” สำหรับลักษณะการข่มอารมณ์นั้นพึงทราบด้วยอุปมาดังต่อไปนี้ คือ บุคคลผู้มีระบบการย่อยอาหารดีนั้น การได้อาหารแม้เพียงเล็กน้อยมา ย่อมสามารถรับประทานให้หมดได้แม้ด้วยคำๆเดียว ฉันใด แม้โยคาวจรบุคคลได้อารมณ์เป็นรูปกสิณขนาดเล็ก ย่อมสามารถเข้าฌานข่มอารมณ์นั้นได้ ฉันนั้น โดยนัยเดียวกัน บุคคลผู้ตะกละในอาหาร ถึงแม้ว่าจะได้อาหารจานใหญ่ ก็ไม่อาจเพียงพอกับความต้องการ สามารถรับประทานอาหารจานแล้วจานเล่าได้หมด ฉันใด แม้โยคาวจรบุคคลได้อารมณ์เป็นรูปกสิณขนาดใหญ่ ก็สามารถเข้าฌานข่มอารมณ์นั้นได้ ฉันนั้นเช่นกัน

สรุปว่า อภิภายตนฌานนี้ เป็นฌานชนิดที่บุคคลผู้มีปัญญาหลักแหลมได้มาแบบรวดเร็ว พร้อมกับการปรากฏของกสิณนิมิตนั้นนั่นเอง

๒.๓. วิโมกขฌาน

พระพุทธองค์ทรงจำแนกวิโมกขฌาน (ซึ่งเป็นฌานที่หลุดพ้นจากเงื้อมมือศัตรูคือกิเลส ก่อให้เกิดความอภิรมณ์ในอารมณ์รูปกสิณ) ไว้ ๓ ประการดังนี้

๑. ฌานที่ได้มาโดยการเพ่งเฉพาะกสิณภายในและภายนอกเป็นอารมณ์ (รูปี รูปานิ ปสฺสติ)

๒. ฌานที่ได้มาโดยการเพ่งเฉพาะกสิณภายนอกเท่านั้นเป็นอารมณ์ (พหิทฺธา รูปานิ ปสฺสติ)

๓. ฌานที่ได้มาโดยการเพ่งวรรณกสิณที่มีแสงเจิดจ้าเป็นอารมณ์ (สุภา)

พึงทราบว่า แม้ในวิโมกขฌานนี้ก็เป็น “โสฬสกฺขตฺตุกเทสนา” คือนัย ๑๖ อย่าง ซึ่งเป็นนัยที่ทรงแสดงโดยการผสมอารมณ์เข้ากับปฏิปทา ซึ่งเคยแสดงไว้แล้วในกสิณฌาน

วิโมกขศัพท์ นักปราชญ์ทั้งหลายแปลกันว่า ฌานที่หลุดพ้นจากศัตรูคือกิเลสแล้วก่อให้เกิดความยินดีในอารมณ์รูปกสิณ ก็เมื่อแปลอย่างนี้จึงสามารถทำให้ผู้ศึกษาคิดได้ว่า แม้ฌานอื่นซึ่งเป็นฌานที่ไม่ได้ระบุว่าหลุดพ้นก็เป็นฌานที่หลุดพ้นจากกิเลสเช่นกัน ยิ่งไปกว่านั้น ยังจะทำให้คิดได้อีกว่า แม้แต่อภิภายตนฌาน ก็เป็นฌานที่ได้มาโดยการข่มอารมณ์ แต่จะอย่างไรก็ตาม ตามความเป็นจริงแล้วไม่ว่าจะเป็นกสิณฌาน อภิภายตนฌาน หรือ วิโมกขฌาน ก็ล้วนแต่เป็นชื่อของฌานเหมือนกัน คือเป็นรูปาวจรฌาน เหตุที่มีชื่อแตกต่างกันออกไป เป็นเพราะมีลักษณะความแตกต่างกันโดยอาการที่เกิดขึ้นโดยอารมณ์และโดยสมรรถภาพของฌานนั้น คงเพราะเหตุนี้ พระพุทธองค์จึงทรงแสดงไว้โดยความหมายที่แตกต่างกันออกไป ดังนี้

ที่ชื่อว่า **กสิณฌาน** เพราะว่าเกิดขึ้นโดยอาศัยอารมณ์ คือรูปกสิณกลมๆ เต็มดวงบริบูรณ์

ที่ชื่อว่า **อภิภายตนฌาน** เพราะว่าสามารถข่มอารมณ์ โดยอาศัยภาวนาพิเศษซึ่งมีอานุภาพในการข่ม หรือมีความสามารถในการที่จะให้เข้าถึงฌานได้โดยรวดเร็ว

ที่ชื่อว่า **วิโมกขฌาน** เพราะว่าหลุดพ้น คือหลุดพ้นโดยอาศัยลักษณะของการหลุดพ้นจากกิเลสที่ยอดเยี่ยมเหนือชั้นกว่าฌานอื่นๆ ก็ถ้าหากผู้ใดมีความประสงค์ที่จะค้นคว้าเกี่ยวกับเรื่องอภิภายตนฌานและวิโมกขฌานทั้ง ๒ นี้ พึงศึกษาได้จากพระบาลีเหล่านี้คือ ในสังคีติสูตร ทีฆนิกาย ปาฏิกวรรค, มหาสกุลุทายิสูตร มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปัณณาสก์, วิโมกขสูตร อังคุตตรนิกาย อัฏฐกนิบาต และในพระบาลีที่อื่นๆ พร้อมทั้งคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาด้วย

๒.๔-๕. พรหมวิหารฌาน-อสุภฌาน

แม้ในพรหมวิหารฌานและอสุภฌาน ก็ทรงแสดงโสฬสักขัตตุกเทสนา หรือนัย ๑๖ อย่าง ไว้เช่นเดียวกันกับวิโมกขฌานทุกประการ

เหตุที่ทรงเรียกรูปาวจรกุศลจิตว่า "ฌาน"

หากเราได้ศึกษาตอนที่ว่าด้วยการเกิดขึ้นของปฐมฌานจิตฝ่ายรูปาวจรกุศลแล้ว จะเห็นได้ว่ามีนัย ๑๗ นัย ซึ่งประกอบด้วยผัสสปัญจมกนัยเป็นต้น ตลอดถึง สัมปยุตตเจตสิก ๕๖ ดวง ซึ่งได้แสดงไว้ในมหากุศลจิตดวงที่ ๑ นั้นนั่นเอง เพียงแต่ว่าจิตทั้ง ๒ มีอารมณ์ไม่เหมือนกัน คือ มหากุศลจิตดวงที่ ๑ นั้น อาศัยอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งในบรรดาอารมณ์ทั้ง ๖ เกิดขึ้น ส่วนปฐมฌานจิตฝ่ายรูปาวจรกุศลนั้นอาศัยกสิณบัญญัติเป็นอารมณ์เกิดขึ้น นอกจากนั้น ในหมู่เจตสิกที่ประกอบในปฐมฌานฝ่ายรูปาวจรนั้น พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้โดยให้ความสำคัญเฉพาะวิตก วิจาร ปีติ สุข และเอกัคคตาเท่านั้น ทั้งนี้เนื่องจากว่าการที่จะได้ปฐมฌานนั้น จำเป็นต้องมีธรรม ๕ ประการเหล่านี้เป็นธรรมนำหน้าธรรมเหล่าอื่น เช่น อินทรีย์ องค์มรรค และพละ เป็นต้น ซึ่งถ้าเราได้ศึกษาเรื่องของฌานให้ละเอียดยิ่งๆ ขึ้นไป ก็จะสามารถเข้าใจถึงภาวะความเป็นผู้นำของธรรม ๕ ประการเหล่านั้นโดยแจ่มแจ้งได้ ดังนี้

(ก) การทำฌาน หมายถึง การประคองจิตให้อยู่ในอารมณ์เดียวอารมณ์ใดอารมณ์หนึ่ง ซึ่งเป็นบัญญัติ อันได้แก่ ปฐวีกสิณบัญญัติ เป็นต้น ก็ในภารกิจนี้ หน้าที่ในการผลักดันจิตหรือยกระดับจิตให้เข้าถึงอารมณ์กสิณบัญญัตินั้น เป็นหน้าที่ที่สำคัญที่สุด ซึ่งในการนี้ วิตกเจตสิก เป็นผู้รับภาระไป

เพราะฉะนั้น จึงทรงแสดงวิตกเจตสิกให้อยู่ในฐานะผู้นำธรรมเหล่าอื่น

(ข) เมื่อวิตกได้ทำหน้าที่ผลักดันจิตให้เข้าถึงอารมณ์แล้ว ภารกิจรองที่ควรทำต่อไปก็คือ การพิจารณาไตร่ตรองอารมณ์ ซึ่งรับหน้าที่โดยวิจารเจตสิก ดังนั้น จึงทรงแสดงวิจารต่อจากวิตก

(ค) เพื่อมิให้จิตที่เข้าถึงอารมณ์แล้วเกิดความเบื่อหน่าย จำเป็นต้องมีผู้ให้กำลังใจ การที่วิจารจะตั้งอยู่ได้นานนั้นจำเป็นต้องอาศัยกำลังใจหรือความพอใจที่จะทำ ในการนี้ ปีติเจตสิก เป็นผู้ตอบสนองนโยบายโดยรับหน้าที่อันนี้ไปทำ ด้วยเหตุนี้ จึงทรงแสดงปีติไว้ถัดจากวิจาร

(ฆ) เมื่อมีความอิ่มใจหรือพอใจในอารมณ์เหล่านั้นแล้ว จิตก็จะเกิดความสงบสุข ซึ่งเจตสิกที่ทำหน้าที่นี้ ได้แก่ เวทนาเจตสิก ดังนั้น จึงทรงแสดงสุขไว้ถัดจากปีติ

(ง) การที่จิตดังกล่าวจะอยู่ได้อย่างสงบโดยไม่แล่นไปหาอารมณ์อื่นนั้น จำเป็นต้องพบความสุขในอารมณ์ของตน (คือกสิณบัญญัติ) เสียก่อน ก็เจตสิกที่ทำหน้าที่รักษาความสงบจิตนั้น ได้แก่ สมาธิ หรือ เอกัคคตาเจตสิก ดังนั้น จึงทรงแสดงเอกัคคตาเจตสิก (สมาธิ) ไว้ถัดจากสุข

ที่กล่าวมานี้เป็นภารกิจสำคัญขององค์ฌาน ๕ ซึ่งนำโดยวิตก เรียกภารกิจนี้ว่า อุปนิชฌานกิจ เป็นกลุ่มธรรมที่ทำหน้าที่คอยกระตุ้นผลักดันให้จิตดิ่งลงในอารมณ์ของภาวนา เพราะฉะนั้น จึงได้ขนานนามกลุ่มธรรมเหล่านี้ว่า "ฌาน"

นอกจากนี้กลุ่มธรรมเหล่านี้ยังทำหน้าที่เผานิวรณ์ ซึ่งเป็นข้าศึกของฌานให้วอดวาย โดยแบ่งภาระกันอย่างนี้ คือ

ปฏิปักขธรรม

วิตก เผาถีนะและมิทธนิวรณ์ (**วิตกฺโก ถินมิทฺธสฺส ปฏิปกฺโข** = วิตกเป็นข้าศึกต่อถีนมิทธะ) ธรรมชาติของถีนมิทธะ คือ ท้อถอย เซื่องซึม เปรียบเหมือนกับคนเกียจคร้านสิ้นคิด ส่วนวิตกนั้นเป็นธรรมชาติที่ขยันโดยพยายามประคับประคองสัมปยุตตธรรมให้เข้าถึงอารมณ์ตามที่ต้องการจนได้ เปรียบเหมือนกับคนที่มีความคิดริเริ่มในการทำงาน ด้วยเหตุนี้ วิตกจึงเป็นข้าศึกต่อถีนมิทธะโดยตรง วิตกคอยทำหน้าที่ขจัดถีนมิทธะมิให้เข้ามาสู่กระแสจิต พร้อมกันนั้นก็ทำให้จิตเข้าถึงอารมณ์แห่งภาวนา

วิจาร เผาวิจิกิจฉานิวรณ์ ด้วยว่าศัตรูที่ร้ายกาจที่สุดของวิจาร ก็คือ วิจิกิจฉานิวรณ์ (**วิจาโร วิจิกิจฺฉาย ปฏิปกฺโข** = วิจารเป็นข้าศึกต่อวิจิกิจฉา) ธรรมชาติของวิจิกิจฉา คือ ความสงสัยไม่แน่ใจ ไม่กล้าตัดสินใจในอารมณ์ เพราะฉะนั้น ถ้าจิตมีวิตกทำหน้าที่ผลักดันมาแล้ว เมื่อมีวิจิกิจฉามารบกวนก็จะทำให้จิตตกจากอารมณ์นั้นได้ ส่วนธรรมชาติของวิจารนั้น คือทำหน้าที่ไตร่ตรองหรือทดสอบอารมณ์ เพื่อให้สัมปยุตตธรรมเกิดความมั่นใจในอารมณ์แล้วจะได้ไม่ต้องท้อถอย หรือผละหนีจากอารมณ์นั้น ด้วยเหตุนี้ จะเห็นว่าวิจารกับวิจิกิจฉานั้นเป็นข้าศึกต่อกันและกันโดยตรง ที่ใดมีวิจาร ที่นั้นจะไม่มีวิจิกิจฉา ที่ใดมีวิจิกิจฉา ที่นั้นจะไม่มีวิจาร

ปีติ เผาพยาปาทนิวรณ์ ซึ่งเป็นศัตรูของตน (**ปีติ พฺยาปาทสฺส ปฏิปกฺขา** = ปีติเป็นข้าศึกต่อพยาบาท) โดยปรมัตถ์แล้ว พยาบาท ได้แก่ โทสะ ธรรมชาติของโทสะคือดุร้ายไม่พอใจในอารมณ์ ส่วนธรรมชาติของปีติคือความพอใจในอารมณ์ จะเห็นได้ว่า ธรรม ๒ ประการนี้ เป็นข้าศึกต่อกันและกัน

โดยตรง เพราะฉะนั้น (ในการทำฌานนี้) ถึงแม้ว่าวิจารจะเป็นตัวไตร่ตรองทดสอบอารมณ์อยู่ก็ตาม ถ้าหากมีพยาบาทเข้ามารบกวนแล้วจะทำให้จิตเกิดความไม่พอใจในอารมณ์แล้วผละหนี ไม่ยอมไตร่ตรองต่อไป จึงจำเป็นต้องนำปีติซึ่งเป็นองค์ของฌานมาปราบพยาบาทมิให้เข้ามาสู่กระแสแห่งวิถีจิตได้ ซึ่งปีติก็สามารถทำหน้าที่ทั้ง ๒ ได้อย่างสมบูรณ์ คือ ทางหนึ่งทำให้สัมปยุตตธรรมเกิดความอิ่มใจไม่เบื่อหน่าย อีกทางหนึ่งทำหน้าที่เผาพยาบาทซึ่งเป็นไฟร้ายที่คอยเผาผลาญจิตให้ดับเย็นลง

สุข เผาอุทธัจจนิวรณ์และกุกกุจจนิวรณ์ ซึ่งเป็นศัตรูของตน (**สุขํ อุทฺธจฺจกุกฺกุจฺจสฺส ปฏิปกฺขํ** = ความสุขเป็นข้าศึกต่อความฟุ้งซ่านและรำคาญใจ) ธรรมชาติของอุทธัจจะเป็นสภาพที่ฟุ้งซ่านไม่สงบ กุกกุจจะเป็นธรรมชาติที่เดือดร้อนใจ เสียใจภายหลัง ส่วนสุขนั้นเป็นธรรมชาติที่เสวยอารมณ์โดยอาการอันสงบเยือกเย็น ดังนั้น จะเห็นว่าสภาวธรรมเหล่านี้เป็นปฏิปักษ์กันโดยตรง เพราะฉะนั้น ถึงแม้ว่าปีติจะทำหน้าที่ทำให้จิตมีความอิ่มเอิบใจในอารมณ์อยู่ก็ตาม ถ้าหากมีสิ่งรบกวน เช่น อุทธัจจะและกุกกุจจะเข้ามาแทรก จะทำให้ตั้งอยู่ในอารมณ์ได้ไม่นาน จึงจำเป็นต้องนำองค์ฌานคือสุขเข้ามาปราบ สุขซึ่งเชี่ยวชาญในหน้าที่นี้อยู่แล้ว จึงทำการเผาผลาญอุทธัจจนิวรณ์และกุกกุจจนิวรณ์ทันที

สมาธิ และ **เอกัคคตา** เผากามฉันทนิวรณ์ ซึ่งเป็นศัตรูของตน ก็กามฉันทะนี้ โดยองค์ธรรมหมายถึง โลภะ ตัณหา เป็นธรรมชาติที่ติดใจยินดีในกามคุณอารมณ์ ส่วนเอกัคคตาหรือสมาธินั้น เป็นธรรมชาติที่ตั้งมั่นในอารมณ์เดียวโดยไม่วอกแวกไปในอารมณ์อื่นๆ ดังนั้น สภาวะของธรรมเหล่านี้จึงตรงกันข้ามโดยสิ้นเชิง ด้วยเหตุนี้ (ในการทำฌานนั้น) เมื่อใดที่กามฉันทะเข้ามารบกวน เมื่อนั้นก็จะทำให้จิตใจหวั่นไหวหลุดออกจากอารมณ์กสิณได้โดยง่าย จึงจำเป็นต้องสรรหามือปราบคือเอกัคคตาเข้ามาช่วย เพราะเห็นว่าเป็นศัตรูกันอยู่แล้ว ส่วนทางเอกัคคตานั้นเล่า เมื่อเห็นกามฉันทะก็รีบจัดการเผาผลาญทันที นับเป็นวิธีการที่ทรงใช้ธรรมให้รบกับธรรมได้อย่างมีประสิทธิภาพที่สุด

การทำฌาน (โดยปัญจกนัย)

(ก) **ปฐมฌาน** ประกอบด้วยเจตสิก ๕๖ ดวง มีผัสสะเป็นต้นซึ่งกล่าวมาแล้วในมหากุศลจิตดวงที่ ๑

(ข) **ทุติยฌาน** นั้นขาดผู้นำคือวิตกไป เพราะตอนที่ยังไม่บรรลุฌานนั้น ถึงแม้ว่าวิตกจะสำคัญสักแค่ไหน แต่เมื่อได้บรรลุปฐมฌานแล้ว ก็เกิดความช่ำชองขึ้น เมื่อพยายามที่จะขึ้นไปอีกขั้น จึงไม่จำเป็นต้องอาศัยวิตกคอยยกจิตขึ้นสู่อารมณ์ ดังนั้น ความสำคัญของวิตกจึงไม่จำเป็น เมื่อบรรลุทุติยฌานจึงตัดวิตกออกไปทันที เป็นเหตุให้ทุติยฌานไม่มีวิตกประกอบ

(ค) **ตติยฌาน** ไม่มีวิตกและวิจารประกอบอยู่ ด้วยว่าในการพยายามเพื่อเข้าถึงตติยฌานนั้น เมื่อวิจารทำหน้าที่พิจารณาไตร่ตรองอารมณ์กลับไปกลับมาจนช่ำชองแล้ว จะทำให้จิตเกิดความสงบและเมื่อจิตตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์เดียวแล้ว การพิจารณาไตร่ตรองซึ่งเป็นหน้าที่ของวิจาร จึงหมดความสำคัญลง และเมื่อได้บรรลุตติยฌานตามต้องการแล้ว วิจารจึงถูกตัดออกไป

(ฆ) **จตุตถฌาน** ไม่มีปีติประกอบ โดยปกติแล้วจิตที่ปราศจากวิตก วิจาร เป็นจิตที่สงบอย่างยิ่ง แต่ก็ยังไม่ถึงขีดสูงสุด เพราะยังมีปีติคอยรั้งเอาไว้ เพราะฉะนั้น เมื่อต้องการที่จะให้จิตสงบอย่าง

แท้จริง จึงจำเป็นต้องตัดปีติออกไปเสีย อนึ่ง ความสุขที่ปราศจากปีตินั้น เป็นความสุขที่ประณีตที่สุด ไม่มีความสุขในโลก (โลกิยสุข) อันใดที่จะมาเปรียบกับความสุขชนิดนี้ได้ เพราะฉะนั้น พระพุทธองค์จึงมิได้แสดงการประกอบปีติไว้ในจตุตถฌาน

(ง) **ปัญจมฌาน** ไม่มีสุขประกอบ จริงอยู่ การทำฌานนั้นมีจุดมุ่งหมายสูงสุดอยู่ที่การทำจิตให้สงบโดยบริบูรณ์ ถ้าจะมัวแต่ไปหลงติดอยู่กับความสุขในจตุตถฌาน ซึ่งเป็นความสุขสูงสุดในบรรดาโลกิยสุขทั้งหลาย ก็จะทำให้จิตสงบอย่างแท้จริงไม่ได้ เพราะฉะนั้น จึงต้องละความสุขนั้นเสีย เพื่อทำจิตให้เข้าถึงจุดสุดยอดแห่งความสงบ ซึ่งเป็นความสงบที่สะอาดหมดจด ปราศจากคลื่นกระแสธรรมอื่นมารบกวน ประดุจจันทร์เพ็ญในราตรีอันหมดจดฉันนั้น เป็นจิตที่มีความผ่องใสมาก แสงซ่านออกเป็นระยิบระยับงดงามยิ่ง ด้วยเหตุนี้เองพระพุทธองค์จึงตรัสว่า “ไม่มีสุขในปัญจมฌาน”

นี้เป็นเพียงการแสดงแนวทางการศึกษาสภาวะของเจตสิกซึ่งประกอบในจิตเท่านั้น การที่จะยกอุปมาอุปไมยมาเปรียบเทียบเหมือนกับที่ได้แสดงยุทธวิธีการรบของกามาวจรกุสลจิตดวงที่ ๑ นั้น เป็นภารกิจที่ค่อนข้างจะหนักพอสมควร เพราะเป็นเรื่องที่ละเอียดอ่อนกว่ากัน โดยเฉพาะสงครามรูปาวจรนี้ เป็นการรบขั้นที่ ๒ ซึ่งยากกว่าขั้นที่ ๑ แต่ถ้าจะสรุปโดยคร่าวๆ แล้ว จะเห็นว่ากองทัพทั้งกองทัพนั้น ล้วนเป็นกองทัพทั้ง ๑๗ เหล่าทัพที่เคยผ่านสมรภูมิกามาวจรมาแล้วทั้งนั้น แต่ที่น่าอัศจรรย์ก็คือเหล่าเสนาทหารทั้งหลายล้วนมีการพัฒนาฝีมือของตนขึ้นไปถึงขั้น **อาชาไนย** และที่แปลกกว่านี้ก็คือในการรบขั้นที่ ๒ นี้ ถึงแม้ว่าจะมีอาวุธคือ สมถวิปัสสนารวมอยู่ด้วยก็ตาม แต่ก็ยังมิได้ใช้วิปัสสนาแต่อย่างใด เพราะเพียงใช้สมถะเข้าคุกคามฝ่ายตรงกันข้ามก็บอบช้ำพอควรอยู่แล้ว จึงยังไม่ใช้ยุทธวิธีขั้นเด็ดขาดชนิดถอนรากถอนโคนกับฝ่ายตรงกันข้าม ด้วยข้อความข้างต้นนี้จะเห็นว่า อานุภาพแห่งสมถะและวิปัสสนานั้นแตกต่างกันมาก เพราะว่าสมถะถึงจะร้ายแรงเพียงไร ก็ยังไม่สามารถบดขยี้ศัตรูชนิดถอนรากถอนโคนได้

๓. อรูปาวจรกุศล

ทรงแสดงอรูปาวจรกุศลฌานต่อจากรูปาวจรกุศลฌาน โดยทรงจำแนกเป็น ๔ ประเภท ดังนี้

๑. **อากาสานัญจายตนฌาน**	มีอากาสบัญญัติอันไม่มีที่สิ้นสุดเป็นอารมณ์
๒. **วิญญาณัญจายตนฌาน**	มีปฐมอรูปวิญญาณอันไม่มีที่สิ้นสุดเป็นอารมณ์
๓. **อากิญจัญญายตนฌาน**	มีนัตถิภาวบัญญัติ (ความไม่มีแห่งปฐมอรูปวิญญาณนั้น) เป็นอารมณ์
๔. **เนวสัญญานาสัญญายตนฌาน**	(เป็นจิตที่ไม่มีสัญญาชนิดหยาบแต่ยังมีสัญญาชนิดละเอียดอยู่) มีตติยอรูปวิญญาณเป็นอารมณ์

ลำดับการเกิดขึ้นของอรูปฌาน

(ก) ตามความเป็นจริงแล้ว อรูปาวจรกุศลฌานนี้ ถ้าหากนับโดยวิธีจตุกกนัยแล้ว หมายถึงรูปาวจรจตุตถฌาน และถ้านับโดยวิธีปัญจกนัยแล้ว หมายถึง รูปาวจรปัญจมฌานนั่นเอง แต่ว่า

อรูปาวจรฌาน(อรูปฌาน)นี้ เหตุที่ท่านเรียกว่าปัญจมฌาน เพราะว่ามีองค์ฌานเท่ากับปัญจมฌานในรูปาวจร ธรรมชาติของอรูปาวจรฌานนี้ คือการละทิ้งอารมณ์กสิณ(รูปสัญญา)ซึ่งเป็นอารมณ์ของรูปาวจรฌาน เป็นเหตุให้อากาสบัญญัติกล่าวคือความว่างจากอารมณ์กสิณปรากฏเป็นอารมณ์ของอรูปฌานขั้นที่ ๑ ซึ่งเพ่งอากาสบัญญัติ (ที่ที่ว่างเปล่าโดยปราศจากสสาร) เป็นอารมณ์ โดยลักษณะที่ว่า "อากาศไม่มีที่สิ้นสุด" ท่านเรียกฌานนี้ว่า อากาสานัญจายตนฌาน และเพราะเหตุที่ข้ามพ้น (ละ) "รูปสัญญา" ซึ่งเป็นอารมณ์ของรูปาวจรฌานได้ จึงเรียกว่า "**อรูปาวจรฌาน**"

(ข) ยิ่งกว่านั้น เมื่อพระโยคาวจรปรารถนาที่จะเข้าฌานขั้นสูงขึ้นไปอีก จำเป็นต้องละแม้อารมณ์ที่กำหนดอยู่คือ อากาศบัญญัติแล้วกำหนดปฐมอรูปวิญญาณเป็นอารมณ์ ก็ปฐมอรูปวิญญาณนั้น เดิมที่เคยมีอากาสบัญญัติอันไม่มีที่สิ้นสุดเป็นอารมณ์ เพราะฉะนั้น เมื่อตนเองกลับกลายมาเป็นอารมณ์ของจิตอื่น (คือทุติยอรูปวิญญาณจิต) จึงเป็นวิญญาณอันไม่มีที่สิ้นสุดเช่นกัน ส่วนทุติยอรูปวิญญาณจิตนั้นเป็นจิตที่เพ่งปฐมอรูปวิญญาณเป็นอารมณ์ จึงได้ชื่อว่า "**วิญญาณัญจายตนฌาน**"

(ค) ยิ่งกว่านั้น เมื่อพระโยคาวจรปรารถนาที่จะเลื่อนขึ้นสู่ฌานขั้นสูงไปอีก แม้แต่ปฐมอรูปวิญญาณซึ่งเป็นอารมณ์ที่ตนกำหนดอยู่ ก็จำเป็นต้องละ ครั้นละแล้ว ก็เท่ากับว่าอารมณ์คือปฐมอรูปวิญญาณไม่มี จึงปรากฏเป็น "นัตถิภาวบัญญัติ" ขึ้นมาแทน (นัตถิภาวะ หมายถึงความไม่ปรากฏแห่งปฐมอรูปวิญญาณ เมื่อวิญญาณไม่ปรากฏ จึงต้องเพ่งนัตถิภาวะว่า (นัตถิ กิญจิ ไม่มีอะไรเลย) ก็ฌานจิตที่เพ่งนัตถิภาวบัญญัติเป็นอารมณ์นี้ ท่านเรียกว่า "**อากิญจัญญายตนฌาน**"

(ฆ) ยิ่งกว่านั้น เมื่อพระโยคาวจรปรารถนาที่จะเลื่อนขึ้นสู่ฌานขั้นสูงไปอีก ก็จำเป็นต้องละนัตถิภาวบัญญัติ ซึ่งเป็นอารมณ์ที่ตนเพ่งกำหนดอยู่ และเมื่อละอารมณ์นั้นแล้วก็ไม่มีอะไรที่จะนำมาเป็นอารมณ์ จึงต้องนำตติยอรูปวิญญาณมาเป็นอารมณ์ ก็ฌานที่เพ่งตติยอรูปวิญญาณเป็นอารมณ์นี้เป็นฌานที่ละเอียดอ่อนที่สุด ยากที่จะรู้ได้ว่ายังมีสัญญาอยู่หรือไม่ ด้วยเหตุนี้ ท่านจึงเรียกฌานนี้ว่า "**เนวสัญญานาสัญญายตนฌาน**"

เมื่อพระโยคาวจรเข้าถึงเนวสัญญานาสัญญายตนฌานนี้แล้ว ถ้าเป็นพระอริยบุคคลชั้นอนาคามีหรือพระอรหันต์ก็สามารถคอยเข้า สัญญาเวทยิตนิโรธ คือ เนวสัญญานสัญญายตนะซึ่งเป็นปัจจัยให้ดับสัญญาและเวทนาได้

๔. เตภูมิกกุศล

เมื่อพระองค์ทรงจำแนกกามาวจรกุศล รูปาวจรกุศลและอรูปาวจรกุศลเป็นอย่างๆแล้ว ได้ทรงนำกลุ่มกุศลทั้ง ๓ เหล่านั้นมาตรัสใหม่ว่า "**เตภูมิกกุศล** = กุศลเป็นเหตุให้ไปเกิดในภูมิ ๓" โดยแบ่งออกเป็น ๓ ระดับ ดังนี้

๑.	กุศลชนิดหยาบ	เรียกว่า	หีนกุศล
๒.	กุศลชนิดกลาง	เรียกว่า	มัชฌิมกุศล
๓.	กุศลชนิดสูง	เรียกว่า	ปณีตกุศล

ต่อจากนั้น ทรงจำแนกกุศลเป็น ๔ ชนิด ดังนี้

๑.	ฉันทาธิปเตยยกุศล	กุศลที่มีฉันทะเป็นอธิบดี

๒. วิริยาธิปเตยยกุศล กุศลที่มีวิริยะเป็นอธิบดี
๓. จิตตาธิปเตยยกุศล กุศลที่มีจิตตะเป็นอธิบดี
๔. วิมังสาธิปเตยยกุศล กุศลที่มีปัญญาเป็นอธิบดี

ทรงแบ่งอธิปเตยยกุศลทั้ง ๔ เหล่านั้น อย่างละ ๑๒ โดยการนำอธิปเตยยกุศลแต่ละชนิดมาแบ่งเป็น หีนะ มัชฌิมะ และปณีตะ ดังนั้น ในเรื่องของเตภูมิกกุศลนี้ ไม่ว่าจะเป็นกามาวจรกุศล รูปาวจรกุศล หรืออรูปาวจรกุศลก็ตาม ถ้าหากอธิบดีธรรม คือ ฉันทะ วิริยะ จิตตะ และวิมังสา อ่อนแอ ค่าของกุศลก็อยู่ในระดับหีนะ ถ้าอธิบดีธรรมมีกำลังปานกลาง กุศลก็อยู่ในระดับมัชฌิมะ และถ้าอธิบดีธรรมมีพลังสูง กุศลก็อยู่ในระดับปณีตะ ถึงแม้จะเป็นกุศลชนิดเดียวกัน แต่ก็มีระดับที่แตกต่างกันออกไป ซึ่งจะเป็นเหตุให้ผู้ศึกษามีความเข้าใจเกี่ยวกับธรรมที่เป็นเหตุได้ตามสภาพที่เป็นจริง (ยถาภูตสภาวะ) อย่างนี้ว่า “ถึงแม้เราจะเกิดเป็นมนุษย์เหมือนกัน แต่เป็นเพราะกรรม (เหตุ) ที่ทำมานั้น มีระดับที่แตกต่างกัน จึงทำให้ระดับของคนแตกต่างกัน และแม้ในเทวโลกตลอดพรหมโลกก็เป็นเช่นนี้เหมือนกัน” ที่กล่าวมานี้เป็นเพียงการอธิบายเพื่อให้เข้าใจถึงจุดประสงค์ที่ทรงแสดงหีนติกธรรมผสมเข้ากับอธิบดีธรรมเท่านั้น

๕. โลกุตตรกุศล

ครั้นทรงแสดงเตภูมิกกุศลแล้ว ได้ทรงแสดงโลกุตตรกุศล (กุศลอันเป็นเหตุให้หลุดพ้นจากโลกทั้ง ๓) เป็นลำดับต่อไป โดยทรงแบ่งเป็น ๔ ระดับ ดังนี้

๑. ปฐมภูมิ ได้แก่ โสดาปัตติมรรค
๒. ทุติยภูมิ ได้แก่ สกทาคามิมรรค
๓. ตติยภูมิ ได้แก่ อนาคามิมรรค
๔. จตุตถภูมิ ได้แก่ อรหัตตมรรค

ต่อจากนั้นทรงแสดงมหานัย ๒๐ อย่าง ไว้ในแต่ละภูมิ ดังนี้

๑. ฌาน
๒. มรรค
๓. สติปัฏฐาน
๔. สัมมัปปธาน
๕. อิทธิบาท ฯลฯ

จากนั้นก็ทรงแบ่งมหานัย ๒๐ อย่าง โดยแต่ละนัยแบ่งเป็นฌาน ๔ ระดับ ทั้งนี้โดยอาศัยวิธีการแบ่งอย่างจตุกกนัย และแบ่งเป็น ๕ ระดับ โดยอาศัยวิธีการแบ่งอย่างปัญจกนัย รวมแล้วแต่ละนัยมีฌาน ๙ ฌาน และบรรดาฌาน ๙ ฌานนั้น ฌานหนึ่งๆ ทรงแบ่งเป็น ๓๐ นัย ดังนี้

(๑) ปฏิปทาล้วนๆ ๔ นัย
(๒) สุญญตะล้วนๆ ๑ นัย
(๓) สุญญตะ+ปฏิปทา ๔ นัย
(๔) อัปปณิหิตะล้วนๆ ๑ นัย

(๕) อัปปณิหิตะ+ปฏิปทา ๔ นัย
(๖) อธิบดี+ปฏิปทา ๑๖ นัย

เหตุที่ไม่ทรงแสดงอนิมิตตมรรค

อนิจจานุปัสสนา กำหนดละนิจจนิมิต (นิมิตที่หลงยึดมั่นว่า สังขารทั้งหลายเป็นสภาพเที่ยง) จึงมีชื่อว่า "**อนิมิตตวิปัสสนา**" แต่ว่าตัวอนิมิตตวิปัสสนาเองยังไม่หลุดพ้นจากขอบข่ายของสังขาร จึงถือว่ายังเป็น "**สนิมิตตะ**" ดังนั้น จึงไม่สามารถเรียกมรรคที่บรรลุด้วยอนิมิตตวิปัสสนาว่า "**อนิมิตต-มรรค**" (มรรคที่เกิดจากวิปัสสนาที่มีความไม่เที่ยงเป็นอารมณ์)ได้โดยตรง ดังจะเห็นได้จากการที่พระพุทธองค์ไม่ทรงแสดง "อนิมิตตมรรค" ไว้ในพระอภิธรรมนี้เลย

ชื่อว่า **มรรค** นี้ บุคคลจะสามารถบรรลุได้ก็ต่อเมื่อเจริญวิปัสสนาได้ถึงขั้นสุดยอดแล้ว แม้ว่าการเจริญวิปัสสนานั้น จำเป็นต้องได้นิมิตเป็นอารมณ์ เพราะถ้าไม่ได้นิมิตเป็นอารมณ์ วิปัสสนาก็เจริญไม่ได้ เมื่อเจริญวิปัสสนาไม่ได้ ก็บรรลุมรรคไม่ได้

ตามความเป็นจริงแล้ว การที่เรียกวิปัสสนาว่า "**อนิมิตตวิปัสสนา**" (มรรคที่เกิดจากวิปัสสนาที่มีความไม่เที่ยงเป็นอารมณ์)นั้น เพราะวิปัสสนาเป็นภารกิจที่ต้องทำลายล้างนิจจสัญญา ส่วนการที่เรียกมรรคนั้นว่า "**อนิมิตตมรรค**" เป็นการเรียกโดยความเป็นผลของการเจริญวิปัสสนา (การเจริญวิปัสสนาเป็นเหตุ ส่วนมรรคเป็นผลที่ได้จากการเจริญวิปัสสนา วิปัสสนาได้ชื่อว่าอนิมิตตะโดยตรง ส่วนมรรคได้ชื่อว่า อนิมิตตะโดยอ้อม)

จะเห็นว่าพระพุทธองค์มิได้ทรงแสดง "**อนิมิตตมรรค**" ในพระอภิธรรมโดยตรง แต่ทรงแสดงโดยอ้อมตามแนวพระสูตรไว้เหมือนกัน เช่น ทรงเรียกมรรคที่บรรลุด้วยอนัตตานุปัสสนาว่า "**สุญญต-มรรค**" เรียกมรรคที่บรรลุด้วยทุกขานุปัสสนาว่า "**อัปปณิหิตมรรค**" และเรียกมรรคที่บรรลุด้วยอนิจจานุปัสสนาว่า "**อนิมิตตมรรค**"

ลำดับเทศนาที่ได้กล่าวมาแล้วทั้งหมดนี้ พึงทราบว่าเป็นนัยแห่งพระบาลีเท่านั้น ส่วนนัยแห่งอรรถกถาอัฏฐสาลินี หน้า ๒๙๔ มี ๔,๐๐๐ นัย ดังนี้

นัยแห่งอรรถกถา ๔,๐๐๐ นัย

ในคัมภีร์อรรถกถา ได้แสดงวิธีการนับโลกุตตรจิตโดยไม่ได้ผสมกับฌาน ไว้ ๔,๐๐๐ นัย ดังนี้

สุญญตะ(ล้วนๆ) ๑ อัปปณิหิตะ ๑		=	๒
คูณด้วยปฏิปทา ๔		=	๘
นำ ๒ มาบวกกับ ๘	(๒ + ๘)	=	๑๐
นำมหานัย ๒๐ มาคูณ	(๑๐ x ๒๐)	=	๒๐๐
นำอธิบดี ๔ มาคูณ	(๒๐๐ x ๔)	=	๘๐๐
นำมหานัย ๒๐๐ มาบวกอธิบดี ๘๐๐	(๒๐๐ + ๘๐๐)	=	๑,๐๐๐
นำมาคูณด้วยมรรค ๔	(๑,๐๐๐ x ๔)	=	๔,๐๐๐

สรุปว่า โลกุตตรจิตที่ไม่ปะปนกับฌานซึ่งแสดงไว้ในอรรถกถามีนัยทั้งหมด ๔,๐๐๐ นัย ซึ่งก็เป็นเพียงตัวอย่างแห่งสังขยาวาระของพระอภิธรรม ซึ่งกว้างขวางพิสดารมาก ยิ่งถ้ามีภูมิปัญญามากเพียงใด ก็จะสามารถนับสังขยาวาระได้มากเพียงนั้น

ลักษณะพิเศษแห่งนยเทสนาในโลกุตตรจิต

ปัญญินทรีย์

ในชั้นโลกุตตรปฐมภูมิหรือชั้นโสดาปัตติมรรคนี้ มีการแสดงนัยแห่งเจตสิกเหมือนกับที่ทรงแสดงไว้ในปฐมกามาวจรจิต คือมีนัยรวม ๑๗ นัยเหมือนกัน แต่ว่าในธรรม ๕๖ ประการ ที่ทรงจำแนกออกมานั้น จะเห็นว่ามีอนัญญาตัญญัสสามีตินทรีย์ เพิ่มเข้ามาในอินทรียเภทนัย ซึ่งถ้าได้ศึกษาแล้วจะเข้าใจทันทีว่า ในภูมิขั้นนี้เป็นภูมิที่จะทำให้บรรลุคุณวิเศษซึ่งยังไม่เคยรู้มาก่อนเลย

มัชฌิมาปฏิปทา

นอกจากนี้จะเห็นว่า ในมรรคเภทนัยนั้น มีสัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ และ สัมมาอาชีวะ ซึ่งเพิ่มเข้ามาให้ครบองค์มรรค ๘ พอดี ข้อนี้จะทำให้ผู้ศึกษาเข้าใจได้ว่า ทางแห่งความหลุดพ้นจากวัฏฏทุกข์นั้น จะหย่อนยานเกินไปไม่ได้ หรือจะตึงเกินไปก็ไม่ได้ ที่จริงแล้วจะต้องเป็นมัชฌิมาปฏิปทา คือทางสายกลาง

ธรรมสำคัญที่ควรละ

นอกจากนี้จะเห็นว่าอกุศลธรรมอื่นๆ เช่น โลภะ โทสะ และมานะเป็นต้น ซึ่งเป็นธรรมที่ควรละในโลกุตตรปฐมภูมินี้มีอยู่ เหตุไฉนจึงทรงแสดงเจาะจงเอาเฉพาะทิฏฐิเจตสิกตัวเดียวเป็นตัวนำหน้าว่า “**ทิฏฺฐิคตานํ ปหานาย** = เพื่อละทิฏฐิทั้งหลาย ดังนี้เล่า” คำตอบก็คือ ถ้าได้ศึกษาคัมภีร์แล้วจะทำให้รู้ว่า ในบรรดาภารกิจทั่วไปที่เกี่ยวกับการหลุดพ้น ภารกิจที่สำคัญที่สุด คือการละทิฏฐิ

ในการละทิฏฐินั้น ถึงแม้ไม่ได้ระบุว่าเป็นทิฏฐิอันไหน ในจำนวนทิฏฐิ ๖๒ แต่ก็สามารถรู้ได้ว่า เป็นสักกายทิฏฐิ เพราะมีการแสดงสัมมาทิฏฐิ ซึ่งเป็นตัวละมิจฉาทิฏฐิไว้เป็นชั้นๆ แล้ว ดังนี้ กามาวจรสัมมาทิฏฐิ รูปาวจรสัมมาทิฏฐิ และ อรูปาวจรสัมมาทิฏฐิ (สัมมาทิฏฐิมี ๒ คือ โลกิยสัมมาทิฏฐิ และโลกุตตรสัมมาทิฏฐิ ชื่อว่าสัมมาทิฏฐิมีได้ด้วยการละมิจฉาทิฏฐิ แต่สำหรับโลกียสัมมาทิฏฐิเป็นสัมมาทิฏฐิที่ยังอยู่ใต้อำนาจของกิเลส ดังนั้น ถึงแม้จะสามารถละปริยุฏฐานทิฏฐิได้ แต่ก็ยังไม่สามารถละอนุสัยทิฏฐิได้ ส่วนโลกุตตรสัมมาทิฏฐินั้นปราศจากอนุสัยทั้งปวง เพราะฉะนั้น ทิฏฐิในคำว่า “**ทิฏฺฐิคตานํ ปหานาย**” จึงหมายถึงสักกายทิฏฐิซึ่งเป็นอนุสัย เป็นรากเหง้าของทิฏฐิทั้งปวง)

จริงอยู่ สักกายทิฏฐินั้น กล่าวโดยรวมหมายถึง ความเห็นที่เข้าไปยึดติดว่า “ขันธ์นี้มีอัตตาตัวตน” ถ้ามีความยึดมั่นเช่นนี้แล้ว เมื่อขันธ์ที่ตนหลงยึดติดนั้น เกิดมีความวิปริตเปลี่ยนแปลง เช่น แตกสลายหรือตายไป ก็เกิดความเห็นแตกแยกกัน คือ ฝ่ายหนึ่งเห็นว่า “ในขันธ์นี้มีอัตตาตั้งอยู่ตลอดไป” (สัสสตทิฏฐิ) อีกฝ่ายหนึ่งเห็นว่า “ขันธ์นี้ไม่มีอัตตาที่เที่ยงแท้ ดับแล้วย่อมขาดสูญ” (อุจเฉททิฏฐิ) และเมื่อความเห็นผิดทั้ง ๒ อย่างนี้เกิดขึ้น ทิฏฐิทั้งหลายที่เหลือก็ชื่อว่าเกิดขึ้นเช่นเดียวกัน

อนึ่ง เมื่อเราได้ศึกษาธรรมตามที่ทรงแสดงไว้ในธัมมสังคณีนี้แล้ว จะทำให้เกิดความสังเวชสลดใจว่า การที่บุคคลจะถอนสักกายทิฏฐิด้วยการให้ทาน รักษาศีล เจริญสมถภาวนา โดยยังมีความยึดมั่นในความสุขในภพต่อๆไป หรือเพื่อฤทธิ์เดชต่างๆ นั้น เป็นสิ่งที่ยังห่างไกลจากความเป็นจริงยิ่งนัก

เมื่อมรรคญาณเกิดขึ้น

ในชั้นปฐมภูมิ หรือเรียกว่า "**โสดาปัตติมรรค**" เมื่อสามารถกำหนดจิตให้ตั้งมั่นได้แล้ว ก็จะเกิดญาณ มองเห็นสภาพการเกิด-ดับของรูปนาม ไม่หลงยึดมั่นในบัญญัติเหมือนแต่ก่อน และเมื่อเพ่งพินิจดูรูปนามเหล่านั้นด้วยวิปัสสนาญาณ ก็จะเห็นแต่ความเกิดดับอยู่ทุกขณะ ไม่มีรูปนามอันใดตั้งอยู่เลย ครั้นเห็นแจ้งอย่างนี้แล้ว ย่อมเกิดความเบื่อหน่ายในรูปนาม เห็นเป็นสภาพ "สูญ ว่างเปล่า ปราศจากสาระ ปราศจากอัตตา" ยิ่งเมื่อได้กำหนดพิจารณามากเพียงใด ก็จะทำให้เกิดความสว่างยิ่งๆขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งจะทำให้เข้าใจรูปนามได้ทะลุปรุโปร่งว่า ไม่มีผู้ใดสามารถเนรมิตให้ความสุขที่แท้จริงได้ เพราะธรรมชาติหรือสภาวะของขันธ์นี้ก็คือทุกข์แท้ๆ นั่นเอง นี้เป็นการทำกิจของสัมมาทิฏฐิมรรคญาณ ซึ่งทันทีที่ญาณนี้เกิดขึ้น ความหลงติดในรูปนามในชั้นที่หนึ่งก็ถูกปลดออก ก็การปลดเปลื้องความหลงติดในรูปนามนี้ ท่านเรียกว่า การละสักกายทิฏฐิ ซึ่งตามความเป็นจริงแล้ว ไม่ใช่เฉพาะทิฏฐิเจตสิกเท่านั้นที่ถูกปลดออก แม้แต่อกุศลธรรมทั้งปวงที่เป็นเหตุนำไปสู่อบายก็ถูกปลดออกเช่นเดียวกัน

ที่กล่าวมานี้เป็นเพียงการปูทางไปสู่พระบาลีธัมมสังคณี ซึ่งได้หยิบยกการละทิฏฐิมาแสดงไว้แถวหน้า แต่แท้ที่จริงแล้ว ธรรมที่ปฏิบัติหน้าที่ปลดเปลื้องทิฏฐินั้น เป็นธรรมที่ควรจะต้องนำมาอธิบายขยายความจากพระสูตรต่างๆ ซึ่งกระจายอยู่ ในนิกายทั้ง ๕ นั่นเอง

ในชั้นทุติยภูมิ หรือที่เรียกว่า "**สกทาคามิมรรค**" นั้น ได้เบนเข็มมุ่งไปปหาน(ละ)โทสะกับกามราคะ แต่ก็ทำได้เพียงให้เบาบางลงเท่านั้น และนอกจากจะทำให้โทสะและกามราคะเบาบางลงแล้ว ยังสามารถทำให้กิเลสต่างๆ ที่เหลือเบาบางลงไปด้วย

ในชั้นตติยภูมิ หรือที่เรียกว่า "**อนาคามิมรรค**" นั้น ได้ลงมือปฏิบัติการขั้น เด็ดขาดกับกามราคะและโทสะ ถึงขั้นถอนรากถอนโคนกันทีเดียว พร้อมกันนั้นก็ได้ปฏิบัติการทำลายล้างกิเลสที่เป็นเหตุให้เกิดขึ้นในกามภูมิ เช่น โลภะ จนหมดสิ้น

ส่วนในชั้นจตุตถภูมิ หรือที่เรียกว่า "**อรหัตตมรรค**" นั้น ได้ทำการบดขยี้กิเลสทั้งหลาย เช่น รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ และอวิชชา ซึ่งเป็นกิเลสที่ยังไม่หมดฤทธิ์เดชให้หมดสิ้นไปจากจิตสันดานตลอดไป

เมื่อรากเหง้าของกิเลสถูกตัดขาดแล้ว รูปนามก็ถือว่าไม่มีทางที่จะเกิดขึ้นได้อีก ดุจไฟที่หมดเชื้อฉันนั้น นั่นย่อมหมายความว่า สังขารทั้งปวงได้ถึงซึ่งการดับแล้วนั่นเอง

อนึ่ง ในมรรคญาณทั้ง ๔ ดังกล่าวนั้น มีอริยสัจ ๔ เกิดขึ้นอย่างละ ๔ ครั้ง (คือ ทุกขสัจ สมุทยสัจ นิโรธสัจ และมรรคสัจ)

ความหมายของธรรมอื่นๆ ในจิตตุปปาทกัณฑ์นี้ เช่น อกุสลา ธมฺมา, อพฺยากตา ธมฺมา ก็พึงศึกษาโดยอาศัยนัยของ กุสลา ธมฺมา ที่ได้แสดงมาแล้วข้างต้น

๒. รูปกัณฑ์

ในจิตตุปปาทกัณฑ์ที่ผ่านมาทรงจำแนก กุศลจิต อกุศลจิต อัพยากตจิต พร้อมทั้งเจตสิกที่ประกอบในจิตนั้นๆ ไว้แล้วโดยละเอียด โดยวิธีการอนุวัตไหลไปตามหัวข้อเทศนา แต่ยังมิได้ทรงกล่าวถึง รูป และ นิพพาน ซึ่งทั้ง ๒ ประการนี้ ก็จัดเข้าในอัพยากตธรรมเหมือนกัน ดังนั้น เมื่อทรงประสงค์จะแสดง "**รูป**" โดยละเอียด จึงได้ตรัสรูปกัณฑ์นี้ขึ้นมา (ส่วน นิพพาน นั้น เป็นธรรมที่ไม่มีประเภท จึงมิทรงแสดงรวมไว้ในรูปกัณฑ์) โดยทรงจำแนกรูปเป็น ๑๑ นัย อันมีเอกกนัย รูปมีอย่างเดียวทุกนัย รูปมี ๒ อย่าง ...ฯลฯ... เอกาทสกนัย รูปมี ๑๑ อย่าง

แม้ว่ารูปจะมีหลายนัยก็ตาม แต่เมื่อรวมเฉพาะรูปซึ่งมีสภาพเดียวกันมาสงเคราะห์เข้าเป็นกลุ่มเป็นประเภทแล้ว ก็จะได้เพียง ๒๗ ประเภทเท่านั้น (เพราะไม่นับหทัยวัตถุ ดังที่ในคัมภีร์ธัมมสังคณีมูลฎีกา (หน้า ๑๙๓) และอนุฎีกา (หน้า ๑๗๕, ๒๐๓) ได้อธิบายถึงเหตุที่พระพุทธองค์มิทรงแสดงหทัยวัตถุไว้ในคัมภีร์ธัมมสังคณีนี้ ผู้ปรารถนาพึงศึกษาค้นคว้าได้จากคัมภีร์เหล่านั้น)

๓. นิกเขปกัณฑ์

ในธัมมสังคณีมีติกะทั้งหมด ๒๒ มีทุกะ ๑๔๒ แต่ใน ๒ กัณฑ์แรกที่ผ่านมานั้น พระพุทธองค์ได้ทรงจำแนกเฉพาะกุสลติกะเท่านั้น ส่วนติกะและทุกะที่เหลือยังมิได้ทรงแสดงไว้ ซึ่งความเป็นจริงแล้วติกะและทุกะที่เหลือนั้นเป็นธรรมที่พระพุทธองค์จะต้องนำมาแสดงโดยพิสดารเช่นกัน แต่พระองค์ก็มิได้ทรงกระทำเช่นนั้น แต่ทรงประสงค์ให้ข้อความของธรรมที่เหลือเหล่านั้นมีเนื้อหาไม่ย่อหรือพิสดารจนเกินไป จึงได้ตรัสนิกเขปกัณฑ์นี้ไว้เพียงพอเหมาะพอควร

คำว่า "**นิกเขปกัณฑ์**" นี้ เป็นกัณฑ์ที่แสดงติกะและทุกะทั้งหมดไว้อย่างสมบูรณ์ (รวมทั้งติกะที่ทรงแสดงไปแล้วในจิตตุปปาทกัณฑ์และรูปกัณฑ์ด้วย) ถึงแม้ว่าข้อปลีกย่อยจะแตกต่างกันออกไปตามหัวข้อของแต่ละเรื่องก็ตาม แต่โดยส่วนมากแล้ว ธรรมในกัณฑ์นี้ต่างก็ตั้งอยู่บนโครงสร้างพื้นฐานที่เหมือนกัน ๘ ประการ คือ

๑. **โดยมูล** เหตุ, รากเหง้า
๒. **โดยขันธ์** หมู่, กอง
๓. **โดยทวาร** ประตูรับอารมณ์
๔. **โดยภูมิ** สถานที่อุบัติ
๕. **โดยอรรถ** ความหมาย
๖. **โดยธรรม** องค์ธรรม
๗. **โดยนาม** ชื่อ
๘. **โดยลิงค์** ศัพท์, ลิงค์

ใน ๔ ข้อแรกนั้น มิได้มีความเกี่ยวข้องกับติกะและทุกะทั้งหมด ส่วน ๔ ข้อสุดท้ายล้วนมีความเกี่ยวข้องกับติกะและทุกะทั้งสิ้น ผู้ใดปรารถนาอยากจะรู้ ๔ ข้อแรก อันได้แก่ มูล, ขันธ์, ทวาร และภูมิ ขอเพียงแต่ศึกษากุสลติกะและเวทนาติกะเท่านั้น ก็สามารถมองเห็นได้เอย่างชัดเจน

๔. อัฏฐกถากัณฑ์

สำหรับมาติกาหรือสารบัญของคัมภีร์ธัมมสังคณีนี้ ประกอบด้วยติกะ ๒๒ และทุกะ ๑๔๒ หัวข้อ ซึ่งทั้งหมดนี้พระพุทธองค์ได้ทรงแสดงอธิบายไว้หมดแล้วใน ๓ กัณฑ์ที่ผ่านมา จึงถือได้ว่าการอธิบายหัวข้อมาติกานั้นได้จบลงแล้ว แต่ถึงจะเป็นเช่นนั้นก็ตาม สำหรับนักศึกษาพระอภิธรรมบางท่านแล้วยังเป็นการยากที่จะสามารถนับหรืออธิบายองค์ธรรมให้ถูกต้องได้ ด้วยว่าในจิตตุปปาทกัณฑ์และรูปกัณฑ์นั้นพระพุทธองค์ทรงแสดงจิต เจตสิก และรูปไว้โดยกระจายไปทั่ว ซึ่งเป็นการยากที่เราจะเก็บองค์ธรรมให้ถ้วนถี่ได้ ดังนั้น พระพุทธองค์จึงมีพระประสงค์ที่จะอธิบายขยายความของจิต เจตสิก และรูปเหล่านั้นให้ครบถ้วน จึงได้ตรัส อัฏฐกถากัณฑ์ ซึ่งเป็นกัณฑ์สุดท้ายในคัมภีร์ธัมมสังคณีนี้

ที่พระอรรถกถาจารย์ทั้งหลายได้กล่าวไว้ในอรรถกถาอัฏฐสาลินี หน้า ๔๐๓ ว่า “นิกเขปกัณฑ์เป็นกัณฑ์ที่อธิบายเนื้อหาของติกะและทุกะโดยไม่ย่อและไม่พิสดาร ส่วนอัฏฐกถากัณฑ์นี้ เป็นกัณฑ์ที่อธิบายเนื้อหาเดียวกันแต่เป็นการแสดงโดยย่อ” ดังนี้นั้น เป็นคำที่ท่านกล่าวโดยอ้างความมากน้อยของหน้าหนังสือพระบาลี และอ้างการที่ในอัฏฐกถากัณฑ์นั้นไม่ได้แสดงสุตตันติกมาติกาไว้ แต่จริงๆ แล้วในเรื่องที่เกี่ยวกับการประกาศสภาวธรรมของจิต เจตสิกนั้น อัฏฐกถากัณฑ์ถือได้ว่าเป็นกัณฑ์ที่พิสดารกว่านิกเขปกัณฑ์มากทีเดียว

ตัวอย่างเช่น ในการอธิบายเวทนาติกะ ในนิกเขปกัณฑ์ พระองค์ทรงแสดงจิต เจตสิกที่เป็นไปได้มาไว้รวมกันเป็นภูมิ ขันธ์ ส่วนในอัฏฐกถากัณฑ์นั้นทรงแสดง จิต เจตสิกที่สหรคตด้วยสุขเวทนา ทุกขเวทนา และอุเบกขาเวทนา พร้อมจำนวนองค์ธรรมด้วย

นอกจากนี้ในการที่ทรงแสดงวิตักกติกะในนิกเขปกัณฑ์นั้น ทรงแสดงโดยแบ่งเป็นภูมิ เป็นขันธ์ แต่มิได้กล่าวองค์ธรรมโดยละเอียด เหมือนในอัฏฐกถากัณฑ์นี้ ซึ่งทรงแสดงโดยระบุชื่อจิต เจตสิกไว้อย่างละเอียด แม้ในกรณีของปีติติกะเป็นต้น ก็เป็นเช่นนี้เหมือนกัน แต่ถึงอย่างไรก็ตาม ในบางที่ของนิกเขปกัณฑ์ เช่นตอนที่ว่าด้วยอาสวะ นิวรณ์ สังโยชน์ ฯลฯ นั้น จะเห็นว่า มีความยาวพิสดารกว่าอัฏฐกถากัณฑ์อยู่บ้างเล็กน้อย แต่ก็ไม่ได้แสดงจิต เจตสิก ไว้โดยละเอียดแต่ประการใด ยิ่งถ้าได้ศึกษาอารัมมณติกะในอัฏฐกถากัณฑ์แล้ว จะสามารถรู้ได้เลยว่า นิกเขปกัณฑ์นั้นแสดงไว้ย่อกว่าอัฏฐกถากัณฑ์มาก ยกตัวอย่างเช่น ในข้อธรรมว่า “ธรรมที่มีกามเป็นอารมณ์” ในนิกเขปกัณฑ์มิได้ทรงแสดงโดยระบุจิต เจตสิกไว้เลย แต่ตรงกันข้าม ในอัฏฐกถากัณฑ์นั้นได้แสดงโดยระบุจิต เจตสิกไว้โดยละเอียด

สรุปว่า ทั้งนิกเขปกัณฑ์และอัฏฐกถากัณฑ์นี้ ล้วนแต่เป็นกัณฑ์ที่แสดงอธิบายองค์ธรรมของติกะและทุกะด้วยกันทั้งนั้น เพียงแต่มีในบางส่วนบางตอนแห่งอัฏฐกถากัณฑ์ ซึ่งมีความลึกซึ้งกินความกว้างขวางกว่านิกเขปกัณฑ์มาก อีกทั้งทางด้านนิกเขปกัณฑ์เองก็แสดงไว้โดยย่อจนเกินไป พระพุทธองค์จึงต้องนำองค์ธรรมของติกะและทุกะจากนิกเขปกัณฑ์กลับมาแสดงในอัฏฐกถากัณฑ์อีก ส่วนเหตุผลที่ไม่ทรงนำสุตตันติกมาติกาจากนิกเขปกัณฑ์มาแสดงในกัณฑ์นี้อีกนั้น เป็นเพราะว่า ในอัฏฐกถากัณฑ์นี้พระองค์มีพระประสงค์ที่จะแสดงเฉพาะนัยแห่งพระอภิธรรมเท่านั้น ถ้าเราศึกษาสภาวะแห่งพระอภิธรรมจนเข้าใจดีแล้ว จะทำให้เราสามารถมองเห็นภาพแห่งความลุ่มลึกของอัฏฐกถากัณฑ์นี้ได้ว่า เป็นศูนย์รวมเนื้อหาสาระแห่งพระอภิธรรมจากปิฎกทั้ง ๓ เป็นสายเลือดสำคัญของพระอภิธรรม ๗ คัมภีร์ เป็น

นิสสัย(ที่พึ่งพิง)ของพระอรรถกถาจารย์ผู้รจนาคัมภีร์วัณณนาแห่งพระอภิธรรมได้เป็นอย่างดี จึงมีพระอรรถกถาจารย์บางท่านได้เขียนสรรเสริญอัฏฐกถากัณฑ์ ยกย่องประหนึ่งเป็นปิฎกทั้ง ๓

พระไตรปิฎกเล่มที่ ๓๕
พระอภิธรรม คัมภีร์ที่ ๒ วิภังค์

วิภังค์ เป็นคัมภีร์ที่ ๒ ของพระอภิธรรมปิฎก แปลตามศัพท์ว่า การจำแนก หรือ การแบ่ง หมายถึงคัมภีร์จำแนกสภาวธรรมให้กว้างขวางพิสดารยิ่งขึ้น แม้คัมภีร์พระอภิธรรมอื่นๆ ก็จำแนกสภาวธรรมเหมือนกัน แต่พระธรรมสังคาหกาจารย์ไม่เรียกคัมภีร์เหล่านั้นว่า “วิภังค์” เพราะว่าคัมภีร์เหล่านั้นได้จำแนกเฉพาะนัยแห่งพระอภิธรรมเท่านั้น ส่วนคัมภีร์วิภังค์นี้จำแนกทั้งนัยแห่งพระสูตร พระอภิธรรมและนัยแห่งการถามปัญหา ซึ่งถือว่าเป็นวิธีการจำแนกที่สมบูรณ์ที่สุด

วิภัชวาที

พระผู้มีพระภาคผู้ทรงแสดงคัมภีร์วิภังค์นี้ ทรงได้รับการยกย่องว่าเป็น วิภัชวาทีบุคคล (บุคคลผู้กล่าวจำแนก) เพราะทรงแสดงธรรมแยกแยะแจกแจงออกไปให้เห็นว่า สิ่งทั้งหลายเกิดจากส่วนประกอบย่อยๆ มาประชุมกัน เช่น แยกแยะกระจายนามรูป ออกเป็นขันธ์ ๕ อายตนะ ๑๒ เป็นต้น มีทั้งด้านที่เป็นคุณและด้านที่เป็นโทษ

ครั้งหนึ่ง อภัยราชกุมาร ผู้เป็นพระราชโอรสของพระเจ้าพิมพิสารทรงได้รับการยุยงจากนิครนถ์นาฏบุตรให้มาทูลถามพระผู้มีพระภาคว่า “พระองค์เคยตรัสคำที่นำมาซึ่งความไม่พอใจแก่ผู้อื่นบ้างหรือไม่”

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า พระองค์ไม่เคยตรัสคำอย่างคลุมเครือ หรือตรัสแต่ด้านเดียวแล้วยึดติดในทิฏฐิต่างๆ อันทำให้ไม่เข้าถึงความจริงแท้ตามสภาวะได้ (เอกังสิกวาทะ ม.ม. ๑๓/๘๓-๘๗/๖๑-๖๕) นอกจากนี้ยังได้ทรงแสดงไว้ในสุภสูตรว่า พระองค์ทรงเป็นวิภัชวาที (ม.ม. ๑๓/๔๖๓/๔๕๔) แม้ในสมัยพระเจ้าอโศกมหาราช พระราชาผู้ทรงอุปถัมภ์ในการทำสังคายนาครั้งที่ ๓ ในคราวที่ทำการคัดเลือกภิกษุจริงและภิกษุปลอม ก็ทรงใช้คำถามวิภัชวาทีนี้แหละเป็นเครื่องตัดสิน โดยถือว่า ถ้าผู้ใดตอบว่าพระผู้มีพระภาคเป็นวิภัชวาที ผู้นั้นก็จะได้รับการยอมรับว่าเป็นภิกษุจริง ถ้าตอบอย่างอื่น ถือว่าเป็นภิกษุปลอม

อนึ่ง ในพุทธคุณ ๙ ประการซึ่งเป็นพระดำรัส ก็มีคำว่า “***ภควา***” ซึ่งแปลตามศัพท์ว่า พระผู้ทรงจำแนก ข้อนี้แสดงให้เห็นว่า พระผู้มีพระภาคทรงเป็นวิภัชวาทีบุคคล มิใช่เอกังสวาทีบุคคล คือบุคคลผู้กล่าวยืนยันเพียงประเด็นเดียว เพราะฉะนั้น พระธรรมเทศนาจากพระโอษฐ์จึงเป็นธรรมะที่เปี่ยมไปด้วยมาตรฐานในระดับ **สุวิภัตตธรรม** คือเป็นธรรมที่ได้รับการจำแนกแยกแยะมาเป็นอย่างดี

ดังที่ทรงแสดงไว้ในฉัตตมาณวกวัตถุ (ขุ.วิ. ๒๖/๘๘๗/๙๑) จึงถือได้ว่าธรรมะของพระพุทธองค์นั้นล้วนเป็น **วิภังคธรรม** ทั้งสิ้น

จำนวนวิภังคสูตร

ตามที่ได้กล่าวไว้แล้วว่า พระธรรมคำสอนของพระพุทธองค์ล้วนแต่เป็นวิภังคธรรม โดยเฉพาะในพระสุตตันตปิฎกมีหลายสูตรที่ตั้งชื่อสูตรว่า วิภังคสูตร เช่น ในมัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก์ มี ๘ สูตร คือ จูฬกัมมวิภังคสูตร มหากัมมะวิภังคสูตร สฬายตนวิภังคสูตร อุทเทสวิภังคสูตร อรณวิภังคสูตร ธาตุวิภังคสูตร สัจจวิภังคสูตร และทักขิณาวิภังคสูตร ในสังยุตตนิกายมี ๗ สูตร อยู่ในนิทานวรรคมี ๑ สูตร คือ วิภังคสูตร และในมหาวารวรรคมี ๖ สูตร คือวิภังคสูตรในอวิชชาวรรค วิภังคสูตรในอนนุสสุตวรรค วิภังคสูตรที่ ๑ ที่ ๒ และที่ ๓ ในสุขินทริยวัตถุ และวิภังคสูตรในปาสาทกัมปนวรรค

ในพระวินัยปิฎก ข้อความที่อธิบายขยายสิกขาบททั้งหมดเรียกว่า **วิภังค์** ส่วนในพระอภิธรรมปิฎกเรียกคัมภีร์ที่ ๒ นี้ว่า **วิภังค์** ซึ่งเป็นคัมภีร์ที่มีเนื้อหากว้างพิสดารที่สุดในบรรดาพระธรรมเทศนาที่มีชื่อว่าวิภังค์

ที่ได้ชื่อว่า คัมภีร์วิภังค์

ในการตั้งชื่อคัมภีร์ของพระอภิธรรมปิฎกนั้น คัมภีร์ที่ ๑ ชื่อว่า ธัมมสังคณี หรือ ธัมมสังคหะ ซึ่งมีความหมายว่า เป็นคัมภีร์ที่ประมวลปรมัตถธรรมไว้โดยย่อ และคัมภีร์ที่ ๒ ชื่อว่า วิภังค์ ซึ่งมีความหมายว่า เป็นคัมภีร์อธิบายขยายความหรือจำแนก หัวข้อธรรมนั้น นับว่าเป็นชื่อที่เหมาะสมและถูกต้องตามรูปกระบวนการอธิบายธรรม ทุกประการ เพียงแต่เราได้ยินชื่อคัมภีร์ทั้งสองนี้ก็พอจะทราบได้ว่า มีความสัมพันธ์ เกี่ยวเนื่องกัน คือคัมภีร์วิภังค์นี้เป็นคัมภีร์ที่จำแนกอธิบายขยายปรมัตถธรรมที่ได้แสดงมาแล้วในคัมภีร์ธัมมสังคณี โดยได้นำเอาติกมาติกา ๒๒ หัวข้อ และทุกมาติกา ๑๐๐ หัวข้อ จากคัมภีร์ธัมมสังคณีซึ่งได้รวบรวมธรรมต่างๆ จากพระสูตร โดยแยกเป็นประเภทมีขันธ์ อายตนะ ธาตุ และสัจจะเป็นต้น และจัดรูปเป็นแม่แบบแห่งพระอภิธรรมแล้วนั้นมาจำแนกเป็นสุตตันตภาชนียนัยและปัญหาปุจฉกนัยต่อไป

ด้วยเหตุนี้ จึงพอสรุปได้ว่า คัมภีร์ธัมมสังคณีเป็นมาติกา เป็นอุทเทส เป็นสังขิตตะ และเป็นสังคหะของคัมภีร์วิภังค์นี้ ในทางตรงกันข้าม คัมภีร์วิภังค์เองก็เป็นวิตถาระ เป็นนิทเทส และเป็นวิภังค์ของคัมภีร์ธัมมสังคณีเช่นกัน เพราะฉะนั้น ในฐานะที่เป็นคัมภีร์อธิบายจำแนกข้อความในคัมภีร์ธัมมสังคณี คัมภีร์ที่ ๒ นี้จึงชื่อว่า วิภังค์ ดังกล่าวมา

วิภังค์ ๑๘

พระผู้มีพระภาคทรงแสดงวิภังค์ไว้ ๑๘ วิภังค์ ดังนี้

๑.	ขันธวิภังค์	การจำแนกขันธ์
๒.	อายตนวิภังค์	การจำแนกอายตนะ
๓.	ธาตุวิภังค์	การจำแนกธาตุ
๔.	สัจจวิภังค์	การจำแนกสัจจะ

๕.	อินทริยวิภังค์	การจำแนกอินทรีย์
๖.	ปฏิจจสมุปปาทวิภังค์	การจำแนกปฏิจจสมุปบาท
๗.	สติปัฏฐานวิภังค์	การจำแนกสติปัฏฐาน
๘.	สัมมัปปธานวิภังค์	การจำแนกสัมมัปปธาน
๙.	อิทธิปาทวิภังค์	การจำแนกอิทธิบาท
๑๐.	โพชฌังควิภังค์	การจำแนกโพชฌงค์
๑๑.	มัคคังควิภังค์	การจำแนกองค์มรรค
๑๒.	ฌานวิภังค์	การจำแนกฌาน
๑๓.	อัปปมัญญาวิภังค์	การจำแนกอัปปมัญญา
๑๔.	สิกขาปทวิภังค์	การจำแนกสิกขาบท
๑๕.	ปฏิสัมภิทาวิภังค์	การจำแนกปฏิสัมภิทา
๑๖.	ญาณวิภังค์	การจำแนกญาณ
๑๗.	ขุททกวัตถุวิภังค์	การจำแนกอกุศลธรรมต่างๆ
๑๘.	ธัมมหทยวิภังค์	การจำแนกธรรมอันเปรียบเสมือนดวงใจ

สาเหตุที่ทรงแสดงวิภังค์ไว้ ๑๘ วิภังค์

พระผู้มีพระภาคทรงแสดงธัมมสังคณี หรือที่เรียกอีกชื่อว่าคัมภีร์ธัมมสังคหะไว้เป็น ๔ กัณฑ์ เพื่อให้สอดคล้องกับอริยสัจ ๔ และแสดงวิภังค์ไว้ ๑๘ วิภังค์ เพื่อให้สอดคล้องกับอาเวณิกธรรม ๑๘ (อภิ.มูลฎีกา ๒/๒) ซึ่งเป็นคุณสมบัติเฉพาะของพระพุทธเจ้า ที่มีอยู่โดยครบถ้วนในพระพุทธองค์ คือ

๑. **อตีตํเส อปฺปฏิหตํ ญาณํ**
พระญาณที่หยั่งรู้สรรพสิ่งในอดีตได้ โดยตลอดปลอดจากสิ่งกีดกัน

๒. **อนาคตํเส อปฺปฏิหตํ ญาณํ**
พระญาณที่หยั่งรู้สรรพสิ่งในอนาคตได้ โดยตลอดปลอดจากสิ่งกีดกัน

๓. **ปจฺจุปฺปนฺนํเส อปฺปฏิหตํ ญาณํ**
พระญาณที่หยั่งรู้สรรพสิ่งในปัจจุบันได้ โดยตลอดปลอดจากสิ่งกีดกัน

๔. **สพฺพํ กายกมฺมํ ญาณปุพฺพงฺคมํ ญาณานุปริวตฺตํ**
ทรงมีพระกิริยาอาการทางกายทุกอย่าง อยู่ภายใต้การควบคุมของพระญาณ

๕. **สพฺพํ วจีกมฺมํ ญาณปุพฺพงฺคมํ ญาณานุปริวตฺตํ**
ทรงมีพระกิริยาอาการทางวาจาทุกอย่าง อยู่ภายใต้การควบคุมของพระญาณ

๖. **สพฺพํ มโนกมฺมํ ญาณปุพฺพงฺคมํ ญาณานุปริวตฺตํ**
ทรงมีมโนกรรมทุกอย่างอยู่ภายใต้การควบคุมของพระญาณ

๗. **นตฺถิ ฉนฺทสฺส หานิ**
มิทรงมีความท้อพระทัยในการที่จะบำเพ็ญประโยชน์แก่สัตว์โลก

๘. **นตฺถิ ธมฺมเทสนาย หานิ**
มิทรงหมดพระปรีชาสามารถในการแสดงธรรม

๙. **นตฺถิ วีริยสฺส หานิ**
มิทรงหมดความเพียรในการที่จะบำเพ็ญประโยชน์แก่สัตว์โลก

๑๐. **นตฺถิ สมาธิสฺส หานิ**
มิทรงเสื่อมจากสมาธิ

๑๑. **นตฺถิ วิปสฺสนาปญฺญาย หานิ**
มิทรงเสื่อมจากวิปัสสนาปัญญา

๑๒. **นตฺถิ วิมุตฺติยา หานิ**
มิทรงเสื่อมจากวิมุตติคืออรหัตตผล

๑๓. **นตฺถิ ทวา**
มิทรงมีการละเล่นสนุกสนาน

๑๔. **นตฺถิ รวา**
มิทรงมีการกระทำที่พลาดพลั้งเพราะขาดสติ

๑๕. **นตฺถิ อผุฏฺ**
มิทรงปราศจากพระปัญญาความคิด

๑๖. **นตฺถิ เวคายิตตฺตํ**
มิทรงมีพระอาการลุกลี้ลุกลน

๑๗. **นตฺถิ อพฺยาวฏมโน**
มิทรงมีความคิดอันปราศจากประโยชน์

๑๘. **นตฺถิ อปฺปฏิสงฺขานุเปกฺขา**
มิทรงมีความวางเฉยอันปราศจากพระวิจารณญาณ

พระวิจารณญาณ

กฎเกณฑ์การจัดลำดับวิภังค์

ในการแสดงวิภังค์ทั้ง ๑๘ นั้น ท่านวางลำดับไว้อย่างมีระเบียบแบบแผน ไม่มีความลักลั่น ไม่มีความเกลื่อนกล่นกระจัดกระจาย มีระบบ และเหมาะสมกับบุคคลที่ทรงจำแนกไว้ ๓ ประเภท คือ

๑. **ติกขินทริยบุคคล** บุคคลผู้มีปัญญาเฉียบแหลม
๒. **มัชฌิมินทริยบุคคล** บุคคลผู้มีปัญญาปานกลาง
๓. **มุทินทริยบุคคล** บุคคลผู้มีปัญญาเชื่องช้า

การแบ่งวิภังค์นี้ ทรงแบ่งไว้ตามภูมิปัญญาของบุคคล ๓ ประเภท และทรงจำแนกไว้ตามที่ทรงเห็นว่าเหมาะสมดังนี้

๑. ขันธวิภังค์

ขันธวิภังค์ เหมาะสำหรับบุคคลผู้ที่มีปัญญาเฉียบแหลม เนื่องจากว่าบุคคลผู้มีปัญญาเฉียบแหลมนั้นเป็นประเภทบุคคลที่มีเชาว์ปัญญารวดเร็วต่อการรับรู้ เพียงแต่หัวข้อธรรมมากระทบโสตก็สามารถเข้าใจเนื้อหาของธรรมนั้นโดยทะลุปรุโปร่งจึงเป็นวิภังค์ที่เหมาะสำหรับการฟังธรรมโดยย่อ ๆ และบุคคลเหล่านี้มักเป็นผู้ที่นิยมธรรมะสั้นๆ เป็นส่วนมาก

พระพุทธองค์ทรงเห็นว่าการแสดงธรรมโดยย่อนี้ เหมาะสำหรับบุคคลประเภทนี้โดยแท้ ดังนั้นจึงทรงนำขันธวิภังค์ซึ่งเป็นวิภังค์ที่ประมวลปรมัตถธรรมทั้งหมดมาแสดงไว้โดยย่อก่อนวิภังค์อื่น ๆ การที่ทรงแสดงขันธ์ ๕ ไว้อย่างย่อในขันธวิภังค์นี้ เป็นการแสดงตามธรรมเนียมของชาวโลกที่เมื่อเห็นว่าสิ่งไหนที่จะสามารถทำให้เสร็จเร็วกว่า ก็มักจะลงมือทำสิ่งนั้นก่อน แล้วจึงค่อยทำสิ่งที่เสร็จช้าภายหลัง

๒. อายตนวิภังค์

อายตนวิภังค์ เหมาะสำหรับบุคคลผู้มีปัญญาปานกลาง ทรงแสดงอายตนวิภังค์ถัดจากขันธวิภังค์ เพราะอายตนวิภังค์เป็นวิภังค์ระดับปานกลาง คือไม่สั้นและไม่ยาวเกินไป เป็นการแบ่งธรรมออกเป็นอายตนะ ๑๒ ให้พอเหมาะกับผู้มีภูมิปัญญาระดับปานกลาง

๓. ธาตุวิภังค์

ธาตุวิภังค์ เหมาะสำหรับบุคคลที่มีปัญญาเชื่องช้า เนื่องจากธาตุวิภังค์เป็นการแบ่งสภาวธรรมออกตามความสามารถแห่งภูมิปัญญาของผู้มีปัญญาเชื่องช้า จึงต้องแบ่งให้ละเอียดกว่าวิภังค์ก่อน ๆ

๔. สัจจวิภังค์

สัจจวิภังค์ เป็นวิภังค์ที่ทรงแสดงถัดจากธาตุวิภังค์ เป็นการแบ่งธรรมโดยสัจจะ ๔ เพราะทรงมีเหตุผลว่า เมื่อบุคคลสามารถแทงตลอดถึงความเกิดดับและสาเหตุของความเกิดดับแห่งขันธ์ อายตนะและธาตุทั้งหลายแล้วเท่านั้น จึงจะสามารถรู้ธรรมตามสภาพที่เป็นจริงได้โดยถูกต้อง ดังนั้นจึงทรงแสดงต่อจากขันธ์ อายตนะและธาตุ

๕. อินทริยวิภังค์

การที่จะสามารถแทงตลอดสัจจธรรมทั้งหลายได้ จะต้องอาศัยอินทรีย์เป็นกรณีพิเศษจึงจะสามารถทำได้ ดังนั้นจึงทรงแสดงอินทริยวิภังค์ถัดจากสัจจวิภังค์

๖. ปฏิจจสมุปปาทวิภังค์

ปฏิจจสมุปปาทวิภังค์ หมายถึงวิภังค์ที่ทรงจำแนกธรรมที่เป็นเหตุและธรรมที่เป็นผล (ปัจจัยกับ

ปัจจุปบัน) ธรรมชาติของสภาวธรรมที่ท่านเรียกว่าอินทรีย์นั้น เป็นธรรมที่เนื่องด้วยเหตุและผล คือ เป็นธรรมที่เกิดขึ้นอาศัยซึ่งกันและกัน จึงทรงวางปฏิจจสมุปปาทวิภังค์ไว้ท้ายอินทริยวิภังค์

๗-๑๑. สติปัฏฐานวิภังค์ - มัคคังควิภังค์

เนื่องจากตั้งแต่ สติปัฏฐานวิภังค์ ถึง มัคคังควิภังค์ เป็นธรรมที่นับเข้าในโพธิปักขิยธรรม ธรรมดาการที่จะบรรลุธรรมได้นั้นจะขาดโพธิปักขิยธรรมไม่ได้เลย บุคคลจะต้องเจริญโพธิปักขิยธรรมเป็นหลัก จึงจะสามารถบรรลุมรรคผลได้ ด้วยเหตุที่หมวดธรรมดังกล่าวมีความสำคัญต่อการบรรลุ จึงทรงแสดงธรรมเหล่านี้ไว้ถัดจากปฏิจจสมุปปาทวิภังค์

๑๒-๑๓. ฌานวิภังค์-อัปปมัญญาวิภังค์

ฌานในฌานวิภังค์นั้น โดยองค์ธรรมหมายถึงสมาธิขันธ์ อัปปมัญญาในอัปปมัญญาวิภังค์นั้น หมายถึงจิตตวิสุทธิ ธรรมทั้งสองนี้มีความเกื้อกูลแก่การเจริญโพธิปักขิยธรรมอย่างมาก ด้วยเหตุนั้น จึงทรงแสดงไว้ท้ายโพธิปักขิยธรรม

๑๔. สิกขาปทวิภังค์

สิกขาปทวิภังค์ เป็นวิภังค์ที่จำแนกศีลสิกขาบท มีปาณาติปาตาเวรมณีสิกขาบท เป็นต้น เพราะการที่จะเจริญสมาธิและจิตตวิสุทธิให้ได้อย่างบริบูรณ์นั้น จะต้องมีศีลบริสุทธิ์เสียก่อน ดังนั้น ด้วยเหตุที่ศีลมีความสำคัญต่อสมาธิและจิตตวิสุทธิตามที่กล่าวมานี้ พระพุทธองค์จึงตรัสไว้ถัดจากฌานวิภังค์และอัปปมัญญาวิภังค์

๑๕-๑๖. ปฏิสัมภิทาวิภังค์-ญาณวิภังค์

เนื่องจากปฏิสัมภิทาญาณทั้ง ๔ ประการ ได้แก่ อัตถปฏิสัมภิทาญาณ ธัมมปฏิสัมภิทาญาณ นิรุตติปฏิสัมภิทาญาณ และปฏิภาณปฏิสัมภิทาญาณนั้น โดยส่วนมากนิยมเรียกว่า ปฏิสัมภิทา ๔ ไม่มีคำว่า "ญาณ" แต่ที่ใส่ญาณเข้ามา ณ ที่นี้ก็เพื่อให้รู้ว่าองค์ธรรมแท้ๆ ของคำว่าปฏิสัมภิทานั้น ได้แก่ญาณหรือปัญญา เป็นเพียงผลวิบากของฌานและอัปปมัญญาที่บุคคลผู้มีศีลบริสุทธิ์เพียรพยายามเจริญจนได้มา ดังนั้น เหตุที่ธรรมเหล่านี้มีความเกี่ยวข้องกันโดยตรง จึงทรงแสดงปฏิสัมภิทาวิภังค์ไว้ต่อจากสิกขาปทวิภังค์

๑๗. ขุททกวัตถุวิภังค์

ขุททกวัตถุวิภังค์ เป็นวิภังค์ที่กล่าวถึงหมวดธรรมที่ควรละ ควรขจัดให้ออกไปจากทางดำเนินเพื่อไปสู่การบรรลุปฏิสัมภิทาญาณทั้ง ๔ ประการ ด้วยเหตุนั้นจึงแสดงไว้ท้ายปฏิสัมภิทาวิภังค์ อนึ่ง ขุททกศัพท์ในที่นี้มีความหมายว่าเล็กๆ น้อยๆ หรือเลวทราม คือวิภังค์นี้เป็นวิภังค์ที่พระพุทธองค์ทรงจำแนกอกุศลธรรมอันต่ำทรามไว้โดยประการต่างๆ

๑๘. ธัมมหทยวิภังค์

ธัมมหทยวิภังค์ เป็นวิภังค์สุดท้ายแห่งวิภังค์ทั้งปวง ได้ตรัสแสดงไว้เพราะทรงเห็นว่า เมื่อเวไนยสัตว์ได้สดับวิภังค์ต่างๆ โดยละเอียดพิสดารมาตามลำดับแล้ว ต่อไปนี้ก็น่าจะสามารถเข้าใจธรรมแม้โดยย่อๆ ได้ จึงได้ตรัสจำแนกธรรมมีขันธ์เป็นต้นไว้ โดยภูมิของสัตว์และชนิดของสัตว์ที่อาศัยอยู่ในภูมินั้นๆ

คำว่า **ธัมมหทยวิภังค์** แปลว่า กัณฑ์ที่จำแนกหัวใจธรรม จริงอยู่ วิภังค์ทั้ง ๑๗ ที่ได้อธิบายไปแล้วนั้น แม้พระอริยสาวกก็สามารถแสดงได้ตามภูมิปัญญาของตน แต่สำหรับเรื่องภพภูมิ ๓๑ ก็ดี เรื่องสัตว์ผู้บังเกิดในภพภูมินั้นๆ ก็ดี เรื่องของกรรมซึ่งเป็นเหตุให้ไปบังเกิดในภพภูมินั้นๆ ก็ดี เป็นวิสัยของพระสัพพัญญูพุทธเจ้าเท่านั้น พระสาวกทั่วไปไม่สามารถแสดงให้ครบบริบูรณ์ได้ จึงถือว่าธรรมเหล่านี้มีความสำคัญยิ่งดุจหัวใจในร่างกายของเหล่าสัตว์ และด้วยอุปมาอันนี้เองที่ทำให้ท่านเรียกธรรมเหล่านี้ว่า **ธัมมหทัย** และเรียกกัณฑ์ที่แสดงธัมมหทัยดังกล่าวนั้นว่า ธัมมหทยวิภังค์

พระไตรปิฎกเล่มที่ ๓๖
พระอภิธรรม คัมภีร์ที่ ๓-๔ ธาตุกถา บุคคลบัญญัติ

ธาตุกถา (ธา)

๑. ความหมาย

คำว่า **ธาตุ** แปลว่า สภาวะที่ทรงลักษณะเฉพาะของตัวเองไว้ หมายถึงสิ่งที่ดำรงอยู่ตามสภาพของตนหรือตามธรรมดาของเหตุปัจจัย สิ่งที่เป็นมูลเดิม หรือสิ่งที่ถือว่าเป็นส่วนสำคัญที่คุมกันเป็นร่างของคน สัตว์ และสิ่งทั้งหลาย ได้แก่ ธาตุ ๔ ธาตุ ๖ และธาตุ ๑๘

ธาตุ ๔

๑. **ปฐวีธาตุ** ได้แก่ สภาวะที่แผ่ไปหรือกินเนื้อที่ เรียกกันเป็นสามัญว่าธาตุดิน
๒. **อาโปธาตุ** ได้แก่ สภาวะที่เอิบอาบดูดซึม เรียกกันเป็นสามัญว่าธาตุน้ำ
๓. **เตโชธาตุ** ได้แก่ สภาวะที่ทำให้ร้อน เรียกกันเป็นสามัญว่าธาตุไฟ
๔. **วาโยธาตุ** ได้แก่ สภาวะที่ทำให้เคลื่อนไหว เรียกกันเป็นสามัญว่าธาตุลม

ธาตุ ๖

ธาตุที่ ๑-๔ เหมือนกับธาตุ ๔ ข้างต้น เพิ่มอากาสธาตุและวิญญาณธาตุเข้าไป **อากาสธาตุ** ได้แก่ สภาวะที่ว่าง **วิญญาณธาตุ** ได้แก่ สภาวะที่รู้แจ้งอารมณ์หรือธาตุรู้

ธาตุ ๑๘

๑.	จักขุธาตุ	ธาตุคือจักขุ (ตา)
๒.	โสตธาตุ	ธาตุคือโสตะ (หู)
๓.	ฆานธาตุ	ธาตุคือฆานะ (จมูก)
๔.	ชิวหาธาตุ	ธาตุคือชิวหา (ลิ้น)
๕.	กายธาตุ	ธาตุคือกาย
๖.	รูปธาตุ	ธาตุคือรูป
๗.	สัททธาตุ	ธาตุคือสัททะ (เสียง)
๘.	คันธธาตุ	ธาตุคือคันธะ (กลิ่น)
๙.	รสธาตุ	ธาตุคือรส
๑๐.	โผฏฐัพพธาตุ	ธาตุคือสิ่งที่สัมผัส (เย็น ร้อน อ่อน แข็ง)
๑๑.	จักขุวิญญาณธาตุ	ธาตุคือจักขุวิญญาณ
๑๒.	โสตวิญญาณธาตุ	ธาตุคือโสตวิญญาณ
๑๓.	ฆานวิญญาณธาตุ	ธาตุคือฆานวิญญาณ
๑๔.	ชิวหาวิญญาณธาตุ	ธาตุคือชิวหาวิญญาณ
๑๕.	กายวิญญาณธาตุ	ธาตุคือกายวิญญาณ
๑๖.	มโนธาตุ	ธาตุคือมโน
๑๗.	มโนวิญญาณธาตุ	ธาตุคือมโนวิญญาณ
๑๘.	ธัมมธาตุ	ธาตุคือธรรมารมณ์

คำว่า **ธาตุกถา** แปลว่า คำอธิบายเรื่องธาตุ ในที่นี้เป็นชื่อปกรณ์หรือคัมภีร์ที่ ๓ ของพระอภิธรรมปิฎก เป็นคัมภีร์ที่พระผู้มีพระภาคทรงนำสภาวธรรมแม่บทที่เรียกว่ามาติกา จำนวน ๓๗๑ บท คืออัพภันตรมาติกา (สภาวธรรมแม่บทของคัมภีร์นี้เอง) จำนวน ๑๐๕ บท และพาหิรมาติกา (สภาวธรรมแม่บทจากคัมภีร์ธัมมสังคณี) จำนวน ๒๖๖ บท มาแสดงด้วยวิธีการหรือนัยต่างๆ ๑๔ นัย เช่น ทรงแสดงด้วยนัยที่ ๑ ว่า สภาวธรรมแม่บทเหล่านี้ บทไหนสงเคราะห์เข้าได้กับขันธ์เท่าไร เข้าได้กับอายตนะเท่าไร และเข้าได้กับธาตุเท่าไร และสงเคราะห์เข้าไม่ได้กับขันธ์ อายตนะ และธาตุเท่าไร กล่าวคือ ทรงกำหนดให้ธรรม ๓ หมวด คือ ขันธ์ ๕ อายตนะ ๑๒ และธาตุ ๑๘ เป็นบทยืนสำหรับเทียบว่า สภาวธรรมแม่บท ๓๗๑ บทนั้น บทไหนสงเคราะห์หรือประกอบเข้าได้กับธรรม ๓ หมวดนี้ หมวดละเท่าไร สงเคราะห์หรือประกอบเข้าไม่ได้เท่าไร คัมภีร์นี้จึงไม่ใช่ว่าด้วยธาตุเพียงอย่างเดียว ที่จริงแล้วว่าด้วยขันธ์และอายตนะด้วย แต่ที่ตั้งชื่อว่าธาตุกถา เพราะเน้นเรื่องธาตุมากกว่าธรรมอีก ๒ หมวด วิธีตั้งชื่อแบบนี้เรียกว่าตั้งตามสาติสยนัย คือนัยที่ยิ่งกว่า (มูล. ฏีกา ๓/๑-๒)

เนื่องจากขันธ์ อายตนะ และธาตุ เป็นบทยืนของคัมภีร์นี้จึงควรแนะนำไว้ก่อน เพื่อให้กำหนดจำไว้ให้แม่นยำ มิฉะนั้นจะไม่เข้าใจเรื่องได้ดีพอ ธาตุ ๑๘ ได้แนะนำไว้แล้ว ต่อไปขอแนะนำขันธ์ ๕ และอายตนะ ๑๒

ขันธ์ ๕

๑. รูปขันธ์ กองรูป
๒. เวทนาขันธ์ กองเวทนา
๓. สัญญาขันธ์ กองสัญญา
๔. สังขารขันธ์ กองสังขาร
๕. วิญญาณขันธ์ กองวิญญาณ

แต่ละขันธ์หรือแต่ละกองมีองค์ธรรมอะไรบ้าง ขอให้ศึกษาโดยละเอียดจะเป็นประโยชน์อย่างยิ่ง

อายตนะ ๑๒

ที่	อายตนะภายใน ๖	อายตนะภายนอก ๖
๑	**จักขายตนะ** อายตนะคือตา	**รูปายตนะ** อายตนะคือรูป
๒	**โสตายตนะ** อายตนะคือหู	**สัททายตนะ** อายตนะคือเสียง
๓	**ฆานายตนะ** อายตนะคือจมูก	**คันธายตนะ** อายตนะคือกลิ่น
๔	**ชิวหายตนะ** อายตนะคือลิ้น	**รสายตนะ** อายตนะคือรส
๕	**กายายตนะ** อายตนะคือกาย	**โผฏฐัพพายตนะ** อายตนะคือสัมผัส
๖	**มนายตนะ** อายตนะคือใจ	**ธัมมายตนะ** อายตนะคือธรรมารมณ์

ในอายตนะทั้ง ๑๒ นี้ อายตนะแต่ละอย่างมีองค์ธรรมอะไรบ้าง ควรศึกษาไว้ก่อนเพราะมีรายละเอียดมาก เช่น ธัมมายตนะมีองค์ธรรม ๒ กลุ่ม กลุ่มหนึ่งได้แก่ สุขุมรูป ๑๖ และนิพพาน อีกกลุ่มหนึ่งได้แก่เจตสิก ๕๒ ทั้ง ๒ กลุ่มนี้วิปปยุตจากกัน

อนึ่ง สภาวธรรม ๓ หมวดนี้ นอกจากเป็นบทยืนสำหรับเทียบกับสภาวธรรมแม่บทอื่นๆ แล้ว ยังเป็นสภาวธรรมแม่บทสำหรับยกเป็นมูลบทหรือบทตั้งในการจำแนกสภาวธรรมตามวิธีการของแต่ละนัยด้วย

๒. เนื้อหาของธาตุกถา

ธาตุกถา แบ่งเป็น ๒ ภาค คือภาคอุทเทสและภาคนิทเทส

ก. **ภาคอุทเทส** ได้แก่ ภาคที่ทรงแสดงสภาวธรรมแม่บท หรือมาติกา พร้อมทั้งวิธีการจำแนกสภาวธรรมโดยย่อให้เห็นโครงสร้างของคัมภีร์นี้

ข. **ภาคนิทเทส** ได้แก่ ภาคที่ทรงแสดงการจำแนกโดยละเอียดด้วยวิธีการต่างๆ ที่เรียกว่านัยถึง ๑๔ นัย ทำให้มีเนื้อหา ๑๔ บท

๓. ภาคอุทเทส ๕ มาติกา

๓.๑. นยมาติกา

นยมาติกา แปลว่า สภาวธรรมแม่บทที่เป็นนัยหรือวิธีการ หมายถึงวิธีการจำแนก หรือจัด

หมวดหมู่สภาวธรรมแม่บทจำนวน ๓๗๑ บท (อัพภันตรมาติกา ๑๐๕ บท พาหิรมาติกา ๒๖๖ บท) เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า มูลมาติกา คือสภาวธรรมแม่บทที่เป็นเค้าโครงของธาตุกถามี ๑๔ นัย คือ

๑. **สงฺคโห อสงฺคโห**
สภาวธรรมที่สงเคราะห์เข้าได้ (และ) สภาวธรรมที่สงเคราะห์เข้าไม่ได้ เรียกว่า สังคหาสังคหนัย

๒. **สงฺคหิเตน อสงฺคหิตํ**
สภาวธรรมที่สงเคราะห์เข้าไม่ได้กับสภาวธรรมที่สงเคราะห์เข้าได้ เรียกว่า สังคหิเตนอสังคหิตนัย

๓. **อสงฺคหิเตน สงฺคหิตํ**
สภาวธรรมที่สงเคราะห์เข้าได้กับสภาวธรรมที่สงเคราะห์เข้าไม่ได้ เรียกว่า อสังคหิเตนสังคหิตนัย

๔. **สงฺคหิเตน สงฺคหิตํ**
สภาวธรรมที่สงเคราะห์เข้าได้กับสภาวธรรมที่สงเคราะห์เข้าได้ เรียกว่า สังคหิเตนสังคหิตนัย

๕. **อสงฺคหิเตน อสงฺคหิตํ**
สภาวธรรมที่สงเคราะห์เข้าไม่ได้กับสภาวธรรมที่สงเคราะห์เข้าไม่ได้ เรียกว่า อสังคหิเตนอสังคหิตนัย

๖. **สมฺปโยโค วิปฺปโยโค**
สภาวธรรมที่ประกอบเข้าได้ (และ) สภาวธรรมที่ประกอบเข้าไม่ได้ เรียกว่า สัมปโยควิปปโยคนัย

๗. **สมฺปยุตฺเตน วิปฺปยุตฺตํ**
สภาวธรรมที่ประกอบเข้าไม่ได้กับสภาวธรรมที่ประกอบเข้าได้ เรียกว่า สัมปยุตเตนวิปปยุตตนัย

๘. **วิปฺปยุตฺเตน สมฺปยุตฺตํ**
สภาวธรรมที่ประกอบเข้าได้กับสภาวธรรมที่ประกอบเข้าไม่ได้ เรียกว่า วิปปยุตตสัมปยุตตนัย

๙. **สมฺปยุตฺเตน สมฺปยุตฺตํ**
สภาวธรรมที่ประกอบเข้าได้กับสภาวธรรมที่ประกอบเข้าได้ เรียกว่า สัมปยุตตสัมปยุตตนัย

๑๐. **วิปฺปยุตฺเตน วิปฺปยุตฺตํ**
สภาวธรรมที่ประกอบเข้าไม่ได้กับสภาวธรรมที่ประกอบเข้าไม่ได้ เรียกว่า วิปปยุตตวิปปยุตตนัย

๑๑. **สงฺคหิเตน สมฺปยุตฺตํ วิปฺปยุตฺตํ**
สภาวธรรมที่ประกอบเข้าได้ (และ)สภาวธรรมที่ประกอบเข้าไม่ได้ กับสภาวธรรมที่สงเคราะห์เข้าได้ เรียกว่า สังคหิเตนสัมปยุตตวิปปยุตตนัย

๑๒. **สมฺปยุตฺเตน สงฺคหิตํ อสงฺคหิตํ**
สภาวธรรมที่สงเคราะห์เข้าได้ (และ)สภาวธรรมที่สงเคราะห์เข้าไม่ได้ กับสภาวธรรมที่ประกอบเข้าได้ เรียกว่า สัมปยุตเตนสังคหิตาสังคหิตนัย

๑๓. **อสงฺคหิเตน สมฺปยุตฺตํ วิปฺปยุตตํ**
สภาวธรรมที่ประกอบเข้าได้ (และ)สภาวธรรมที่ประกอบเข้าไม่ได้ กับสภาวธรรมที่สงเคราะห์เข้าไม่ได้ เรียกว่า อสังคหิเตนสัมปยุตตวิปปยุตตนัย

๑๔. **วิปฺปยุตฺเตน สงฺคหิตํ อสงฺคหิตํ**
สภาวธรรมที่สงเคราะห์เข้าได้ (และ)สภาวธรรมที่สงเคราะห์เข้าไม่ได้ กับสภาวธรรมที่ประกอบเข้าไม่ได้ เรียกว่า วิปปยุตเตนสังคหิตาสังคหิตนัย

สังคหะ ๔ แบบ

คำว่า **สงฺคโห** หรือที่แปลว่าสงเคราะห์ หมายถึง การรวมเข้า เป็นวิธีการจัดหมวดหมู่สภาวธรรม ซึ่งคัมภีร์อรรถกถาชื่อปัญจปกรณ์ อธิบายไว้ว่า มี ๔ แบบ คือ

๑. **ชาติสงฺคโห** แปลว่า สงเคราะห์ตามชาติ หมายถึงสงเคราะห์สภาวธรรมที่เป็นชาติเดียวกันเข้าด้วย เช่น สงเคราะห์สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ เข้าในสีลขันธ์ เหมือนสงเคราะห์กษัตริย์เข้าในกษัตริย์ พราหมณ์เข้าในพราหมณ์ แพศย์เข้าในแพศย์ และศูทรเข้าในศูทรด้วยกัน

๒. **สญฺชาติสงฺคโห** แปลว่า สงเคราะห์ตามสัญชาติ เช่น สงเคราะห์สัมมาวายามะ สัมมาสติ และสัมมาสมาธิ เข้าในสมาธิขันธ์ เหมือนสงเคราะห์คนสัญชาติโกศลเข้าในคนสัญชาติโกศล คนสัญชาติมคธเข้าในคนสัญชาติมคธ

๓. **กิริยาสงฺคโห** แปลว่า สงเคราะห์ตามหน้าที่ เช่น สงเคราะห์สัมมาทิฏฐิ และสัมมาสังกัปปะเข้าในปัญญาขันธ์ เหมือนสงเคราะห์คนฝึกช้างเข้าในคนฝึกช้าง คนฝึกม้าเข้าในคนฝึกม้า

๔. **คณนสงฺคโห** แปลว่า สงเคราะห์ด้วยการนับ หรือสงเคราะห์ตามจำนวน เช่น ถามว่า "จักขายตนะสงเคราะห์เข้าได้กับขันธ์เท่าไร" ตอบว่า "สงเคราะห์เข้าได้กับขันธ์ ๑ (คือรูปขันธ์)"

คำว่า **สงฺคโห** (รวมทั้งคำ สงฺคหิตํ สงฺคหิเตน) ที่ใช้ในธาตุกถา

อรรถกถาจารย์ผู้รจนาคัมภีร์ปัญจปกรณ์กล่าวว่า หมายถึง **คณนสงฺคโห** เพียงอย่างเดียวเท่านั้น ฉะนั้น ที่แปล สงฺคโห ว่า สงเคราะห์เข้าได้ นั้นหมายถึงสงเคราะห์เข้าได้ด้วยการนับหรือตามจำนวน ส่วนคำว่า อสงฺคโห (รวมทั้ง อสงฺคหิตํ อสงฺคหิเตน) มีนัยตรงกันข้าม

คำว่า **สมฺปโยโค** (รวมทั้งคำ สมฺปยุตฺตํ) ที่แปลว่า ประกอบเข้าได้นั้น

อรรถกถาจารย์ผู้รจนาคัมภีร์ปัญจปกรณ์อธิบายว่า หมายถึงสภาวธรรมที่เกิด-ดับพร้อมกัน มี

วัตถุและอารมณ์เดียวกัน ส่วนคำว่า วิปฺปโยโค (รวมทั้งคำ วิปฺปยุตฺตํ) มีนัยตรงกันข้าม (ดูรายละเอียดในคำอธิบายตัวอย่างของฉัฏฐนัยประกอบ)

๓.๒. อัพภันตรมาติกา

อัพภันตรมาติกา แปลว่า สภาวธรรมแม่บทภายใน หมายถึง สภาวธรรมที่เป็นแม่บทของคัมภีร์ธาตุกถานี้เอง ซึ่งตามนัยอรรถกถา มี ๒๒ นัย รวม ๑๒๕ บท คือ

๑.	ขันธ์ ๕	๒.	อายตนะ ๑๒
๓.	ธาตุ ๑๘	๔.	สัจจะ ๔
๕.	อินทรีย์ ๒๒	๖.	ปฏิจจสมุปบาท ๑๒
๗.	สติปัฏฐาน ๔	๘.	สัมมัปปธาน ๔
๙.	อิทธิบาท ๔	๑๐.	ฌาน ๔
๑๑.	อัปปมัญญา ๔	๑๒.	อินทรีย์ ๕
๑๓.	พละ ๕	๑๔.	โพชฌงค์ ๗
๑๕.	อริยมรรคมีองค์ ๘	๑๖.	ผัสสะ
๑๗.	เวทนา	๑๘.	สัญญา
๑๙.	เจตนา	๒๐.	จิต
๒๑.	อธิโมกข์	๒๒.	มนสิการ

แต่ที่ปรากฏในพระบาลีมีเพียง ๑๐๕ บท คือ ขันธ์ ๕ บท อายตนะ ๑๒ บท ธาตุ ๑๘ บท สัจจะ ๔ บท อินทรีย์ ๒๒ บท ปฏิจจสมุปบาท ๒๘ บท นอกจากนั้นอย่างละ ๑ บท

๓.๓. นยมุขมาติกา

นยมุขมาติกา แปลว่า สภาวธรรมแม่บทที่เป็นหลักแห่งนัย หมายถึง เป็นหลักแห่งนัย ๑๔ นัยของนยมาติกา นยมุขมาติกา มี ๔ นัย คือ

๑. **ตีหิ สงฺคโห** แปลว่า สภาวธรรมที่สงเคราะห์เข้าได้กับสภาวธรรม ๓ หมวดคือ ขันธ์ อายตนะ และธาตุ

๒. **ตีหิ อสงฺคโห** แปลว่า สภาวธรรมที่สงเคราะห์เข้าไม่ได้กับสภาวธรรม ๓ หมวดคือ ขันธ์ อายตนะ และธาตุ

๓. **จตูหิ สมฺปโยโค** แปลว่า สภาวธรรมที่ประกอบเข้าได้กับสภาวธรรม ๔ หมวด(คือ อรูปขันธ์หรือนามขันธ์ ๔ ได้แก่ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ และวิญญาณขันธ์)

๔. **จตูหิ วิปฺปโยโค** แปลว่า สภาวธรรมที่ประกอบเข้าไม่ได้กับสภาวธรรม ๔ หมวด (คืออรูปขันธ์ ๔)

๓.๔. ลักขณมาติกา

ลักขณมาติกา แปลว่า สภาวธรรมแม่บทที่แสดงลักษณะให้สังเกตเห็นได้ หมายถึงลักษณะของสภาวธรรมที่สงเคราะห์เข้าได้ และที่สงเคราะห์เข้าไม่ได้ สภาวธรรมที่ประกอบเข้าได้และที่ประกอบเข้าไม่ได้ มี ๒ ลักษณะ คือ

๑. **สภาโค** แปลว่า มีส่วนเสมอกัน
๒. **วิสภาโค** แปลว่า มีส่วนไม่เสมอกัน

๓.๕. พาหิรมาติกา

พาหิรมาติกา แปลว่า สภาวธรรมแม่บทภายนอก หมายถึง มาติกาของคัมภีร์ธัมมสังคณี มี ๑๒๒ นัย รวม ๒๖๖ บท จำแนกเป็นติกมาติกา ๒๒ นัย หรือ ๒๒ ติกะ ติกะละ ๓ บท รวม ๖๖ บท และทุกมาติกา ๑๐๐ นัย

ปุคคลบัญญัติ (ปุ)

๑. ความหมาย

คำว่า **ปุคคลบัญญัติ** มาจากคำภาษาบาลี ๒ คำ คือ **ปุคฺคล** และ **ปญฺญตฺติ,** คำว่า **ปุคฺคล** ในภาษาไทยใช้คำว่า บุคคล หมายถึงคนใดคนหนึ่งดังที่ใช้กันในวงนักวิชาการว่าปัจเจกบุคคลในทางพระวินัย เมื่อพูดถึงบุคคล ต้องเข้าใจว่าไม่ใช่คณะ (ตั้งแต่ ๒ ถึง ๓ คน) ไม่ใช่สงฆ์ (ตั้งแต่ ๔ คนขึ้นไป) ในทางพระอภิธรรม บุคคล เป็นเรื่องสมมติ ไม่ได้มีอยู่จริง เช่น “นายดำ” เป็นคำสมมติเรียกขันธ์ ๕ ที่รวมเข้าเป็นรูป มีวิญญาณครอง เมื่อขันธ์แตกสลาย ชื่อนายดำก็หายไป เช่นเดียวกับชื่อรถ ชื่อเรือน ชื่อสิ่งต่างๆ ล้วนเป็นเรื่องสมมติ

คำว่า **ปญฺญตฺติ** หรือที่ใช้ในภาษาไทยว่า บัญญัติ อรรถกถาจารย์ผู้รจนาคัมภีร์ปัญจปกรณ์อธิบายไว้ว่า มีความหมาย ๒ อย่าง คือ

(๑) หมายถึง การชี้แจง (**ปญฺญาปนา**), การแสดง (**ทสฺสนา**), การประกาศ (**ปกาสนา**), ดังปรากฏ ในพระบาลีว่า “**อาจิกฺขติ เทเสติ ปญฺญเปติ ปฏฺจเปติ**” (สํ.นิ. ๑๖/๒๐/๒๕) แปลว่า บอก แสดง บัญญัติ กำหนด

(๒) หมายถึง การตั้งไว้ (**ธปนา**), การวางลง (**นิกฺขิปนา**), ดังปรากฏในพระบาลีว่า “**สุปญฺญตฺตํ มญฺจปีจํ**” (วินย. ๑/๒๖๙/๑๙๓) แปลว่า เตียงและตั่ง จัดตั้งไว้เรียบร้อยแล้ว

ในที่นี้ คำว่า บัญญัติ หมายถึงความหมายทั้ง ๒ อย่างนั้น กล่าวคือ คำว่า บัญญัติ ในบัญญัติ ๖ ประการ มีขันธบัญญัติเป็นต้น หมายถึงการชี้แจง การแสดง การประกาศ ๖ ประการ ก็ได้ หมายถึงการตั้งไว้ การวางลง (เป็นกฎหรือเป็นหลัก) ๖ ประการก็ได้

บัญญัติ ๖

บัญญัติ ๖ ประการซึ่งปรากฏในภาคอุทเทสที่ ๑ ของคัมภีร์นี้ ได้แก่

๑. **ขันธบัญญัติ** คือการบัญญัติสภาวธรรมที่เป็นหมวดหมู่กันว่า เป็นขันธ์
๒. **อายตนบัญญัติ** คือการบัญญัติสภาวธรรมที่เป็นบ่อเกิดว่า เป็นอายตนะ
๓. **ธาตุบัญญัติ** คือการบัญญัติสภาวธรรมที่ทรงตัวอยู่ว่า เป็นธาตุ
๔. **สัจจบัญญัติ** คือการบัญญัติสภาวธรรมที่เป็นความจริงว่า เป็นสัจจะ
๕. **อินทริยบัญญัติ** คือการบัญญัติสภาวธรรมที่เป็นใหญ่ว่า เป็นอินทรีย์
๖. **ปุคคลบัญญัติ** คือการบัญญัติเหล่าบุคคลว่า เป็นบุคคล

นอกจากบัญญัติ ๖ ประการที่ปรากฏในคัมภีร์ปุคคลบัญญัตินี้แล้วยังมีบัญญัติ ๖ ประการตามนัยของอรรถกถาและนัยของอาจารย์อีก ๒ พวก ขอนำมาเสนอเพื่อประดับสติปัญญาและเพื่อเป็นเครื่องมือสำหรับศึกษาปุคคลบัญญัติสืบไป ดังนี้

บัญญัติ ๖ ประการ ตามนัยของอรรถกถา

๑. **วิชชมานบัญญัติ** หมายถึงการบัญญัติสภาวธรรมที่มีอยู่จริง เช่น **กุสลา ธมฺมา** (สภาวธรรมที่เป็นกุศล), **อกุสลา ธมฺมา** (สภาวธรรมที่เป็นอกุศล)

๒. **อวิชชมานบัญญัติ** หมายถึงการบัญญัติสิ่งสมมติคือสิ่งที่ไม่มีอยู่จริง บัญญัติเพื่อใช้เรียกขานสำหรับเป็นสื่อความเข้าใจกัน เช่น ปุริสะ (ผู้ชาย) อิตถี (ผู้หญิง) ตลอดจนคำบัญญัติทางนามธรรมของลัทธิศาสนาอื่น เช่น อาตมัน พรหมัน ก็ถือว่าเป็นคำบัญญัติประเภทนี้

๓. **วิชชมาเนนอวิชชมานบัญญัติ** หมายถึงการบัญญัติสิ่งที่มิได้มีอยู่จริงร่วมกับสิ่งที่มีอยู่จริง เช่น เตวิชชบุคคล (บุคคลผู้ได้วิชชา ๓) ในที่นี้ คำว่า บุคคล มิได้มีอยู่จริง ส่วนเตวิชชา มีอยู่จริง

๔. **อวิชชมาเนนวิชชมานบัญญัติ** หมายถึงการบัญญัติสิ่งที่มีอยู่จริงร่วมกับสิ่งที่มิได้มีอยู่จริง เช่น อิตถีรูปะ (รูปของหญิง) ในที่นี้ สภาวะที่เรียกว่า อิตถี มิได้มีอยู่จริง แต่สภาวะที่เรียกว่า รูป มีอยู่จริง

๕. **วิชชมาเนนวิชชมานบัญญัติ** หมายถึงการบัญญัติสิ่งที่มีอยู่จริงร่วมกับสิ่งที่มีอยู่จริง เช่น จักขุสัมผัสสะ (การสัมผัสที่เกิดขึ้นในจักษุ) ในที่นี้ ทั้งสภาวะที่เรียกว่า จักขุ และสภาวะที่เรียกว่า ผัสสะ มีอยู่จริง

๖. **อวิชชมาเนนอวิชชมานบัญญัติ** หมายการบัญญัติถึงสิ่งที่มิได้มีอยู่จริงร่วมกับสิ่งที่มิได้มีอยู่จริง เช่น ขัตติยปุตตะ (โอรสของกษัตริย์) ในที่นี้ ทั้งสภาวะที่เรียกว่า ขัตติยะ และสภาวะที่เรียกว่าปุตตะ มิได้มีอยู่จริง จึงเป็นคำสมมติล้วนๆ ทั้ง ๒ คำ

ในบัญญัติ ๖ ประการตามนัยอรรถกถา บัญญัติที่ ๑-๓ เท่านั้นที่พอจัดเข้าในบัญญัติ ๖ ประการของคัมภีร์นี้ กล่าวคือ บัญญัติที่ ๑ คือ

วิชชมานบัญญัติจัดเข้าในบัญญัติที่ ๑-๕ ของคัมภีร์นี้ บัญญัติที่ ๒ คือ อวิชชมานบัญญัติ

จัดเข้าในบัญญัติที่ ๖ คือปุคคลบัญญัติ ส่วนบัญญัติที่ ๓ คือ วิชชมาเนนอวิชชมานบัญญัติ จัดเข้าในบัญญัติที่เหลือ เช่น เตวิชชะ

บัญญัติ ๖ ประการ ตามนัยของอาจารย์

๑. **อุปาทานบัญญัติ** หมายถึงการบัญญัติโดยอาศัยสิ่งอื่น เช่น การบัญญัติว่า สัตว์ โดยอาศัยขันธ์ ๕ การบัญญัติว่าทิศตะวันออก โดยอาศัยดวงอาทิตย์(ขึ้นจากทิศนั้นก่อน)

๒. **อุปนิธาบัญญัติ** หมายถึงการบัญญัติโดยการเทียบเคียงซึ่งกันและกัน เช่น การบัญญัติความยาวโดยเทียบเคียงกับความสั้น ความไกลโดยเทียบเคียงกับความใกล้

๓. **สโมธานบัญญัติ** หมายถึงการบัญญัติโดยแบ่งเป็นหมู่หรือมวลรวม เช่น ปุบผราสิ (กองดอกไม้)

๔. **อุปนิกขิตตบัญญัติ** หมายถึงการบัญญัติโดยการเพิ่มจำนวนขึ้นตามลำดับ เช่น เทฺว (๒) ติณี (๓) จตฺตาริ (๔)

๕. **ตัชชาบัญญัติ** หมายถึงการบัญญัติโดยเพ่งสภาวะของธรรมนั้นๆ เช่น บัญญัติสิ่งที่มีสภาวะแข็งว่า ปฐวี บัญญัติสิ่งที่มีสภาวะร้อนว่า เตโช

๖. **สันตติบัญญัติ** หมายถึงการบัญญัติโดยอาศัยความต่อเนื่อง เช่น อาสีติกะ (ผู้เฒ่าวัย ๘๐) นาวุติกะ (ผู้เฒ่าวัย ๙๐)

ในบัญญัติ ๖ ประการตามนัยของอาจารย์อาจจัดเข้าในบัญญัติ ๖ ประการตามนัยของอรรถกถาได้ คือตัชชาบัญญัติจัดเข้าในวิชชมานบัญญัติ ส่วนที่เหลืออีก ๕ ประการ จัดเข้าในอวิชชมานบัญญัติและวิชชมาเนนอวิชชมานบัญญัติ

บัญญัติ ๖ ประการตามนัยของอาจารย์อีกพวกหนึ่ง

๑. **กิจจบัญญัติ** หมายถึงการบัญญัติโดยอาศัยหน้าที่ เช่น **ภาณกะ** (ผู้สวด), **ธัมมกถิกะ** (ธรรมกถึก)

๒. **สัณฐานบัญญัติ** หมายถึงการบัญญัติโดยอาศัยรูปพรรณสัณฐาน เช่น **กิสะ** (ผู้ผอม), **ถูละ** (ผู้อ้วน)

๓. **ลิงคบัญญัติ** หมายถึงการบัญญัติโดยอาศัยเพศ เช่น **อิตถี** (ผู้หญิง), **ปุริสะ** (ผู้ชาย)

๔. **ภูมิบัญญัติ** หมายถึงการบัญญัติโดยอาศัยสถานที่ เช่น **โกสลกะ** (ชาวโกศล), **มาธุรา** (ชาวมธุรา)

๕. **ปัจจัตตบัญญัติ** หมายถึงการบัญญัติให้เป็นชื่อเฉพาะของแต่ละบุคคล เช่น **ติสสะ** (นายติสสะ), **สุมนะ** (นายสุมนะ)

๖. **อสังขตบัญญัติ** หมายถึงการบัญญัติให้เป็นชื่อของอสังขตธรรม เช่น นิโรธ นิพพาน โมกขะ

๒. เนื้อหาของปุคคลบัญญัติ

เนื้อหาของปุคคลบัญญัติ แบ่งเป็น ๒ ภาค คือ (๑) ***ภาคอุทเทส*** หรือภาคมาติกา (๒) ***ภาคนิทเทส*** ได้แก่ภาคอธิบายขยายความในภาคอุทเทสโดยละเอียด

ภาคอุทเทส

ภาคอุทเทส แบ่งเป็น ๑๐ อุทเทส เรียกชื่ออุทเทสตามจำนวนบุคคลที่ยกขึ้นตั้งเป็นบทมาติกาหมวดหนึ่งๆ เช่น หมวดที่ว่าด้วยบุคคล ๑ จำพวก เรียกว่า เอกกอุทเทส หมวดที่ว่าด้วยบุคคล ๒ จำพวก เรียกว่า ทุกอุทเทส หมวดที่ว่าด้วยบุคคล ๓ จำพวก เรียกว่า ติกอุทเทส หมวดที่ว่าด้วยบุคคล ๔ จำพวก เรียกว่า จตุกกอุทเทส จนถึง หมวดที่ว่าด้วยบุคคล ๑๐ จำพวก เรียกว่า ทสกอุทเทส

รวมบุคคลที่ทรงแสดงไว้ในภาคอุทเทสและนำไปขยายในภาคนิทเทส จำนวน ๓๖๕ จำพวก นอกจากนั้น ในเอกกอุทเทส พระผู้มีพระภาคทรงยกบัญญัติ ๖ ประการขึ้นตั้งเป็นบทมาติกาก่อน แล้วทรงจำแนกแต่ละบัญญัติโดยวิธีปุจฉาและวิสัชนาด้วยพระองค์เองที่เรียกว่า กเถตุกัมยตาปุจฉา ตั้งแต่ขันธบัญญัติจนถึงอินทริยบัญญัติ เช่น

๑. **ขันธบัญญัติ** (ถาม) การบัญญัติสภาวธรรมที่เป็นหมวดหมู่กันว่า เป็นขันธ์ มีเท่าไร (ตอบ) ขันธบัญญัติมี ๕ ประการ คือ (๑) รูปขันธ์ (๒) เวทนาขันธ์ (๓) สัญญาขันธ์ (๔) สังขารขันธ์ (๕) วิญญาณขันธ์

๒. **อายตนบัญญัติ** (ถาม) การบัญญัติสภาวธรรมที่เป็นบ่อเกิดว่าเป็นอายตนะ มีเท่าไร (ตอบ) อายตนบัญญัติมี ๑๒ คือ ...

พอถึงบัญญัติที่ ๖ คือปุคคลบัญญัติ (ถาม) การบัญญัติเหล่าบุคคลว่าเป็นบุคคล มีเท่าไร คำตอบคือบุคคล ๑ จำพวก จำนวน ๕๔ บุคคล มีบุคคลผู้เป็นสมยวิมุตตะ เป็นบุคคลที่ ๑ และบุคคลผู้ปฏิบัติเพื่อทำให้แจ้งอรหัตตผลเป็นบุคคลที่ ๕๔ เป็นอันจบเอกกอุทเทส

ตั้งแต่ทุกอุทเทส จนถึงทสกอุทเทส ทรงจำแนกบุคคล ๒ จำพวก ๓ จำพวก ๔ จำพวก จนถึง ๑๐ จำพวก รวมบุคคลแต่ละจำพวกของแต่ละอุทเทสได้ ๓๖๕ บุคคล ดังนี้

เอกกอุทเทส	ว่าด้วยบุคคล	๑	จำพวก			จำนวน	๕๔	บุคคล
ทุกอุทเทส	ว่าด้วยบุคคล	๒	จำพวก	๒๖	คู่	จำนวน	๕๒	บุคคล
ติกอุทเทส	ว่าด้วยบุคคล	๓	จำพวก	๑๘	กลุ่ม	จำนวน	๕๔	บุคคล
จตุกกอุทเทส	ว่าด้วยบุคคล	๔	จำพวก	๓๒	กลุ่ม	จำนวน	๑๒๘	บุคคล
ปัญจกอุทเทส	ว่าด้วยบุคคล	๕	จำพวก	๖	กลุ่ม	จำนวน	๓๐	บุคคล
ฉักกอุทเทส	ว่าด้วยบุคคล	๖	จำพวก	๑	กลุ่ม	จำนวน	๖	บุคคล
สัตตกอุทเทส	ว่าด้วยบุคคล	๗	จำพวก	๒	กลุ่ม	จำนวน	๑๔	บุคคล
อัฏฐกอุทเทส	ว่าด้วยบุคคล	๘	จำพวก	๑	กลุ่ม	จำนวน	๘	บุคคล
นวกอุทเทส	ว่าด้วยบุคคล	๙	จำพวก	๑	กลุ่ม	จำนวน	๙	บุคคล
ทสกอุทเทส	ว่าด้วยบุคคล	๑๐	จำพวก	๑	กลุ่ม	จำนวน	๑๐	บุคคล

ภาคนิทเทส

ภาคนิทเทส คือภาคแสดงโดยยกนัยทั้ง ๑๔ นัยของนยมาติกาขึ้นตั้งเป็นบท ๑๔ บท เรียกชื่อบทว่า นยนิทเทส เริ่มตั้งแต่ ปฐมนยนิทเทส จนถึง จุททสมนยนิทเทส แต่ละนิทเทสว่าด้วยอัพภันตร-มาติกาและพาหิรมาติกา ตามลำดับ โดยดำเนินตามนัยและวาระต่าง ๆ ซึ่งเป็นวิธีการของธาตุกถา ดังนี้

นยนิทเทส คือการแสดงสภาวธรรมด้วยนัยแต่ละนัยของนยมาติกา ในภาคอุทเทส เช่น นัยของปฐมนยนิทเทส คือสังคหาสังคหนัย เรียกสภาวธรรมที่นำมาจำแนกด้วยนัยนี้ว่าสังคหาสังคหปทะ (สังคหบทและอสังคหบท) และเรียกชื่อนยนิทเทสนี้ว่า ปฐมนัย สังคหาสังคหปทนิทเทส

มูลกนัย คือวิธีการจำแนกสภาวธรรมโดยยกสภาวธรรมบทใดบทหนึ่งขึ้นตั้งเป็นมูล ถ้าตั้งเป็นมูลทีละบทเรียกว่า เอกมูลกนัย ถ้าตั้งเป็นมูลทีละ ๒ บท เรียกว่า ทุกมูลกนัย ถ้าตั้งเป็นมูลทีละ ๓ บท เรียกว่า ติกมูลกนัย เป็นต้น จำนวนมูลกะมากหรือน้อยขึ้นอยู่กับจำนวนบทของหมวดธรรมที่ยกมาจำแนก เช่น หมวดขันธ์มี ๕ มูลกะ หมวดอายตนะมี ๑๒ มูลกะ หมวดธาตุมี ๑๘ มูลกะ หมวดอินทรีย์มี ๒๒ มูลกะ

ปุจฉาวาระ วาระตั้งคำถามคือเมื่อยกสภาวธรรมบทใดขึ้นเป็นมูลก็ตั้งคำถามเพื่อหาคำตอบต่อไป เช่น ในปฐมนัย เมื่อยกรูปขันธ์ขึ้นตั้งเป็นมูลในเอกมูลกนัย ก็ตั้งคำถามว่า รูปขันธ์สงเคราะห์เข้าได้กับขันธ์ อายตนะ และธาตุเท่าไร

วิสัชนาวาระ วาระตอบคำถาม เช่น ตัวอย่างข้างต้นตอบว่า รูปขันธ์สงเคราะห์เข้าได้กับขันธ์ ๑ อายตนะ ๑๑ และธาตุ ๑๑

พระไตรปิฎกเล่มที่ ๓๗
พระอภิธรรม คัมภีร์ที่ ๕ กถาวัตถุ

๑. ความหมาย

คำว่า **กถา** แปลว่า ถ้อยคำ คำกล่าว คำอธิบาย หรือเรื่อง มีหลายอย่าง เช่น

๑. **ติรัจฉานกถา** (คำกล่าวที่ขวางทางพระนิพพาน)
๒. **วิคคาหิกกถา** (คำพูดคัดค้านข่มขู่)
๓. **สัมโมทนียกถา** หรือ **สาราณียกถา** (คำกล่าวต้อนรับ)
๔. **อนุปุพพิกถา** (เรื่องที่แสดงโดยลำดับ)
๕. **อาลาปกถา** หรือ **สัลลาปกถา** (คำทักทาย คำปราศรัย)
๖. **ปพันธกัปปนกถา** (คำประพันธ์)
๗. **วาทกถา** (คำกล่าวแสดงวาทะหรือลัทธิ คำประกาศลัทธิ)

๘. **ชัปปกถา** (คำตอบโต้สนับสนุนลัทธิของตน)
๙. **วิตัณฑกถา** (คำตอบโต้หักล้างลัทธิอื่น)

คัมภีร์อนุฏีกาของกถาวัตถุมูลฏีกาอธิบายว่า คำว่า **กถา** หมายถึง วาทกถา เท่านั้น

คำว่า **วัตถุ** แปลว่า เรื่อง สิ่ง ข้อความ ที่ดิน หรือที่ตั้ง ในที่นี้ได้แก่ ที่ตั้ง หมายถึงตัวคัมภีร์หรือปกรณ์ ฉะนั้น เมื่อรวมคำทั้งสองเข้าเป็น กถาวัตถุ จึงแปลว่า ปกรณ์อันเป็นที่ตั้งของวาทกถา

๒. ความสำคัญของคัมภีร์กถาวัตถุ

คัมภีร์กถาวัตถุ เป็นคัมภีร์สำคัญทั้งด้านเนื้อหา วิธีการและวัตถุประสงค์ จึงเป็นเครื่องมือสำคัญในการชำระสะสางมลทินในพระพุทธศาสนามาแล้วในสมัยพระเจ้าอโศกมหาราช

๒.๑. ความสำคัญทางด้านเนื้อหา

คัมภีร์กถาวัตถุ ว่าด้วยวาทกถาต่างๆ ถึง ๒๒๖ กถา มีหมวดธรรมสำคัญหลายหมวด เช่น ขันธ์ ๕ อายตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ อริยสัจ ๔ ตลอดจนมรรค ผล นิพพาน ซึ่งอรรถกถาอธิบายว่า ในคัมภีร์นี้มีสูตรจำนวน ๑,๐๐๐ สูตร เป็นของสกวาที (เถรวาท) ๕๐๐ สูตร และเป็นของปรวาที (อาจริยวาท) ๕๐๐ สูตร จึงเป็นคัมภีร์ที่ประมวลวาทกถาหรือกถาแสดงลัทธิต่างๆ ในสมัยนั้นมารวมไว้ แล้วเปรียบเทียบให้เห็นความแตกต่างทางความคิดเห็นและความเชื่อ พร้อมทั้งชี้ผิดชี้ถูกให้ถือปฏิบัติไว้ด้วย

๒.๒. ความสำคัญทางด้านวิธีการ

วิธีการของคัมภีร์กถาวัตถุ เป็นวิธีการทางตรรกศาสตร์แนวพุทธหรือพุทธตรรกศาสตร์ที่สมบูรณ์ที่สุด และสำคัญที่สุด ถือกันว่าเป็นลักษณะเฉพาะของคัมภีร์นี้ จึงเป็นคัมภีร์ที่เหมาะอย่างยิ่งสำหรับนักคิด นักเขียน นักพูด โดยเฉพาะนักโต้วาที

๒.๓. ความสำคัญทางด้านวัตถุประสงค์

วัตถุประสงค์ของคัมภีร์กถาวัตถุ คือ (๑) เพื่อชี้ให้เห็นว่า วาทกถาต่างๆ ของ ฝ่ายปรวาทีหรืออาจริยวาท มีความผิดพลาดคลาดเคลื่อนจากพระพุทธพจน์อย่างไร (๒) เพื่อชี้แจงแสดงเหตุผลให้เห็นความถูกต้องตามความเป็นจริงที่ทรงแสดงไว้ ทั้งนี้โดยมุ่งหวังว่า เมื่อฝ่ายนั้นรู้เห็นตามความเป็นจริงแล้ว ก็จะละมิจฉาทิฏฐิที่ทำให้ตีความพระพุทธพจน์ผิดๆ ลงได้ และเกิดสัมมาทิฏฐิที่จะทำให้ตีความพระพุทธพจน์ถูกต้องตามความเป็นจริงต่อไป

๓. ความเป็นมาของคัมภีร์กถาวัตถุ

ความเป็นมาของคัมภีร์กถาวัตถุอาจแยกได้เป็น ๒ ตอน คือ (๑) ตอนที่เป็นพระพุทธพจน์โดยตรง (๒) ตอนที่เป็นผลงานของท่านพระโมคคัลลีบุตรติสสเถระ ซึ่งเป็นคัมภีร์กถาวัตถุที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบัน

ตอนที่ ๑

อรรถกถาเล่าความเป็นมาของพระอภิธรรมปิฎก มีใจความว่า หลังจากตรัสรู้อนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณแล้ว ๓ สัปดาห์ ในสัปดาห์ที่ ๔ พระผู้มีพระภาคทรงพิจารณาพระอภิธรรม ๗ คัมภีร์ติดต่อกันตลอดทั้งสัปดาห์นั้น ณ รตนฆรเจดีย์ บริเวณต้นพระศรีมหาโพธิ์ที่ตรัสรู้

ต่อมา หลังตรัสรู้แล้ว ๖ พรรษา ทรงแสดงยมกปาฏิหาริย์ ณ ควงต้นคัณฑามพฤกษ์ เขตกรุงสาวัตถี แล้วเสด็จไปจำพรรษาในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ประทับ ณ บัณฑุกัมพลสิลาอาสน์ของท้าวสักกะจอมเทพ ภายใต้ต้นปาริชาต ทรงแสดงพระอภิธรรม ๗ คัมภีร์ โปรดพระพุทธมารดาที่ไปอุบัติเป็นสันดุสิตเทพบุตรในสวรรค์ชั้นดุสิต และทวยเทพจากหมื่นจักรวาล ติดต่อกันตลอดพรรษานั้น (อภิ.สงฺ.อ. ๒๐/๑๓-๑๘, อภิ.ปญฺจ.อ. ๑๒๑ ดูคำแนะนำธาตุกถาในบทนำพระไตรปิฎกเล่มที่ ๓๖ ประกอบด้วย)

นักปราชญ์ทางพระอภิธรรมรุ่นก่อน ได้ร้อยกรองเป็นคำฉันท์ขยายความตรงนี้ไว้ว่า

ธมฺมสงฺคณึ วิภงฺคํ **ทฺวาทส ยมกํ ตถา**
ธาตุกถํ ฉ ปุคฺคล- **ปญฺญตฺตึ สตฺตเมว จ**
กถาวตฺถุํ ทสาหานิ **ปฏฺฐานํ ปญฺจวีสหํ**
ทิเว มาตุปมุขานํ **เทวานํ สมฺปวตฺตยิ.** (ฉบับพม่า)

แปลว่า

ธัมมสังคณี	ทรงแสดง	๑๒	วัน
วิภังค์	ทรงแสดง	๑๒	วัน
ธาตุกถา	ทรงแสดง	๖	วัน
ปุคคลบัญญัติ	ทรงแสดง	๗	วัน
กถาวัตถุ	ทรงแสดง	๑๐	วัน
ยมก	ทรงแสดง	๑๒	วัน
ปัฏฐาน	ทรงแสดง	๒๕	วัน

อรรถกถาอธิบายว่า พระผู้มีพระภาคทรงแสดงคัมภีร์ธัมมสังคณี วิภังค์ ธาตุกถา ปุคคลบัญญัติ ยมก และปัฏฐาน โดยพิสดาร ส่วนกถาวัตถุทรงแสดงโดยสังเขป คือทรงแสดงแต่เพียงมาติกาของกถาต่างๆ มีปุคคลกถา เป็นต้น เพราะทรงเล็งเห็นด้วยพระญาณว่า ในอนาคตกาล (หลังจากพระองค์ปรินิพพานแล้ว ๒๑๘ ปี) จะมีภิกษุผู้มีปัญญามากรูปหนึ่งชื่อพระโมคคัลลีบุตรติสสเถระ ชำระสะสางมลทินในพระพุทธศาสนาให้บริสุทธิ์ แล้วแสดงกถาวัตถุปกรณ์ มีประมาณเท่าทีฆนิกาย โต้ฝ่ายอธรรมวาทีโดยประมวลสูตรจำนวน ๑,๐๐๐ สูตร คือ

ของฝ่ายสกวาที (ฝ่ายธรรมวาทีหรือเถรวาท) ๕๐๐ สูตร
ของฝ่ายปรวาที (ฝ่ายอธรรมวาทีหรืออาจริยวาท) ๕๐๐ สูตร

(อภิ.สงฺ.อ. ๒๐/๖, อภิ.ปญฺจ.อ. ๑๒๑-๑๒๒,๑๒๘)

ตอนที่ ๒

ท่านพระโมคคัลลีบุตรติสสเถระ ที่พระผู้มีพระภาคทรงเล็งเห็นนั้นเป็นบุตรของโมคคัลลีพราหมณ์ ชาวเมืองปาฏลีบุตร เมืองหลวงของแคว้นมคธ (ในรัชสมัยพระเจ้าอโศกมหาราช) เป็นผู้มีปัญญาเฉลียว ฉลาดมาก สามารถเรียนจบไตรเพทตั้งแต่อายุ ๗ ขวบ ต่อมาเมื่ออายุได้ ๘ ขวบได้บวชเป็นสามเณรใน พระพุทธศาสนา โดยมีท่านพระสิคควเถระเป็นพระอุปัชฌาย์ ท่านได้เรียนพระวินัยปิฎกและเรียนกัมมัฏ ฐานจากท่านพระสิคควเถระ จนชำนาญแล้ว พระอุปัชฌาย์จึงนำไปฝากให้อยู่ศึกษาพระสุตตันตปิฎก และพระอภิธรรมปิฎกกับท่านพระจัณฑวัชชีเถระ จนเชี่ยวชาญในปิฎกทั้งสองนั้น เมื่อมีอายุครบ ๒๐ ปี จึงได้อุปสมบทเป็นภิกษุ หลังจากอุปสมบทได้ไม่นานนัก ท่านก็บรรลุเป็นพระอรหันต์ ต่อมาท่าน ได้รับแต่งตั้งจากพระเถระทั้งสองให้เป็นอาจารย์สั่งสอนพระธรรมวินัยแทน เพราะพระเถระเหล่านั้น ชราภาพมากแล้ว

มูลเหตุที่ท่านพระโมคคัลลีบุตรติสสเถระแต่งคัมภีร์กถาวัตถุ เพราะได้มีการตีความพระพุทธพจน์ แตกต่างกัน จนเกิดลัทธิและนิกายต่างๆ ขึ้นเป็นจำนวนมาก ประกอบกับการแทรกแซงจากนักบวช นอกพระพุทธศาสนา ทำให้เกิดสัทธรรมปฏิรูปมากขึ้นจนพระพุทธศาสนามัวหมอง ท่านจึงแต่งคัมภีร์ นี้ขึ้น เพื่อชี้แจงแสดงหลักการและเหตุผลให้เห็นว่า กถาแสดงลัทธินั้นๆ ผิดพลาดคลาดเคลื่อนไปจาก พระพุทธพจน์อย่างไร เพื่อให้เห็นภาพรวมของการแตกแยกนิกายในพระพุทธศาสนา ขอประมวล เหตุการณ์มาแสดงไว้ ณ ที่นี้โดยสังเขปดังนี้

๑. **หลังพุทธปรินิพพาน ๓ เดือน** พระเถระทั้งหลายมีท่านพระมหากัสสปเถระ ท่านพระ อุบาลีเถระ ท่านพระอานนทเถระ เป็นต้น ได้ประชุมกันทำสังคายนาพระธรรมวินัย เพื่อจัดหมวดหมู่ ให้เป็นระเบียบแบบแผน และถือปฏิบัติกันสืบมา โดยมีมติมิให้แก้ไข เปลี่ยนแปลง ต่อเติม หรือตัด ทอนส่วนใดๆ ทั้งสิ้น การทำสังคายนาครั้งนี้นับเป็นครั้งที่ ๑ ปรากฏว่า คณะสงฆ์ได้ถือปฏิบัติตามมติ ของที่ประชุมนี้เรื่อยมา จนถึง พ.ศ. ๑๐๐ การแตกแยกนิกายจึงเริ่มเกิดขึ้น

๒. **ผู้ทำให้เกิดการแตกแยกขึ้นในคณะสงฆ์เดิม** คือ ภิกษุชาววัชชีพวกหนึ่ง ที่รู้จักกัน ว่า "**พวกวัชชีบุตร**" ได้ประพฤตินอกธรรมนอกวินัย โดยบัญญัติข้อปฏิบัติขึ้นมา ๑๐ ข้อ ที่เรียก ว่า "วัตถุ ๑๐ ประการ" ทำให้เกิดความมัวหมองขึ้นในพระพุทธศาสนา พระเถระทั้งหลายมีท่านพระ ยสเถระ เป็นต้น จึงได้ประชุมกันพิจารณาและมีมติให้ขับพวกภิกษุวัชชีบุตรเหล่านั้นออกไปจากคณะ สงฆ์ และประชุมกันทำสังคายนาพระธรรมวินัยขึ้นเป็นครั้งที่ ๒ โดยมีพระเจ้ากาลาโศกราช (พระ ราชโอรสของพระเจ้าสุสุนาคะ) แห่งกรุงปาฏลีบุตร แคว้นมคธ เป็นผู้อุปถัมภ์ พวกภิกษุวัชชีบุตรที่ถูก ขับออกจากคณะสงฆ์ ประมาณ ๑๐,๐๐๐ รูป หนีไปอยู่ที่กรุงโกสัมพี แคว้นวังสะ รวบรวมกำลังเพิ่ม เติมอีกจำนวนมากแล้วทำสังคายนา แข่งกับฝ่ายพระมหาเถระ (เถรวาท) เรียกการทำสังคายนาครั้งนั้น ว่า มหาสังคีติ หรือ มหาสังฆิกสังคายนา จึงเรียกคณะของตนว่า มหาสังฆิกะ ซึ่งถือว่าเป็นการแตก นิกายครั้งแรกในพระพุทธศาสนา อนึ่ง เนื่องจากภิกษุเหล่านี้ยึดถือหลักธรรมและวินัยตามที่อาจารย์ ของตนประยุกต์เปลี่ยนแปลงเพิ่มเติม และตัดทอนให้ผิดเพี้ยนไปจากพระพุทธพจน์ที่แท้จริง จึงมีชื่อ ว่า นิกายอาจริยวาท ส่วนคณะสงฆ์เดิมซึ่งมีพระมหาเถระทั้งหลายเป็นผู้บริหารสืบทอดเจตนารมณ์

ของพระมหาเถระผู้ทำสังคายนา ครั้งที่ ๑ นั้น มีชื่อว่า นิกายเถรวาท

ต่อมา มีนิกายใหม่แตกแยกไปจากนิกายมหาสังฆิกะ คือ (๑) นิกายโคกุลิกะ (๒) นิกาย-เอกพโยหาริกะ และต่อมามีนิกายใหม่แยกออกไปจากนิกายโคกุลิกะอีก ๒ นิกาย คือ (๑) นิกาย-ปัณณัตติวาท (๒) นิกายพาหุลิกะ ทั้ง ๒ นิกายนี้ บางทีเรียกรวมว่า พหุสสุติกะ ต่อมาภิกษุพวกหนึ่งแยกออกไปจาก ๒ นิกายนี้ ตั้งชื่อนิกายใหม่ว่า เจติยวาท รวมทั้งนิกายมหาสังฆิกะ เป็น ๖ นิกาย

พระไตรปิฎกเล่มที่ ๓๘-๓๙
พระอภิธรรม คัมภีร์ที่ ๖ ยมก ภาค ๑-๒

๑. ความหมาย

คำว่า **ยมก** แปลว่า **คู่** ดังที่พระอรรถกถาจารย์ผู้รจนาคัมภีร์อรรถกถาพระอภิธรรมปิฎกตั้งคำถามเพื่อวิเคราะห์ศัพท์ว่า ที่ชื่อว่า ยมก เพราะอรรถว่าอย่างไร (เกนฏฺเฐน ยมกนฺติ) และท่านตอบเองว่า เพราะอรรถว่า คู่ (ยุคลฏฺเฐน) ท่านยกตัวอย่างการใช้ “ยมก” ในความหมายว่า คู่ (ยุคล) เช่น ยมกปาฏิหาริย์ (ปาฏิหาริย์ที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงอย่างละคู่) ยมกสาลา (ต้นรังคู่ที่เสด็จดับขันธปรินิพพาน) แล้วท่านสรุปว่า ด้วยเหตุนี้ สภาวธรรมหมวดหนึ่งๆ ในจำนวน ๑๐ หมวด ที่ทรงแสดงด้วยวิธีการยมก คือ ทรงแสดงเป็นคู่ๆ ชื่อว่ายมก (อิติ ยุคลสงฺขาตานํ ยมกานํ วเสน เทสิตตฺตา อิเมสุ ทสสุ เอเกกํ ยมกนฺนาม) (อภิ.ปญฺจ.อ. ๑/๓๒๘)

๒. สภาวธรรม ๑๐ หมวด

ที่ว่า “สภาวธรรมหมวดหนึ่งๆ ในจำนวน ๑๐ หมวด” คือ

๑. หมวดสภาวธรรมที่เป็นมูล
๒. หมวดขันธ์
๓. หมวดอายตนะ
๔. หมวดธาตุ
๕. หมวดสัจจะ
๖. หมวดสังขาร
๗. หมวดอนุสัย
๘. หมวดจิต
๙. หมวดสภาวธรรมในกุสลติกะ
๑๐. หมวดอินทรีย์

๓. สภาวธรรม ๑๐ หมวด กับยมก

สภาวธรรม ๑๐ หมวดนี้เองเป็นเนื้อหาของยมก จึงแบ่งยมกออกเป็น ๑๐ ยมก เรียกชื่อตามชื่อของหมวดสภาวธรรมที่เป็นเนื้อหานั้นๆ ดังนี้

๑. ยมกที่ว่าด้วยหมวดสภาวธรรมที่เป็นมูล เรียกว่า **มูลยมก**

๒. ยมกที่ว่าด้วยหมวดขันธ์	เรียกว่า	**ขันธยมก**
๓. ยมกที่ว่าด้วยหมวดอายตนะ	เรียกว่า	**อายตนยมก**
๔. ยมกที่ว่าด้วยหมวดธาตุ	เรียกว่า	**ธาตุยมก**
๕. ยมกที่ว่าด้วยหมวดสัจจะ	เรียกว่า	**สัจจยมก**
๖. ยมกที่ว่าด้วยหมวดสังขาร	เรียกว่า	**สังขารยมก**
๗. ยมกที่ว่าด้วยหมวดอนุสัย	เรียกว่า	**อนุสยยมก**
๘. ยมกที่ว่าด้วยหมวดจิต	เรียกว่า	**จิตตยมก**
๙. ยมกที่ว่าด้วยหมวดสภาวธรรมในกุสลติกะ	เรียกว่า	**ธัมมยมก**
๑๐. ยมกที่ว่าด้วยหมวดอินทรีย์	เรียกว่า	**อินทริยยมก**

เหตุที่ทรงแสดงสภาวธรรม ๑๐ หมวดนี้เป็นเนื้อหาของยมก

ถ้าจะถามว่า ทำไมพระผู้มีพระภาคทรงเลือกสภาวธรรม ๑๐ หมวดนี้เท่านั้นมาแสดงด้วยวิธีการยมก สภาวธรรมอื่นๆ เช่น ฌาน มรรค สติปัฏฐาน หรือโพชฌงค์ แสดงด้วยวิธีการยมกมิได้หรือ คำตอบที่น่าจะสมเหตุสมผลคำตอบหนึ่งคือ ได้ แต่ที่ทรงเลือกแสดงสภาวธรรม ๑๐ หมวดนี้ เพราะแสดงได้ยากกว่าสภาวธรรมอื่นๆ จึงทรงแสดงให้เป็นตัวอย่างไว้ เมื่อผู้ศึกษาเข้าใจตัวอย่างทั้ง ๑๐ หมวดนี้แล้ว ก็สามารถนำสภาวธรรมอื่นๆ ทั้งหมดมาแสดงด้วยวิธีการยมกได้เอง

๔. วิธีการของยมก

ที่ว่า “ทรงแสดงด้วยวิธีการยมก คือทรงแสดงเป็นคู่ๆ” นั้น หมายถึง ทรงแสดงแบบอนุโลม (ตามลำดับ, คล้อยตาม) และแบบปฏิโลม (ทวนลำดับ, ย้อนกลับ) สลับกันเป็นคู่ๆ แต่ละคู่ประกอบด้วย (๑) **อนุโลมปุจฉา** (คำถามอนุโลม) และวิสัชนา (คำตอบ) (๒) **ปฏิโลมปุจฉา** (คำถามปฏิโลม) และ วิสัชนา เช่น

๑. **อนุโลมปุจฉา** : **เย เกจิ กุสลา ธมฺมา, สพฺเพ เต กุสลมูลาติ.**

สภาวธรรมเหล่าใดเหล่าหนึ่งที่เป็นกุศล สภาวธรรมเหล่านั้นทั้งหมดเป็นกุศลมูลใช่ไหม

วิสัชนา : **ตีเณว กุสลมูลานิ, อวเสสา กุสลา ธมฺมา น กุสลมูลา.**

กุศลมูลมี ๓ อย่างเท่านั้น (คือ อโลภะ อโทสะ และอโมหะ) สภาวธรรมที่เหลือ(ผัสสะเป็นต้น)เป็นกุศล แต่ไม่เป็นกุศลมูล

๒. **ปฏิโลมปุจฉา** : (ถามย้อนกลับว่า)

เย วา ปน กุสลมูลา, สพฺเพ เต ธมฺมา กุสลาติ.

สภาวธรรมเหล่าใดเป็นกุศลมูล สภาวธรรมเหล่านั้นทั้งหมดเป็นกุศลใช่ไหม

วิสัชนา : **อามนฺตา.**

ใช่ (อภิ.ย. ๓๘/๕๐/๖)

ขอให้สังเกตว่า จากตัวอย่างนี้ทรงแสดงให้เห็นว่า กุศล กับ กุศลมูล เป็นสภาวธรรมอย่างเดียวกัน แต่มีขอบเขตไม่เท่ากัน เมื่อยกมาตั้งคำถามแบบยมก ก็จะได้คำตอบต่างกันอย่างเห็นได้ชัด คือเมื่อถามว่า สภาวธรรมเหล่าใดเหล่าหนึ่งที่เป็นกุศล สภาวธรรมเหล่านั้นทั้งหมดเป็นกุศลมูลใช่ไหม

ถ้าตอบว่า ใช่ ก็ผิด เพราะกุศลมูลมีเพียง ๓ อย่างเท่านั้น คือ อโลภะ อโทสะ และอโมหะ สภาวธรรมอื่นๆ อีกมากที่เป็นกุศล เช่น ผัสสะ เป็นต้น แต่ไม่เป็นกุศลมูล ซึ่งแสดงว่ากุศลมีขอบเขตกว้างกว่ากุศลมูล ในกรณีอย่างนี้ต้องแยกตอบ แต่ถ้าย้อนถามกลับว่า สภาวธรรมเหล่าใดเป็นกุศลมูล สภาวธรรมเหล่านั้นทั้งหมดเป็นกุศลใช่ไหม

ต้องตอบว่า ใช่ เพราะกุศลมูลมีขอบเขตอยู่ในกุศล ทุกสิ่งที่เป็นกุศลมูล ก็ต้องเป็นกุศลด้วย แต่ทุกสิ่งที่เป็นกุศลไม่จำเป็นต้องเป็นกุศลมูลเสมอไป

วิธีการยมกนี้ถือว่าเป็นวิธีการของตรรกศาสตร์ เพราะคล้ายกับหลักการอนุมาน ของปรัชญาอินเดีย โดยเฉพาะในเรื่องความสัมพันธ์ระหว่าง เหตุ (ตัวกลางที่เป็นสื่อการอนุมาน) กับ สาธยะ (สิ่งที่ต้องการรู้) เช่น กรณีอนุมัติสัมพันธ์ระหว่างเหตุกับสาธยะของสิ่ง ๒ สิ่งที่อยู่บนฐานเดียวกันแต่มีขอบเขตไม่เท่ากัน (เช่นเดียวกับกุศลมูล กับกุศลดังกล่าวข้างต้น) ท่านให้ใช้สิ่งที่มีขอบเขตแคบกว่าเป็นเหตุ เช่น ควัน กับ ไฟ ให้ใช้ควันเป็นเหตุอนุมานไปหาไฟ โดยวางเป็นหลักการไว้ว่า

ที่ใดมีควัน ที่นั้นย่อมมีไฟอยู่ด้วย แต่ที่ใดมีไฟ ที่นั้นไม่จำเป็นต้องมีควันเสมอไป

แต่ถ้าสิ่ง ๒ สิ่งอยู่บนฐานเดียวกัน มีขอบเขตเท่ากัน จะใช้สิ่งใดเป็นเหตุก็ได้ คือสิ่งใดปรากฏให้เห็นก่อนก็ใช้เป็นเหตุอนุมานไปหาอีกสิ่งหนึ่งที่ไม่ปรากฏก็ได้ เช่น ความเป็นพระอรหันต์กับการตรัสรู้ธรรม โดยวางเป็นหลักการไว้ว่า

อนุโลม : ที่ใดมีการตรัสรู้ธรรม ที่นั้นย่อมมีความเป็นพระอรหันต์อยู่ด้วย
ปฏิโลม : ที่ใดมีความเป็นพระอรหันต์ ที่นั้นย่อมมีการตรัสรู้ธรรมอยู่ด้วย

ลักษณะและประเภทของปัญหา

ปัญหาหรือคำถามทั้งที่เป็นแบบอนุโลมและแบบปฏิโลมมีองค์ประกอบ ๒ ส่วน คือ บทหน้าและบทหลัง บทหน้าเรียกว่า สันนิฏฐานบท (บทสันนิฏฐาน คือบทที่รู้แล้ว) บทหลังเรียกว่า สังสยบท (บทสงสัย คือบทที่ต้องการจะรู้ บทที่เป็นปัญหา) โดยทั่วไปสันนิฏฐานบทเป็นประโยค “ย” ในภาษาบาลี คือประโยคที่มีคำว่า “ใด” ใน ภาษาไทย เช่น เย เกจิ กุสลา ธมฺมา. = สภาวธรรมเหล่าใดเหล่าหนึ่งที่เป็นกุศล

ส่วนสังสยบท โดยทั่วไปเป็นประโยค “ต” ในภาษาบาลี คือประโยคที่มีคำว่า “นั้น” ในภาษาไทย เช่น สพฺเพ เต ธมฺมา กุสลมูลาติ = สภาวธรรมเหล่านั้น ทั้งหมดเป็นกุศลมูลใช่ไหม

๕. ปัญหาในยมกมี ๔ ประเภท

๑. **ปุเรปัญหา** ได้แก่ ประโยคคำถามที่บทหน้าคือสันนิฏฐานบทเหล่านั้นมีองค์ธรรม บทหลังคือสังสยบทไม่มีองค์ธรรม หรือมีแต่ต่างกับองค์ธรรมของสันนิฏฐานบท

๒. **ปัจฉาปัญหา** ได้แก่ ประโยคคำถามที่บทหลังมีองค์ธรรมมากกว่า (กว้างกว่า)องค์ธรรมของบทหน้า หรือทั้ง ๒ บทมีองค์ธรรมเท่ากันและเหมือนกัน

๓. **ปริปุณณปัญหา** ได้แก่ ประโยคคำถามที่บทหน้ามีองค์ธรรมมากกว่า (กว้างกว่า)องค์ธรรมของบทหลัง หรือทั้ง ๒ บท มีองค์ธรรมบางอย่างเหมือนกัน บางอย่างต่างกัน

๔. **โมฆปัญหา** ได้แก่ ประโยคคำถามที่บทหน้าและบทหลังมีองค์ธรรมต่างกัน หรือบทหน้าเท่านั้นมีองค์ธรรมบทหลังไม่มี หรือบทหลังเท่านั้นมีองค์ธรรม บทหน้าไม่มี หรือไม่มีเลยทั้ง ๒ บท

๖. ลักษณะและประเภทของวิสัชชนา

วิสัชนา คำตอบของยมกมีลักษณะที่สำคัญ ๒ ประการ คือ ตอบรับ ตอบปฏิเสธ

๑. ตอบรับ

การตอบรับในภาษาบาลีใช้คำว่า **อามนฺตา** แปลว่า ใช่ คำตอบนี้ใช้เมื่อองค์ธรรมของบทหน้าหรือสันนิฏฐานบทของประโยคคำถามกับองค์ธรรมของบทหลัง หรือสังสยบทเป็นองค์ธรรมเดียวกันและมีเท่ากัน เช่น ยสฺส รูปกฺขนฺโธ อุปฺปชฺชิตฺถ, ตสฺส เวทนากฺขนฺโธ อุปฺปชฺชิตฺถาติ. อามนฺตา. (อภิ.ย. ๓๘/๕๖/๓๕)

ถาม : รูปขันธ์ของบุคคลใดเคยเกิด เวทนาขันธ์ของบุคคลนั้นก็เคยเกิดใช่ไหม

ตอบ : ใช่

๒. ตอบปฏิเสธ

ตอบปฏิเสธมีลักษณะแตกต่างกันเป็น ๔ ประเภท

๑. ตอบว่า **นตฺถิ** (ไม่มี) ใช้เมื่อไม่สามารถหาคำตอบจากทั้งบทหน้า คือสันนิฏฐานบทและบทหลังคือสังสยบท เช่น ยสฺส รูปกฺขนฺโธ นุปฺปชฺชิตฺถ, ตสฺส เวทนากฺขนฺโธ นุปฺปชฺชิตฺถาติ. นตฺถิ. (อภิ.ย. ๓๘/๕๙/๓๕)

ถาม : รูปขันธ์ของบุคคลใดไม่เคยเกิด เวทนาขันธ์ของบุคคลนั้นก็ไม่เคยเกิดมีไหม

ตอบ : ไม่มี

๒. ตอบว่า **โน** (ไม่ใช่) ใช้เมื่อองค์ธรรมของบทหน้ากับองค์ธรรมของบทหลังต่างกัน เช่น ยสฺส รูปกฺขนฺโธ อุปฺปชฺชติ, ตสฺส เวทนากฺขนฺโธ นิรุชฺฌตีติ. โน. (อภิ.ย.๓๘/๑๕๓/๖๐)

ถาม : รูปขันธ์ของบุคคลใดกำลังเกิด เวทนาขันธ์ของบุคคลนั้นก็กำลังดับใช่ไหม

ตอบ : ไม่ใช่

๓. คำตอบที่เป็น **นปฏิกเขปะ** หรือ **ปาลิคติ** คือคำตอบที่มีลักษณะสวนทางกับคำถามของปัจจนีกนัย (คำถามเชิงปฏิเสธ) ใช้เมื่อบทหน้าเท่านั้นมีองค์ธรรม บทหลังไม่มี เช่น ยสฺส รูปกฺขนฺโธ นุปฺปชฺชติ, ตสฺส เวทนากฺขนฺโธ นุปฺปชฺชิตฺถาติ. อุปฺปชฺชิตฺถ. (อภิ.ย. ๓๘/๗๔/๓๙)

ถาม : รูปขันธ์ของบุคคลใดไม่ใช่กำลังเกิด เวทนาขันธ์ของบุคคลนั้นก็ไม่ เคยเกิดใช่ไหม

ตอบ : เคยเกิด

๔. คำตอบที่เป็น **วิภชะ** คือแยกตอบ (บางที่ใช้ว่า เอกโตสรูปทัสสนะ หรือ อุภโต-สรูปทัสสนะ) ใช้เมื่อองค์ธรรมของบทหน้ากับองค์ธรรมของบทหลังเหมือนกันบางส่วนเท่านั้น เช่น ยสฺส รูปกฺขนฺโธ อุปฺปชฺชติ, ตสฺส เวทนากฺขนฺโธ อุปฺปชฺชตีติ. " อสญฺญสตฺตํ อุปปชฺชนฺตานํ เตสํ รูปกฺขนฺโธ อุปฺปชฺชติ โน จ เตสํ เวทนากฺขนฺโธ อุปฺปชฺชติ. ปญฺจโวการํ อุปปชฺชนฺตานํ เตสํ รูปกฺขนฺโธ จ อุปฺปชฺชติ เวทนากฺขนฺโธ จ อุปฺปชฺชติ. (อภิ.ย.๓๘/๕๐/๓๓)

ถาม : รูปขันธ์ของบุคคลใดกำลังเกิด เวทนาขันธ์ของบุคคลนั้นก็กำลังเกิดใช่ไหม

ตอบ : บุคคลผู้กำลังอุบัติในอสัญญสัตตภูมิ รูปขันธ์ของบุคคลเหล่านั้นกำลังเกิด แต่เวทนาขันธ์ไม่ใช่กำลังเกิด (เพราะในภูมินี้ไม่มีนาม มีแต่รูป) บุคคลผู้กำลังอุบัติในปัญจโวการภูมิ รูปขันธ์ของบุคคลเหล่านั้นกำลังเกิดและเวทนาขันธ์ก็กำลังเกิด (เพราะในภูมินี้มีทั้งรูปและนาม)

วิธีดำเนินการ

พระผู้มีพระภาคทรงแสดงวิธีการยมกดังกล่าวมานี้เป็นเครื่องมือจำแนกสภาวธรรม ๑๐ หมวด ตามวิธีดำเนินการ ดังนี้

๑. แบ่งหมวดธรรมแต่ละหมวดเป็น ๑ ยมก แต่ละยมกแบ่งเป็น ๒ ภาค คือ

(๑) ภาคตั้งคำถามเป็นมาติกาไม่มีคำตอบ เรียกว่า อุทเทสวาร

(๒) ภาคตอบคำถาม โดยนำคำถามมาตั้งแล้วตอบไปตามลำดับ เรียกว่า นิทเทสวาร

๒. อุทเทสและนิทเทส แบ่งเป็น ๒ นัย คือ อนุโลมนัย (นัยที่ไม่มีการปฏิเสธ) และปัจจนีกนัย (นัยที่มีปฏิเสธด้วยนนิบาต) อุทเทสและนิทเทสของขันธยมกเป็นต้นไปแบ่งเป็น ๓ วาระ คือ

๑. **ปัณณัตติวาระ** (วาระที่ว่าด้วยนามบัญญัติ)
๒. **ปวัตติวาระ** (วาระที่ว่าด้วยความเป็นไปคือการเกิดการดับ)
๓. **ปริญญาวาระ** (วาระที่ว่าด้วยปริญญาคือการกำหนดรู้)

ส่วนมูลยมก มีนัยและวาระตลอดถึงวิธีการดำเนินการบางอย่างไม่เหมือนกับของยมกอื่นๆ ดังจะได้แนะนำสาระสำคัญของแต่ละยมกโดยสังเขปต่อไป

พระไตรปิฎกเล่มที่ ๔๐-๔๕
พระอภิธรรม คัมภีร์ที่ ๗ ปัฏฐาน ภาค ๑-๖

๑. ความสำคัญของปัฏฐาน

พระอภิธรรมทั้ง ๗ คัมภีร์นี้ พระผู้มีพระภาคทรงพิจารณาติดต่อกันตลอด ๗ วัน ในสัปดาห์ที่ ๔ หลังจากตรัสรู้พระอนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณ ณ ควงต้นพระศรีมหาโพธิ สถานที่ที่ประทับนั่งพิจารณามีชื่อต่อมาว่า รัตนฆรเจดีย์ (บางแห่งว่า สัตตรัตนฆรเจดีย์) ทั้งนี้เพื่อเป็นอนุสรณ์ว่าเป็นสถานที่ที่ทรงพิจารณาพระอภิธรรม ๗ คัมภีร์นี้ (อภิ.อ. ๑/๘๒, ขุ.ชา.อ. ๑/๑๑๔)

พระอรรถกถาจารย์ผู้รจนาคัมภีร์อัฏฐสาลินีกล่าวถึงความสำคัญของคัมภีร์ปัฏฐานว่า นับแต่วันตรัสรู้จนถึงขณะทรงพิจารณาทบทวนพระอภิธรรม ๖ คัมภีร์แรก พระฉัพพรรณรังสีมิได้แผ่ประกายออกมาจากพระวรกายของพระผู้มีพระภาคเลย แต่พอทรงพิจารณาถึงปัฏฐาน หรือที่ท่านเรียกว่ามหาปกรณ์ พระฉัพพรรณรังสีก็แผ่ประกายออกมา คงเป็นเพราะในปัฏฐานมีนัยกว้างใหญ่ไพศาลดุจห้วงน้ำในมหาสมุทร ดังที่ท่านเรียกว่า “นัยสาคร” ซึ่งเป็นที่ที่พระสัพพัญญุตญาณของพระผู้มีพระภาคได้โอกาสสำแดงพลังออกมาได้อย่างเต็มที่ เช่นเดียวกับ “ชลสาคร” คือ ห้วงน้ำในมหาสมุทรลึก ๘๔,๐๐๐ โยชน์ เป็นที่ที่ปลาใหญ่ชื่อติมิระและปิงคละได้โอกาสสำแดงพลังแหวกว่ายเล่นน้ำได้อย่างเต็มที่ การสำแดงพลังพระสัพพัญญุตญาณของพระพุทธองค์นี้เอง เป็นเหตุให้พระฉัพพรรณรังสีแผ่ประกายออกมา (อภิ.อ. ๑/๑๒-๑๕)

ด้วยเหตุนี้จึงถือได้ว่า คัมภีร์ปัฏฐานเกิดจากอานุภาพของพระสัพพัญญุตญาณ และเป็นวิสัยแห่งพระสัพพัญญุตญาณโดยเฉพาะ จึงมีนัยและอรรถลุ่มลึกยิ่งกว่าคัมภีร์ใดๆ ในพระไตรปิฎก ยากที่บุคคลใดจะสามารถหยั่งถึงได้ทั่วถ้วน โบราณาจารย์จึงเรียกคัมภีร์นี้ว่า อนันตนยสมันตปัฏฐานมหาปกรณ์ (มหาคัมภีร์ปัฏฐานอันกว้างใหญ่ไพศาลรายล้อมด้วยนัยเป็นอนันต์ - อภิ.อ. ๓/๕๗๓)

๒. ความหมายของปัฏฐาน

คำว่า **ปัฏฐาน** แปลว่า การเริ่มตั้ง, การเริ่มต้น, จุดตั้งต้น, แหล่ง, เหตุ แต่ในที่นี้เป็นชื่อคัมภีร์ซึ่งมีความหมาย ๓ นัย คือ

๑. ชื่อว่าปัฏฐาน เพราะอรรถว่า แสดงปัจจัยโดยประการต่างๆ (เกนฏฺเฐน ปฏฺฐานนฺติ นานปฺปการปจฺจยฏฺเฐน) คือเป็นปกรณ์ที่พระผู้มีพระภาคทรงนำปัจจัยต่างๆ มาแสดงรวมไว้โดยพิสดาร

๒. ชื่อว่าปัฏฐาน เพราะอรรถว่า จำแนกสภาวธรรมด้วยปัจจัยต่างๆ (เกนฏฺเฐน ปฏฺฐานนฺติ วิภชนฏฺเฐน) คือเป็นปกรณ์ที่ทรงนำสภาวธรรมต่างๆ เช่น กุศลธรรม อกุศลธรรม อัพยากตธรรม ซึ่งรวมเรียกว่า กุสลติกะ มาจำแนกตามประเภทของปัจจัย

๓. ชื่อว่าปัฏฐาน เพราะอรรถว่า เป็นที่ดำเนินไปแห่งพระสัพพัญญุตญาณ (เกนฏฺเฐน ปฏฺฐานนฺติ

ปฏฺฐิตฏฺเฐน) คือเป็นพระธรรมเทศนาที่เกิดขึ้น ด้วยอานุภาพแห่งพระสัพพัญญุตญาณ และเป็นวิสัยแห่งพระสัพพัญญุตญาณโดยเฉพาะ (อภิ.อ. ๓/๓๙๓)

รวมความว่า **ปัฏฐาน** เป็นคัมภีร์ที่พระผู้มีพระภาคทรงนำสภาวธรรมที่เป็นจุดตั้งต้นคือปัจจัยจำนวน ๒๔ ชนิดมาอธิบายให้เห็นสัตติ หรือความสามารถ และหน้าที่ของแต่ละชนิด แล้วทรงนำสภาวธรรมที่เป็นมาติกาจำนวน ๑๒๒ หมวด ซึ่งเป็นอภิธรรมมาติกาจากคัมภีร์ธัมมสังคณีมาจำแนกด้วยปัจจัยเหล่านี้ เพื่อให้เห็นความสัมพันธ์โดยความเป็นเหตุเป็นผลของกันและกัน

๓. ปัฏฐานกับปฏิจจสมุปบาท

พระธรรมเทศนาที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงให้เห็นความสัมพันธ์โดยความเป็นเหตุเป็นผลของกันและกันนั้นจำแนกเป็น ๒ นัย คือ

๑. ปฏิจจสมุปปาทนัย
๒. ปัฏฐานนัย

พระธรรมเทศนาปฏิจจสมุปปาทนัย ทรงมุ่งแสดงให้เห็นว่า เมื่อมีเหตุอย่างนี้แล้ว จะมีผลอะไรตามมา ทั้งสายเกิดและสายดับ นอกจากนั้น ยังทรงเน้นว่า สภาวธรรมที่เป็นเหตุกลับเป็นสภาวธรรมที่เป็นผลได้ และสภาวธรรมที่เป็นผลก็กลับเป็นสภาวธรรมที่เป็นเหตุได้เช่นกัน เช่น อวิชชาเป็นปัจจัยให้สังขารเกิด สังขารเป็นปัจจัยให้วิญญาณเกิด

ในทางกลับกัน วิญญาณก็เป็นปัจจัยให้สังขารเกิด สังขารก็เป็นปัจจัยให้อวิชชาเกิดได้

ส่วนในปัฏฐานนัย ทรงอธิบายอำนาจหรือความสามารถเฉพาะของปัจจัยแต่ละชนิดไว้โดยพิสดาร (อภิธัมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๘)

๔. การจัดแบ่งคัมภีร์ปัฏฐาน

คัมภีร์ปัฏฐานแบ่งเป็น ๖ ภาค ภาคละ ๑ เล่ม คือ เล่มที่ ๔๐-๔๕ ซึ่งเป็นชุดสุดท้ายของพระไตรปิฎกทั้ง ๖ ภาค ว่าด้วยปัฏฐานต่างๆ รวม ๒๔ ปัฏฐาน ดังนี้

ภาคที่ ๑ (เล่มที่ ๔๐) ว่าด้วยอารัมภกถา คือ ปัจจยุทเทส (การแสดงปัจจัย ๒๔ ชนิดโดยสังเขป) และปัจจยนิทเทส (การจำแนกปัจจัย ๒๔ ชนิดโดย พิสดารพอสมควร) เป็นการปูพื้นฐานในเบื้องต้นแล้วเข้าสู่เนื้อหา คือ ธัมมานุโลมติกปัฏฐานตอนต้น

ภาคที่ ๒ (เล่มที่ ๔๑) ว่าด้วยธัมมานุโลมติกปัฏฐานตอนปลาย ธัมมานุโลมติกปัฏฐานนี้เป็นปัฏฐานที่ ๑ พระผู้มีพระภาคทรงอธิบายความเป็นปัจจัย แก่กันแห่งหมวดธรรมแม่บทหมวดละ ๓ ข้อที่เรียกว่า ติกมาติกา จำนวน ๒๒ ติกะ มีกุสลติกะเป็นติกะแรก ซึ่งดำเนินไปตามวาระต่างๆ ๗ วาระ มีปฏิจจวารเป็นวาระแรก ตามอำนาจของปัจจัยแต่ละชนิดทั้ง ๒๔ ชนิด มีเหตุปัจจัยเป็นปัจจัยแรก เช่น กุสลํ ธมฺมํ ปฏิจฺจ กุสโล ธมฺโม อุปฺปชฺชติ เหตุปจฺจยา : สภาวธรรมที่เป็นกุศลอาศัยสภาวธรรมที่เป็นกุศลเกิดขึ้นเพราะเหตุปัจจัย

ภาคที่ ๓ - ๔ (เล่มที่ ๔๒-๔๓) ว่าด้วยธัมมานุโลมทุกปัฏฐาน เป็นปัฏฐานที่ ๒ ที่พระผู้มี

พระภาคทรงอธิบายความเป็นปัจจัยแก่กันแห่งหมวดธรรมแม่บทหมวดละ ๒ ข้อที่เรียกว่า ทุกมาติกา จำนวน ๑๐๐ ทุกะ มีเหตุทุกะเป็นทุกะแรก โดยดำเนินไปตามวาระและปัจจัย เหมือนธัมมานุโลมติก ปัฏฐาน

ภาคที่ ๕ (เล่มที่ ๔๔) ว่าด้วยปัฏฐานที่ ๓-๖ เกิดจากการนำปัฏฐานที่ ๑ กับที่ ๒ มาแสดงร่วมกันแบบสลับไปมาและแสดงร่วมกันเอง คือ (๓) ธัมมานุโลมทุกติกปัฏฐาน (๔) ธัมมานุโลมติก-ทุกปัฏฐาน (๕) ธัมมานุโลมติกติกปัฏฐาน (๖) ธัมมานุโลมทุกทุกปัฏฐาน (ทั้ง ๖ ปัฏฐานนี้เรียกว่า ฝ่ายอนุโลมนัย คือ นัยที่ไม่มีการปฏิเสธ)

ภาคที่ ๖ (เล่มที่ ๔๕) ว่าด้วยปัฏฐานที่ ๗-๒๔ คือ (๗) ธัมมปัจจนียติกปัฏฐาน (๘) ธัมม-ปัจจนียทุกปัฏฐาน (๙) ธัมมปัจจนียทุกติกปัฏฐาน (๑๐) ธัมมปัจจนียติกทุกปัฏฐาน (๑๑) ธัมม-ปัจจนียติกติกปัฏฐาน (๑๒) ธัมมปัจจนียทุกทุกปัฏฐาน ทั้ง ๖ ปัฏฐานนี้เรียกว่า ฝ่ายปัจจนียนัย คือ นัยที่มีการปฏิเสธทั้งกัมมบทและกัตตุบท เช่น นกุสลํ ธมฺมํ ปฏิจฺจ นกุสโล ธมฺโม อุปฺปชฺชติ เหตุปจฺจยา : สภาวธรรมที่ไม่เป็นกุศลอาศัยสภาวธรรมที่ไม่เป็นกุศลเกิดขึ้น เพราะเหตุปัจจัย (๑๓) ธัมมานุโลมปัจจนียติกปัฏฐาน (๑๔) ธัมมานุโลปัจจนียทุกปัฏฐาน (๑๕) ธัมมานุโลมปัจจนีย-ทุกติกปัฏฐาน (๑๖) ธัมมานุโลมปัจจนียติกทุกปัฏฐาน (๑๗) ธัมมานุโลมปัจจนียติกติกปัฏฐาน (๑๘) ธัมมานุโลมปัจจนียทุกทุกปัฏฐาน ทั้ง ๖ ปัฏฐานนี้เกิดจากนำฝ่ายปัจจนียนัยมาผสมกับฝ่ายอนุโลมนัย (๑๙) ธัมมปัจจนียานุโลมติกปัฏฐาน (๒๐) ธัมมปัจจนียานุโลมทุกปัฏฐาน (๒๑) ธัมม-ปัจจนียานุโลมทุกติกปัฏฐาน (๒๒) ธัมมปัจจนียานุโลมติกทุกปัฏฐาน (๒๓) ธัมมปัจจนียานุโลม-ติกติกปัฏฐาน (๒๔) ธัมมปัจจนียานุโลมทุกทุกปัฏฐาน

ทั้ง ๖ ปัฏฐานนี้เกิดจากนำฝ่ายอนุโลมนัยมาผสมกับฝ่ายปัจจนียนัย

๕. โครงสร้างของปัฏฐาน

เมื่อมองภาพรวมของปัฏฐานทั้ง ๖ ภาค ดังกล่าวข้างต้น จะเห็นโครงสร้างของปัฏฐาน ดังนี้

๑. อารัมภกถา

อารัมภกถา ได้แก่ ส่วนที่เรียกว่า มาติกานิกเขปวาร หรือ ปัจจยวิภังควาร คือส่วนที่ทรงแสดงปัจจัยโดยสังเขป แบ่งออกเป็น ๒ นัย คือ

ก. **ปัจจยุทเทส** ได้แก่ นัยที่ทรงแสดงปัจจัยโดยระบุเพียงชื่อของปัจจัยแต่ละชนิด คือ

๑. เหตุปัจจัย	๒. อารัมมณปัจจัย
๓. อธิปติปัจจัย	๔. อนันตรปัจจัย
๕. สมนันตรปัจจัย	๖. สหชาตปัจจัย
๗. อัญญมัญญปัจจัย	๘. นิสสยปัจจัย
๙. อุปนิสสยปัจจัย	๑๐. ปุเรชาตปัจจัย
๑๑. ปัจฉาชาตปัจจัย	๑๒. อาเสวนปัจจัย
๑๓. กัมมปัจจัย	๑๔. วิปากปัจจัย

๑๕. อาหารปัจจัย
๑๖. อินทรียปัจจัย
๑๗. ฌานปัจจัย
๑๘. มัคคปัจจัย
๑๙. สัมปยุตตปัจจัย
๒๐. วิปปยุตตปัจจัย
๒๑. อัตถิปัจจัย
๒๒. นัตถิปัจจัย
๒๓. วิคตปัจจัย
๒๔. อวิคตปัจจัย

ข. **ปัจจยนิทเทส** ได้แก่ นัยที่ทรงจำแนกปัจจัย (เหตุ) ปัจจยุปบัน (ผล) และปัจจยสัตติ (อำนาจหรือความสามารถของปัจจัยแต่ละชนิดที่เข้าช่วยอุปการะเกื้อกูลให้สภาวธรรมอื่นๆ สามารถดำรงอยู่ได้ หรือสามารถเกิดขึ้นได้) เช่น

เหตุปจฺจโยติ : เหตู เหตุสมฺปยุตฺตกานํ ธมฺมานํ ตํสมุฏฺฐานานญฺจ รูปานํ เหตุปจฺจเยน ปจฺจโย.

เหตุปัจจัย ได้แก่ เหตุ เป็นปัจจัยแก่สภาวธรรมที่สัมปยุตกับเหตุและรูปที่มีสภาวธรรมอันสัมปยุตกับเหตุนั้นเป็นสมุฏฐานโดยเหตุปัจจัย

อารมฺมณปจฺจโยติ รูปายตนํ จกฺขุวิญฺญาณธาตุยา ตํสมฺปยุตฺตกานญฺจ ธมฺมานํ อารมฺมณ-ปจฺจเยน ปจฺจโย ฯเปฯ

อารัมมณปัจจัย ได้แก่ รูปายตนะ เป็นปัจจัยแก่จักขุวิญญาณธาตุและสภาวธรรมอันสัมปยุตกับจักขุวิญญาณธาตุนั้นโดยอารัมมณปัจจัย ฯลฯ

๒. องค์ประกอบที่เป็นเนื้อหาของปัฏฐาน

องค์ประกอบที่เป็นเนื้อหาสาระของปัฏฐานแต่ละปัฏฐาน ได้แก่ ติกมาติกา ๒๒ หมวด และทุกมาติกา ๑๐๐ หมวด ของคัมภีร์ธัมมสังคณี เฉพาะที่เป็นอภิธรรมมาติกา

ติกมาติกา คือ หมวดธรรมแม่บท หมวดละ ๓ ข้อ เช่น กุสลติกะ (หมวด ๓ ว่าด้วยกุศลธรรม เป็นต้น) ได้แก่ กุศลธรรม อกุศลธรรม และอัพยากตธรรม, เวทนาติกะ (หมวด ๓ แห่งเวทนา) ได้แก่ สุขเวทนา ทุกขเวทนา และอทุกขมสุขเวทนา

ส่วน**ทุกมาติกา** คือ หมวดธรรมแม่บท หมวดละ ๒ ข้อ เช่น เหตุทุกะ (หมวด ๒ แห่งเหตุ) ได้แก่ เหตุธรรม (สภาวธรรมที่เป็นเหตุ) และนเหตุธรรม (สภาวธรรมที่ไม่เป็นเหตุ) สเหตุกทุกะ (หมวด ๒ แห่งสเหตุกธรรม) ได้แก่ สเหตุกธรรม (สภาวธรรมที่มีเหตุ) และอเหตุกธรรม (สภาวธรรมที่ไม่มีเหตุ)

๓. หมวดธรรมเครื่องกำหนดชื่อปัฏฐาน ๖ หมวด

๑. ปัฏฐานที่ทรงแสดงโดยยึดติกมาติกาเป็นหลัก เรียกว่า ติกปัฏฐาน เช่น **สิยา กุสลํ ธมฺมํ ปฏิจฺจ กุสโล ธมฺโม อุปฺปชฺเชยฺย เหตุปจฺจยา** : สภาวธรรมที่เป็นกุศลอาศัยสภาวธรรมที่เป็นกุศลพึงเกิดขึ้นเพราะเหตุปัจจัย ได้บ้างไหม

๒. ปัฏฐานที่ทรงแสดงโดยยึดทุกมาติกาเป็นหลัก เรียกว่า ทุกปัฏฐาน เช่น **สิยา เหตุํ ธมฺมํ**

ปฏิจฺจ เหตุ ธมฺโม อุปฺปชฺเชยฺย เหตุปจฺจยา : สภาวธรรมที่เป็นเหตุอาศัยสภาวธรรมที่เป็นเหตุพึงเกิดขึ้นเพราะเหตุปัจจัย ได้บ้างไหม

๓. ปัฏฐานที่ทรงแสดงโดยนำทุกมาติกามารวมเข้าในติกมาติกา เรียกว่า ทุกติกปัฏฐาน เช่น **สิยา เหตุํ ธมฺมํ ปฏิจฺจ กุสโล ธมฺโม อุปฺปชฺเชยฺย เหตุปจฺจยา** : สภาวธรรมที่เป็นกุศลอาศัยสภาวธรรมที่เป็นเหตุพึงเกิดขึ้น เพราะเหตุปัจจัยได้บ้างไหม

๔. ปัฏฐานที่ทรงแสดงโดยนำติกมาติกามารวมเข้าในทุกมาติกา เรียกว่า ติกทุกปัฏฐาน เช่น **สิยา กุสลํ ธมฺมํ ปฏิจฺจ เหตุ ธมฺโม อุปฺปชฺเชยฺย เหตุปจฺจยา** : สภาวธรรมที่เป็นเหตุอาศัยสภาวธรรมที่เป็นกุศลพึงเกิดขึ้น เพราะเหตุปัจจัยได้บ้างไหม

๕. ปัฏฐานที่ทรงแสดงโดยนำติกมาติกามารวมเข้าในติกมาติกาด้วยกัน เรียกว่า ติกติกปัฏฐาน เช่น **สิยา กุสลํ สุขาย เวทนาย สมฺปยุตฺตํ ธมฺมํ ปฏิจฺจ กุสโล สุขาย เวทนาย สมฺปยุตฺโต ธมฺโม อุปฺปชฺเชยฺย เหตุปจฺจยา** : สภาวธรรมที่เป็นกุศลซึ่งสัมปยุตกับสุขเวทนาอาศัยสภาวธรรมที่เป็นกุศลซึ่งสัมปยุตกับสุขเวทนาพึงเกิดขึ้นเพราะเหตุปัจจัยได้บ้างไหม

๖. ปัฏฐานที่ทรงแสดงโดยนำทุกมาติกามารวมเข้าในทุกมาติกาด้วยกัน เรียกว่า ทุกทุกปัฏฐาน เช่น **สิยา เหตุํ สเหตุกํ ธมฺมํ ปฏิจฺจ เหตุ สเหตุโก ธมฺโม อุปฺปชฺเชยฺย เหตุปจฺจยา** : สภาวธรรมที่เป็นเหตุซึ่งมีเหตุอาศัยสภาวธรรมที่เป็นเหตุซึ่งมีเหตุพึงเกิดขึ้นเพราะเหตุปัจจัยได้บ้างไหม เป็นต้น

จบ พระอภิธรรมปิฎก

คู่มือพระไตรปิฎก จบบริบูรณ์

